

VAQİF ABİŞOV

AZƏRBAYCANLILARIN

SOYQIRIMI

(1917-1918-ci illər)

BAKI – NURLAN – 2007

Monoqrafiya AMEA A.A.Bakıxanov adına tarix İnstitutu Elmi Şurasının 10 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

Elmi redaktoru:

t.e.d., professor H.S.Əzimov
t.e.n. İ.S.Məmmədov

Rəyçilər:

t.e.d.İ.S.Bağirova
t.e.n. İ.S.Məmmədov

Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımını (1917-1918-ci illər).
Bakı, Nurlan, 2007, 163 s.

Monoqrafiyada Birinci dünya müharibəsinin gedişində (1914-1918-ci illər) Qərb dövlətləri və eləcə də Rusiyanın köməyi sayəsində Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq xülyası ilə dinc əhaliyə qarşı cinayətlər törədən, Bakı Xalq Komissarları Soveti və Sentrokaspi diktaturası dövründə də azərbaycanlıları amansızcasına qətlə yetirən, onları ata-baba torpaqlarından zorla qovan, əmlaklarını qarət edən, evlərini yandıran, mədəniyyət abidələrini dağıdan ermənilərin cinayətkar əməlləri tutarlı arxiv sənədləri və materiallara istinadən araşdırılır.

Monoqrafiya tədqiqatçılar, müəllim və tələblər, eyni zamanda oxucular üçün nəzərdə tutulub.

Kitab «Bütöv Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (BAXSP)»nın dəstəyi ilə işıq üzünə görmüşdür.

0504030000 – 23

A----- Qrifli nəşr

N 0982007

© Abışov V.Ş., 2007

© Nurlan 2007

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	.....	4
I FƏSİL.	FƏVRAL BURJUA İNQİLABI VƏ OKTYABR ÇEVRİLİŞİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN CANLANMASI VƏ ONLARIN ŞOVİNİST SİYASƏTİ (MART 1917-MART - 1918-Cİ İLLƏR).	21
	1.1. Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət və erməni şovinist təşkilatlarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri..	21
	1.2. 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində erməni -rus bolşevik ittifaqının Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar fəaliyyəti.....	53
II FƏSİL.	ERMƏNİ-RUS BOLŞEVİK QÜVVƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİNİN GÜCLƏNMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ.	76
	2.1.1918-ci ilin mart-aprel aylarında Azərbaycanlıların soyqırımı.....	76
	2.2.Bakı Xalq Komissarları Soveti və Sentrokaspi diktaturası dövründə erməni daşnak-rus bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin davam etdirmələri.....	110
NƏTİCƏ	.....	141
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.	.....	148

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş vermiş böyük tarixi hadisələr – birinci dünya müharibəsi (1914-1918-ci illər), Rusiya imperiyasındakı fevral burjua inqilabı və oktyabr 1917-ci il siyasi çevrilişi nəticəsində dünyanın ictimai-iqtisadi və siyasi sistemində aşkara çıxmış parçalanmalar çox böyük təlatümlər yaratmışdır. Bu təlatümlərin böyük bir hissəsi Rusiya tarixi ilə sıx bağlı hadisələrdir.

Rusiya imperiyasının əsarəti altında olan müxtəlif xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı, bu dövrdə çox böyük və çətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində xalqımız olum və ya ölümə üz-üzə qalmışdı. Türkün qatı düşməni olan ermənilər Qərb dövlətləri (Fransa və Böyük Britaniya) və Rusiyanın hər tərəfli köməyindən istifadə edərək, türklərin əzəli yaşadığı torpaqlarda silah gücünə özlərinə dövlət qurmaq fikrinə düşmüşdülər. Onlar bu məkrli planı Osmanlı dövləti və Azərbaycanın torpaqları hesabına həyata keçirmək fikrində idilər.

Xalqımıza qarşı erməni şovinist millətçilərinin törətdiyi soyqırımı siyasətinin tarixi, əsasən XVIII əsrdən başlayır. Belə ki, Rusiya çarı I Pyotrun hakimiyyəti dövründə (1682-1725-ci illər) Rusiyanın Qafqaz xalqlarına qarşı təcavüzkar siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsinə qalxmışdı. Bu dövrdən başlayaraq, Rusiyanın rəsmi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaza yönəlmişdi. Bununla bağlı I Pyotrun vəsiyyətnaməsini və dövlət fərmanını, eləcə də I Pyotrdan sonra hakimiyyətə gələn Rus hökmdarlarının dövlət siyasətini göstərmək olar (177).

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya dövləti Xəzər dənizinə və Cənubi Qafqaza sahib olmaq, şərq-qərb ticarətini nəzarətə götürmək üçün Azərbaycan torpaqlarına hərbi təcavüzə başlamışdır. Rusiya dövləti özünün təcavüzkarlıq planını həyata keçirmək üçün Cənubi Qafqaz, Rusiya, İran, Türkiyə və başqa yerlərdə məskunlaşmış ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişdi.

1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotrun adından verilmiş fərmanla ələ keçirilmiş torpaqlarda – Bakıda və başqa yerlərdə ermənilərin məskunlaşması üçün hər cür şəraitin yaradılması göstərilmişdi (177, 392).

Erməni şovinistləri XVIII əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının açıq və gizli

formada himayəsinə arxalanıb «böyük Ermənistan» xəstə xülyasını reallıqda etmək üçün Cənubi Qafqazın yerli sakinlərinə qarşı etnik təmizləmə siyasətinə başladılar. Planlaşdırılmış cinayətlər sayəsində 2 milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından qaçqın düşmüş və 1,5 milyona yaxını da qətlə yetirilmişdi. Onların evlərin, tarixi və mədəni abidələrin isə yerlə yeksan edilmişdi. Ümumiyyətlə isə, Birinci dünya müharibəsinin gedişində və sonrakı dövrü də nəzərə almaqla 2,5 milyondan çox müsəlman həlak olmuşdur (142, 83).

XVIII əsrin 30-cu illərindən sonra Azərbaycanın Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək üçün ermənilər Şimaldan gəlmiş böyük dövlətə diqqətlərini yönəltmişdilər. Həmin dövlət Rusiya idi (61, 45).

Rusiyanın Qafqaza və İrana hərbi basqınları tarixdə ermənilər üçün yeni səhifə açmışdı (61).

Həmin dövrdən bu günə kimi xalqımız rusların, eləcə də, Qərb dövlətlərinin himayəsi sayəsində ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış və indi də, bu təcavüzkarlıq siyasəti davam etməkdədir.

Hələ XIX əsrdə Qarabağın xəritəsini tərtib etmiş rus tədqiqatçısı M.A.Skibitski-nin yazdığına görə əsrin sonunda azərbaycanlılar Qarabağın 338 kəndində yaşayırdılar. 1899-cu il məlumatına görə burada azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 70%-ni, ermənilər 16,6%-ni, kürdlər 12,7%-ni, tatlar isə 0,7%-ni təşkil etmişdilər (27, 28).

Sonrakı dövrlərdə Rusiya dövləti Azərbaycan torpaqlarında xristian məskənlərinin yaradılmasına, oraya rusların və ermənilərin köçürülməsi siyasətini davam etdirmişdi. Bu zaman yerli əhalinin-azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasına və onların sıxışdırılmasına başlanmışdı. N.N.Şavrovun yazdığı kimi, XX əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln. 300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən burada məskunlaşdırılmışdı (171, 184).

Erməni şovinist millətçiləri tarixin bu və ya digər məqamlarında, fürsət düşəndə, Qərbin böyük dövlətləri və Rusiyanın, sonralar isə SSRİ-nin birbaşa himayəsinə arxalanaraq, türklərin yaşadığı qədim dədə-baba torpaqlarında məskunlaşmağa

çalışmış və bu zaman azərbaycanlılara qarşı dəhşətli və kütləvi qırğınlar törətmişlər. Bu faciələr haqqında, dövrümüzdə kimi gəlib çatan tarixi sənədlər, o cümlədən, elmi və bədii əsərlər vardı. Bu tarixi hadisələr haqqında dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərində geniş yer verilmişdi.

İki əsrdən çox davam edən soyqırımı siyasəti nəticəsində minlərlə dinc insanlar – kişi, qadın və uşaq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, şikəst edilmiş, onların evləri yandırılmış, əmlakları isə qarət olunmuşdu.

Yalnız 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin mart ayına qədər Andranikin, Qayın (Hayk Bışkyan) və başqalarının rəhbərliyi altında erməni qoşun hissələrinin fəal iştirakı nəticəsində, İrəvan qəzasında 32 kənd (3015 ailədə 19005 nəfər), Eçiməzdin qəzasında 84 kənd (5493 ailədə 35784 nəfər), Nor-Bəyazid qəzasında 7 kənd (668 ailədə 4649 nəfər), ümumiyyətlə, 197 kənd dağıdılmışdı (15, 35). Yalnız yuxarıda adları qeyd olunan qəzalarında azərbaycanlıların əhalisinin sayını ümumləşdirsək 59,438 nəfərə çatır. Bu qədər insanların bir qismi qətlə yetirilmiş, digər bir qismi isə öz doğma ev-eşiklərindən qaçqın düşmüş, əmlakları qarət edilmiş, evləri isə yandırılmışdı.

Elmi-tədqiqat kimi araşdırılan «1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti» mövzusu dövr baxımından XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, erməni daşnaklarının törətdikləri qanlı əməllərin daim təkrarlanması baxımından, bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Tarixin müəyyən vaxtlarında xalqımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törədən, onları doğma torpaqlarından didərgin salan erməni daşnakları, öz məkrli siyasətlərindən bu gün də əl çəkməmişlər. Erməni daşnaklarının müxtəlif illərdə törətdiyi faciələrin əsas istiqaməti bir millətin – türklərin soyqırımına yönəldiyini, onların torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq siyasəti yürütməsi və yürüdülməsinə bu gün də davam etməsi baxımından da aktualdı.

XX əsrin başlanğıcından sonuna qədər erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı, eləcə də onun mədəniyyətinə, tarixinə qarşı təcavüzkarlıq siyasətinə beynəlxalq təşkilatların (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT, Avropa Şurası və başqa təşkilatların) və dünya dövlətləri, xüsusən ABŞ, Rusiya, Fransa,

Böyük Britaniya və başqa dövlətlərin açıq və ya gizli formada ermənilərin tərəfini saxlamalarının təkrarlanması baxımından da aktualdır.

Mövzunun aktuallığı bir də, xalqımızın başına gətirilən faciələri elmi cəhətdən araşdırıb dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Belə bir mövzunun tədqiq edilməsi ilə, XX əsrin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələrin siyasi, sosial – iqtisadi köklərinin üzə çıxarmaq mümkündür.

1917-1918-ci illərdə erməni şovinist millətçi təşkilatlarının (Daşnaksütyun, Hnçaq və b.) fəaliyyəti canlanmış, Sovet hakimiyyəti şəraitində erməni daşnak-rus bolşevik qüvvələrinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti geniş miqyasda həyata keçirilmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar azərbaycanlıların soyqırımı deyəndə, 1918-ci ilin martında, Bakıda erməni daşnak-rus bolşevik hərbi qüvvələrinin törətdikləri qırğınların öyrənilməsinə daha çox üstünlük vermiş, ölkənin başqa yaşayış məskənlərində, o cümlədən Urmiya, Salmas, Xoy və başqa yerlərdə isə erməni daşnaklarının törətdiyi vəşiliklər zəif işıqlandırılmışdır.

Erməni şovinist millətçiləri 1917-1918-ci illərdə Qarsda, Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda), Qarabağda, Naxçıvanda, Cənubi Azərbaycanda kütləvi qırğınlar törədərək, minlərlə azərbaycanlıyı qəddarlıqla qətlə yetirmiş, evlərini yandırmış, əmlaklarını talan etmiş, tarixi abidələri dağıtmışdır. Həmin qırğınlar haqqında Sovet dövründə yazılmış əsərlərdə az məlumat verilmiş, Sovet ideologiyası çərçivəsindən kənara çıxılmamışdır.

Yalnız 1991-ci illərdən başlayaraq, yəni Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra həmin hadisələrlə bağlı elmi araşdırmalar xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu da baş vermiş hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi üçün tarixi şəraitin yetişməsi ilə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, erməni şovinstləri türklərə qarşı həmişə fürsət gözləmiş, məqam düşən kimi məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışmışlar.

Türkiyə, daha sonra Azərbaycanda türklərin kütləvi surətdə qətlə yetirilməsi və onların doğma torpaqlarından qovulmaları erməni şovinstlərinin siyasi mübarizəsinin

ana xətti olmuşdur. Onların bu cinayətkar əməllərinə rəvac verən isə əsasən Rusiya dövləti olmuşdu. Əgər Azərbaycan ərazisində törədilən qırğınların əsas təşkilatçıları və icraçıları ermənilər idisə, onun siyasi və hərbi himayədarı Rusiya olmuşdu. Tarixi sənədlər isə faktları dəfələrlə sübut etmiş və bu gün də sübut etməkdədir.

Mövzusu tarixşünaslığının işlənməsi, əsasən, XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından sonraya təsadüf edilir. Bu dövrdən başlayaraq, Sovet tarixşünaslığı yaranmağa başlamışdı.

Sovet tarix elmi erməni şovinist millətçilərinin bolşevik-sovet bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli qırğınları bilərəkdən ört-basdır etmiş və hadisələrə sinifi mövqedən yanaşaraq, Sovet ideologiyasına xidmət göstərmişdi.

«1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti» əsərinin tarixşünaslığını yazarkən, müəyyən dövrləşdirmə aparmaq vacibdir. Çünki tədqiqat obyektinə yanaşma üsulları müxtəlif vaxtlarda fərqli olub. Ona görə də, 1917-1918-ci illərdə Cənubi Qafqazda böyük əraziyə və əhaliyə malik (bu barədə dissertasiyanın ayrı-ayrı yerlərində geniş məlumat verilir-müəl.) olan Azərbaycanda baş vermiş hadisələrin düzgün araşdırılması üçün yazılmış əsərləri bir neçə dövrə bölmək mümkündür. Belə bölgüyə Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər mövcud olan sənədləri, Sovet dövründə problemlə bağlı yazılan tarixi əsərləri, nəhayət, Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra yazılan kitabları buraya daxil etmək olar. Əlbəttə, hər bir dövrdə məsələyə yanaşma müxtəlif olmuşdur.

1917-1918-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı probleminin geniş və obyektiv təhlili 1991-ci ilin dekabr ayında, yəni SSRİ dağıldıqdan sonra mümkün olmuşdur. Çünki, XX əsrin 90-cı illərə qədər dövlət arxivlərindən istifadə olunmasına çox böyük məhdudiyyətlər qoyulmuşdur.

«Məxvi» sənədlərlə tanış olan Sovet tarixçiləri isə, həqiqətləri təhrif olunmuş halda oxuculara təqdim etmişlər. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra, həmin arxiv sənədləri geniş surətdə tədqiqat obyektinə cəlb olunmuşdur.

Bakıda baş vermiş 1918-ci ilin mart qırğınları Azərbaycan tarixində geniş öyrənilmişdir. Erməni daşnak-rus bolşevik siyasi və hərbi ittifaqının qüvvələri Bakıda dinc azərbaycanlılara qarşı qabaqcadan planlaşdırdıqları geniş soyqırımı siyasətini

həyata keçirmişlər. Bu tarixi faciəni xalqın yaddaşında əbədləşdirmək üçün, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci il martın 26-da «Azərbaycanlıların soyqırımını» haqqında fərman verdi (25, №80, 1998). Bu fərmanla ilk dəfə olaraq 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımını günü elan olundu (25, №80, 1998).

Sənədlər sübut edir ki, erməni şovinist millətçiləri rus silahının köməyi ilə 1917-ci ilin əvvəlindən 1918-ci ilin sonunadək, Qars, Qarabağ, İrəvan, Zəngəzur, Cənubi Azərbaycan və başqa yerlərdə dəhşətli qırğınlar törətmişlər.

Bu qırğınlar sonradan, müxtəlif bölgələrdə – Bakı, Şamaxı, Quba, Göyçay, Kürdəmir, Səlyan, Lənkəran və başqa yerlərdə də davam etdirilmişdi.

Mövzunun işlənməsində jurnal materiallarından: AMEA-nın Xəbərləri. «Tarix, fəlsəfə, hüquq» seriyalı (77), «Azərbaycan Kommunisti» №7 (67), «Hərbi Bilik» №2 (54) jurnallarından, Mərkəzi Xəzər Diktaturasının «Bülleteni»-nindən (rus dilində) (106) istifadə edilmişdi. Eyni zamanda rus dilində nəşr olunmuş «Nasionalniy problemı» (156) və «Neftyanoe delo» (rus dilində) (158) jurnallarından da istifadə olunmuşdu.

Müxtəlif illərdə çap olunmuş «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti» (15), «Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə» (20), «Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi» (23), «Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı» (24), «Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920). Xarici siyasət» (rus dilində) (93), «Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)» (rus dilində) (92) və başqa bu kimi sənədlər və material topluları da mövzunun ayrı-ayrı məqamlarına aydınlıq gətirilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

1917-1918-ci illərdə Azərbaycanlıların soyqırımının tarixşünaslığına aid XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərin birinci yarısınaadək olan dövrdə yazılmış əsərlərdə Mart qırğınına daha çox yer ayrılmışdı.

Bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı ilk kitab 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş Rəşid bəy İsmayılovun «Azərbaycan tarixi» əsəridir (44). Müəllif kitabda qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin devrilməsinə qədər olan dövrə yer

ayırmışdı. Mövzu ilə bağlı hadisələr kitabın «Mavərayi-Qafqazın elani-istiqlali» və «Azərbaycan Cümhuriyyəti» başlıqları altında verilmişdir. Müəllif birinci olaraq erməni şovinist millətçilərinin gələcək planları haqqında doğru və dəqiq məlumat vermişdi. Kitabda «Daşnaklar»ın Bakıda erməni daşnak-rus bolşevikləri ilə qurduqları iş birliyinin əsas məqsədi çox dəqiq göstərilir. Müəllif qeyd edir ki, şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin «tərəfdarı» oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsəvatçıları məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, «Ulu Ermənistan» xəyalını icra etsinlər (44, 132).

Əslində Bakıda bolşeviklər partiyasının rəhbərliyində, başda St.Şaumyan olmaqla, çoxluq ermənilərin əlində olmuş və onların da əsas məqsədlərindən biri Osmanlı dövləti və Azərbaycanın ərazisi hesabına Erməni dövlətini yaratmaq idi. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində V.İ.Lenin tərəfindən imzalanan bir dekret də vardı. Rəşid bəy yazırdı: İdarayi-bələdiyyədə müharibədən əvvəl müsəlman sərmayədarları ilə «müttəhid cəbhə» yapıb, bolşevikləri təhdid edən erməni sərmayədarları müharibə vaxtı daşnaklara qoşulub, müsəlmanlara hücum etmişdilər (44, 134-135).

Problemlə bağlı mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri də, 1924-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş Cahangir Zeynalıoğlunun yeddi bölmədən ibarət olan «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» kitabıdır (79). Yeddi bölmənin iki fəsildən biri «Rusiyada böyük çaxnaşma», digəri isə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlanır (79, 16).

Problemlə bağlı M.Ə.Rəsulzadə (68; 69; 70), Ə.M.Topçubaşov (78), M.B.Məmmədzadə (55; 56) və Y.V.Çəmənşəminlinin (28) əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünün «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlı əsərində də dəyərli materiallar vermişdi (69). Həmin əsərdə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Mavərayi-Qafqazın Cənubi-Qərbində qanlı hadisələr nəzəri-diqqəti cəlb ediyordu. Əvvəlcə rus ordusu tərəfindən hər b zamanında işğal olunan türk ərazisi daxilində, sonra da Qars və Erivan vilayətlərindəki müsəlmanların ermənilər tərəfindən qətlə amə məruz qaldıqlarına aid yekdiklərindən daha dəhşətli xəbərlər alınıyordu (69, 34).

Bu sırada Hüseyin Baykaranın «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi» kitabını da

qeyd etmək lazımdı (26). Müəllif Cənubi Qafqazdakı siyasi hadisələri, o cümlədən, Azərbaycanda gedən proseslərə, erməni-rus bolşevik qüvvələrinin Bakıda, eləcə də Azərbaycanın başqa yerlərində xalqımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınları çox dəqiq şərh etmişdi.

Xarici tarixşünaslıqda da mövzu ilə bağlı mühüm araşdırmalara rast gəlirik. Onlardan Türkiyədə çap olunan Azərbaycan belgelerində Ermeni sorusu (1918-1920) (83), Altan Dəliormanın (82), Ermeni sorusu (84), Ermeni kültür terorrü (85), Kazım Qarabəkirin (86), Dr.Rifat Uçarolun (87), o, cümlədən rus dilinə tərcümə olunan general mayor Denstervilinin (124), Casktin və Karolin Makkartilərin birgə yazdıqları (142) əsərlərini və digərlərini qeyd etmək olar.

Sovet dövrü tarixşünaslığında da problemlə bağlı bir çox əsərlər yazılmışdır. Lakin bu dövrdə yazılan əsərlərdə, sovet ideologiyasının ənənəsinə uyğun olaraq, problemə bir tərəfli yanaşılmış və məsələnin əsl mahiyyəti düzgün göstərilməmişdir.

Sovet tarixşünaslığında problemə yanaşma baxımından dövrü iki yerə ayırmaq mümkündür. Bunlardan bir qismi 1920-1930-cu illərdə, digəri isə, 1940-1980-ci illərdə yazılmış əsərlərdir. Birinci mərhələdə problemə yanaşılmanın vahid bir xəttinin işlənməsi və sovet cəmiyyətinə, onun ideologiyasına xidmət etməsi konsepsiyasının hazırlanması dövrü kimi xarakterizə etmək olar. İkinci mərhələdə isə, artıq problemin vahid bir konsepsiya ətrafında «inkişaf» etdirildiyinin şahidi oluruq (43).

Mövzunun tarixşünaslığı, əsasən, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra işlənməyə başlanmışdır. Düzdür, hələ Sovet hakimiyyəti qurulanaqəd, ayrı-ayrı bolşevik xadimləri tərəfindən o dövrdə müxtəlif qəzet səhifələrində çap olunmuş məqalələrində, Cənubi Qafqazda, xüsusən, Azərbaycanda baş verən hadisələrə özlərinin siyasi baxışlarına uyğun olaraq qiymət vermişdilər. Məhz sonralar, yəni 1920-1980-ci illərdə 1917-1918-ci illərlə bağlı Sovet tarixşünaslığı hazırlanarkən həmin şəxslərin əsərləri Sovet tarixçiləri üçün əsas istiqamətverici amillərdən biri olmuşdur. Ümumilikdə isə, sovet tarixşünaslıq elmi kommunist ideologiyası xəttinə uyğun olaraq, 1920-1930-cu illərdə hazırlanmağa başlanmış, sonrakı illərdə isə bu proses inkişaf etdirilərək müəyyən sistem halına salınmışdır.

Bu baxımdan, S.Belenki və A.Manvelin (103), S. Şaumyanın (175), Y.Ratqauzerin (162), S.E.Sefin (165;164), A.Rayevskinin (161;160), Q.Şteynin (176), A.A.Mikoyanın (149) əsərlərini göstərə bilərik.

Sovet tarixşünaslığında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqı hərbi qüvvələrinin Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Göyçay, Lənkəran və Azərbaycanın başqa bölgələrində bolşevik hökuməti qurmaq adı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınların üstündən sükutla keçmişlər. Lakin etiraf olunmalıdır ki, erməni-rus bolşeviklərin yaratmış olduqları ordunun ermənilərdən ibarət olması faktı Sovet tarixşünaslığında da, qisməndə olsa, etiraf edilmişdir. Həmin tarixçilərdən biri də Y.Ratqauzerdir. Müəllifin 1927-ci ildə çap olunduğu «Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi» (rus dilində) əsərində yazırdı: Sovet tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı Ordu burjuaziyanın və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildir. Ona görə də, Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli oldu. Heç şübhəyə ehtiyac qalmırdı ki, ermənilərdən olan fəhlə və kəndlilər qəlbən Sovet hakimiyyətini əksinqilabdan müdafiə edirdilər, lakin burjuaziya və xırda burjuaziya elementləri, ən başlıcası isə, zabitlər vətəndaş müharibəsini milli qırğına çevirməyə çalışırdılar (162, 149). Burada müəllif bir tərəfdən, daşnak hərbi hissələrindən istifadə olunmasını bildirirsə, digər tərəfdən, bütün qırğını erməni zabitlərinin üzərinə atır. Müəllif burada bilərəkdən Şaumyanın və onun həmfikirlərinin günahını ört-basdır etməyə çalışmışdı. Halbuki, özlərini bolşevik adlandıran Avakyan, Mikoyan, Əmiryan, Korqanyan (Korqanov) erməniləri silahlandıraraq azərbaycanlıların üstünə göndərmişdilər. Bununla bağlı tarixi faktlar əsərin ayrı-ayrı fəsillərində geniş verilmişdir.

Sovet dövrü tarixçilərinin əsərlərində Bakıda baş vermiş 1918-ci mart qırğınlarına müəyyən qədər geniş yer verilsə də, lakin həmin qırğınlar sinifi mübarizə və ya vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirilmişdi. Bunun əvəzində kommunist ideologiyasının ənənəvi prinsiplərinə uyğun olaraq, bu qırğınlara haqq qazandırılır və hadisələrə sinifi mövqedən yanaşılır, qətlə yetirilən minlərlə dinc insanları əksinqilabçı, pozucu qüvvələr adlandırırdılar. Sovet cəmiyyəti dağılanadək

Azərbaycan tarixşünaslığında da sistemin qorxusundan və vahid kommunist ideologiyası xəttinə sadıq qalaraq bolşevik St.Şaumyanın, A.Mikoyanın, Əmiryanın, Korqanyanın və başqa ermənilərin cinayət əməlləri açılib göstərilməmiş, onlara, bütün dövr boyu, sosializm cəmiyyətinin əsl qurucuları kimi qiymət verilmiş və onların qanlı cinayətləri bu və ya digər formada təriflənmişdir. Hadisələrə bu cür yanaşma XX əsrin 80-ci illərin sonlarına qədər davam etmişdir.

Kitab məhdud bir dövrü əhatə etməsinə baxmayaraq, həmin dövrdə erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınların miqyası olduqca böyükdür. Lakin sovet tarixşünaslığı dövründə problemin yalnız 1918-ci il Mart hadisələrinə daha çox birtərəfli xarakter daşıyan formada diqqət yetirilmişdi. Azərbaycanın başqa bölgələrində isə erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınlara bilərəkdən yer verilməmişdir. 1917-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklərdən isə, ümumiyyətlə, bəhs edilməmişdi, edilmişsə də, o da, olduqca məhdud şəkildə olmuşdur.

Problemlə bağlı XX əsrin 40-80-ci illərinin sonlarına qədər bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu sıradan, dissertasiya işləyərkən, Sovet tarixçilərindən M.A.Ağayev (6), N.Əlizadə (33), P.Əliyev (32), A.Z.İbrahimova (40), Z.İbrahimov (41; 42), H.Əzimov (34; 35; 94; 95), Q.Mədətov (48), T.Miralayev (61), S.P.Ağayanın (90), S.T.Arkomed (97), B. Ananikyan (96), A.Babayev (99), İ.X.Baqramyan (101), S.Belenki və A.Manvelov (103), E.N.Burçalov (105), S.Vartanyan (107), A.Qalustyan (119), Q.A.Qaloyan (118), C.Kirokosyan (138), N.N.Kolesnikova (139), L.M.Lifşis (140), A.Mikoyan (149), A.Milman (150), İ.İ.Mins (151), A.A.Privolni (159), Y.Ratqauzer (162), A.Rayevski (160; 161), S.E.Sef (164; 165), E.A.Tokarjevski (168), A.N.Çoxeli (170), Şavrov (171), Q.Şteyn (176), İ.A.Yusupov (178) və Q.Yezovun (177) kitabından istifadə olunmuşdur.

Problemin daha geniş və obyektiv izlənməsi çağdaş vətən tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və bu gün də kəsb etməkdədir. Bunun da ən birinci səbəbi, keçmiş SSRİ deyilən bir dövlətin dağılması ilə bağlıdır, digər bir səbəbi, Azərbaycanın torpaqlarına erməni təcavüzünün davam etməsi ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, Bakıda 1918-ci il Mart qırğınının tarixşünaslığına aid ilk qiymətli

əsər, yalnız Vətən tarixşünaslığında, Anar İsgəndərov tərəfindən yazılmış «1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı» kitabıdır (43). Bu kitabda Mart qırğınının 20-ci illərdən 80-ci illərin birinci yarısına qədər olan dövrünün tarixşünaslığı, eləcə də mühacir və xarici ölkə və çağdaş vətən tarixşünaslığı tədqiq olunmuşdur. Müəllif mart soyqırımının tarixşünaslığına çox diqqətlə yanaşaraq həmin problemlə bağlı müxtəlif illərdə yazılmış əsərlərin geniş, əhatəli və obyektiv təhlilini verə bilmişdir. Ona görə də, kitabın girişində Mart qırğınının tarixşünaslığına geniş yer verilməmişdir.

Sosializm cəmiyyəti dağıldıqdan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail oldu və vaxtilə xalqdan gizlədilən arxiv və digər mühüm sənədlər aşkarlandı. Nəticədə, problemin işlənməsi üçün müəyyən obyektiv şərait yarandı. Beləliklə, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçən dövr ərzində problemlə bağlı, bir çox əsərlər yazıldı.

Bu baxımdan, mövzunun tarixşünaslığına aid Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövründə Ə.Abdullayev (1; 2), V.Arzumanlı və N.Mustafa (birgə yazdıqları) (7), Q.C.Cavadov (27), N.Əlibəyli (30), Ə.Əliyev (31), C.Həsənov (36; 37), M.Qasımov və N.Qasımov (46), X.Məmmədov (50), N.Məhərrəmov (49), İ.Məmmədov və S.Əsədov (birgə yazdıqları) (51), M.Məmmədov (52), İ.Musayev (59), S.Onullahi (61), A.Paşayev (62), H.Rəhimoğlu (66), Saleh bəy (72), V.Abişovun (3), M.Süleymanov (73; 74), İ.S.Bağirova (100), A.Balayev (102), P.Dərabadi (121; 122), L.Məmmədova (143; 144), A.Mənsurov (147), E.A.Məmmədova və R.A.Rəcəbov (146), B.Nəcəfov (153; 154), T.Nəsirov (155) və M.Sadiqovun (163) yazmış olduqları əsərləri qeyd etmək olar.

Problemin işlənilməsində müxtəlif vaxtlarda xaricdə çap olunmuş əsərlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsərlərin bir çoxu Azərbaycan və rus dilinə tərcümə olunub. Əsər yazılarkən həmin tərcümələrdən istifadə olunub. Belə əsərlərdən Tadeyş Svyataçovskinin «Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər» kitabını xüsusilə qeyd etmək lazımdır (75). Müəllif azərbaycanlılara qarşı erməni daşnak-rus bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini çox obyektiv və dəqiq göstərmişdi. T.Svyataçovski erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqına toxunarkən yazırdı: «Zaqafqaziya siyasətinin müəyyənləşdirilməsində Şaumyan «görməli» daşnak

liderləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak – bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı» (75, 122). Məhz belə bir işgüzar anlaşma nəticəsində, erməni daşnak – bolşevik silahlı dəstələri birləşərək Bakı, Şamaxı, Quba və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirmişdilər.

T.Svyataçovski Bakıda törədilən qırğınla bağlı yazırdı: «Hadisələrin əsl faciəli davamı ultimatumun qəbulundan sonra, daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlman hissələrində qarətlər, yanğınlar, qətilər törətməsi ilə baş verdi» (75, 123).

Firuz Kazımzadənin «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə» (rus dilində) (133), Castin Makkarti və Karolin Makkartinin «Türklər və ermənilər» (rus dilində) (142) kitablarında problemlə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. (V.Qolebov hazırladığı və ön söz yazdığı) «Daşnaksütyun» (123) və V.Qurko-Kryajinin (120) əsərləri də problemin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi faciələrə tam aydınlıq gətirmək, qoyulan problemin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə çap olunan dövrü mətbuat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə mətbuatın müxtəlif siyasi partiyalara, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olmasına və həmin mətbu orqanların hadisələrə yanaşmasını mənsub olduqları təşkilat və şəxslərin baxışlarını önə çəkməklə qiymətləndirməsi baxmayaraq, eyni zamanda onların səhifələrində, həm də baş vermiş hadisələrə obyektiv yanaşma hallarına da rast gəlmək mümkündür.

Erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasətindən bəhs edən çoxsaylı tarixi sənədlər və elmi-tədqiqat materialların olmasına baxmayaraq, bəhs etdiyimiz dövrün hadisələrini obyektiv araşdırmaq üçün faktiki materiallar yenə də azlıq təşkil edir.

Son dövrlərdə azərbaycanlıların soyqırımına aid yazılan elmi-tədqiqat əsərlər də kifayət qədər deyildi. Yəqin ki, zaman-zaman bu mövzuya müraciət olunacaq, faciələrinin əsl mahiyyətinin aydınlaşdırılması sahəsində yeni-yeni tədqiqat əsərləri işıq üzünə görəcəkdirlər.

Erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı 1917-1918-ci illərdə törətdikləri qırğınlar haqqında məlumatları Cümhuriyyət dövrünə qədərki tarixi sənədlərdən əldə

edirik ki, bu barədə də kitabın sonrakı səhifələrində bəhs olunacaq.

Problemin düzgün öyrənilməsi, hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi, xalqımızın başına gətirilən qırğınların mahiyyətinin açılması baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət hökumətinin yaratdığı və 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallar aydın istiqamət vermişdi. Həmin mənbə erməni şovinist millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımı siyasətinin əsl mahiyyətini aydınlaşdırmağa, onlara hüquqi və siyasi qiymət verməyə şərait yaratmışdı.

Movzunun mənbə bazasını, əsasən, 1918-ci ilin avqustundan 1920-ci ilin aprelinədək fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyasının Bakı, Şamaxı, Quba, Zəngəzur, Şuşa və Azərbaycanın başqa şəhər və kəndlərində erməni silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törədikləri kütləvi qırğınları xalqımıza və o cümlədən, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün topladığı 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət sənədlər təşkil edir. Bir faktı qeyd etmək istəyirəm ki, yalnız Bakı şəhəri və ətrafında törədilmiş zorakılıq hadisələrini əks etdirən materiallar 6 cild 740 vərəq təşkil edir (11, v. 106-107).

Həmin sənədlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Arxivi (bundan sonra – ARMDA), Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivinin (bundan sonra – SPİHMDA) müxtəlif fondlarında (ARMDA, f. 30, 50, 100, 389, 894, 897, 949, 970, 1061, 1134; SPİHMDA, f. 1, 276, 277,) saxlanılır.

Əsərdə arxiv fondu materiallarından daha geniş istifadə olunmuşdur. Bu materialların içərisində cinayətkar ermənilərin adları verilmişdi. Məsələn, SPİHMDA-nın fond 277, siyahı 2, iş 14 vərəqə 2-də Bakıda erməni şovinist millətçilərinin törətdikləri qırğınlara rəhbərlik edən Stepan Lalayevin, Jorj Məlikovun, Dövlətovun, Xristofor Dildarovun, Ambarsum Məlikovun adları çəkilir (9).

Ermənilərin sentyabr-oktyabr aylarında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətli-qarətlər haqqında Gəncə qəza rəisinin adına göndərilən yazılı məlumatlarda öz əksini geniş tapmışdır. Bununla bağlı ARDA-nın 949-cu fondunda lazımi materiallar var

(8).

Qeyd olunmalıdır ki, əsərdə istifadə edilən Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə aid fond 1, siyahı 85, iş 462 arxiv sənədinin (SPIHMDA) indiyə kimi istifadə olunmayan ayrı-ayrı vərəqələri ilk dəfə olaraq problemlə bağlı tədqiqat üçün dövriyyəyə gətirilib. Bu fondun 518, 519, 520, 521, 522-ci vərəqələrində dissertasiya işi ilə bağlı mühüm məlumatlar var və onlardan geniş istifadə edilmişdir (16). Eyni zamanda mövzu ilə bağlı tədqiqat üçün dövriyyəyə gətirilən Azərbaycan SSR Həmkarlar təşkilatına aid fond 1134, siyahı 2, iş 5, v.167 və Azərbaycan SSR Poçt və Teleqraf Xalq Komissarlığına aid fond 50, siyahı 5, iş 583, v.201-202-dən istifadə olunub (18; 19).

Problemin öyrənilməsində 1917-1919-cu illərdə Tiflis və Bakıda nəşr olunmuş müxtəlif adda qəzetlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş «Borba» (117), «İzvestiya» (112) qəzetlərini (rus dilində), habelə, Bakıda nəşr olunan «Azərbaycan» (rus dilində) (116), “Açıq söz” (5) (Azərbaycan dilində), «Bakı Sovetinin və Müsəlman Komitəsinin xəbərləri» (111; 113) (rus dilində), “Hümmət” (38) (Azərbaycan dilində), «Bakı» (110), «Kaspi» (115), «Bakinski raboçi» (109), “Naşa vremiya” (114) (rus dilində) qəzetlərini göstərə bilərik. Həmin qəzetlərin səhifələrində, Zaqafqaziyada baş vermiş hadisələr haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Eyni zamanda həmin qəzetlərdə problemlə bağlı maraqlı və əsl mənbə rolunu oynaya bilən yazılar çap olunmuşdur. Bu qəzetləri həmin dövrdə baş verən hadisələrin «canlı şahidləri» baxımından də dəyərli hesab etmək olar. Bu sırada Zaqafqaziya Seyminin Stenoqrafik hesabatının materiallarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan, Gürcü və erməni nümayəndələrinin təmsil olunduğu Cənubi Qafqazda Zaqafqaziya Seymi (Zaqafqaziya Seymi 1918-ci il fevralın 23-dən mayın 26-dək fəaliyyət göstərmişdi-müəl.) qanunverici orqan rolunu oynayırdı və çox böyük səhiyyətlərə malik idi. Seymin 1918-ci il fevralın 10-dan mayın 20-dək keçirilən sessiyaların iclaslarında Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin rus süngülərinin köməyi ilə törətdikləri dəhşətli qırğınlar, talan və qarətlər bağlı açıq müzakirələr aparıldığığının şahidi oluruq. Zaqafqaziya Seyminin materiallarını əsl mənbələr sırasına daxil etmək

olar. Hazırda həmin stenoqrafik hesabatlar Siyasi partiyalar və İctimai hərəkatlar Mərkəzi Dövlət arxivində toplum halında saxlanılmaqdadır (128).

Kitabın yazılmasında əsas məqsədi mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat, elmi-tədqiqat əsərləri əsasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqına qarşı erməni şovinist millətçilərinin törətdikləri soyqırımı hadisələrinin köklərini araşdırmaq, erməni-rus bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini üzə çıxartmaqdan ibarətdi.

Xalqımızın başına gətirilən faciələrin tarixən təkrarlanmasının bir səbəbi də, müxtəlif illərdə erməni şovinist millətçilərinin törətdiyi qanlı qırğınların yaddan çıxması və ya bilərəkdən unutturulması, hər dəfə də yenidən törədilən faciə həmin dövrün faciəsi kimi qiymətləndirilməsidir.

Müxtəlif vaxtlarda baş vermiş qırğınların əsl mahiyyəti aydınlaşdırılmadığından, sonradan təkrar baş verən faciə əvvəlkindən daha dəhşətli olmuşdu. Bu baxımdan da, erməni daşnak şovinist millətçilərinin xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin əsl mahiyyətini açmaq üçün, müxtəlif illərdə baş vermiş hadisələrin dərinliklərinə gedərək, onun səbəbini, faciəni törədən şəxslərin kimliyini və onların arxasında kimlərin durduğunu açıb göstərmək yazılan əsərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridi.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün kitabda aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuş və onların həllini tapmışdı:

– XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında baş vermiş fevral burjua inqilabı və oktyabr çevrilişi Azərbaycanda ictimai – siyasi vəziyyətə təsiri və erməni şovinist millətçi təşkilatların fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirmək;

– Cənubi Qafqazda əsas iqtisadi-siyasi mərkəz rolunu oynamış Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda ictimai-siyasi təşkilatlar arasında gedən mübarizənin məqsədini aydınlaşdırmaq;

– Mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat və başqa tarixi-ədəbi materiallardan istifadə etməklə erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqının yaranması və onların xalqımıza qarşı soyqırımı planlarını araşdırmaq, 1918-ci ildə Bakı Soveti və RSDF(b)P Bakı Komitəsi erməni-rus rəhbərlərinin bolşevik-sovet bayrağı altında

Erməni dövləti yaratmaq planlarını ifşa etmək;

– 1918-ci ilin mart-aprel aylarında erməni daşnak – rus bolşevik ittifaqının əməli nəticəsi olaraq, Azərbaycanın bir çox qəzalarında – Bakı, Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Lənkəran, Qarabağ, o cümlədən, Cənubi Azərbaycanın Salmas, Xoy, Urmiya, Maku, Təbriz və başqa şəhərlərində xalqımıza qarşı törətdikləri qırğınların sosial-siyasi səbəblərini tədqiq etmək və həmin qırğınlarda erməni və rusların əsas məqsədini aydınlaşdırmaq;

– Bakı Xalq Komissarları Soveti və «Sentrokaspi» diktaturası dövründə erməni şovinist millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımı siyasətinin davam etdirildiyini göstərmək;

– Azərbaycan xalqının erməni daşnak – rus bolşevik hərbi təcavüzündən və soyqırımından xilas edilməsində Türkiyənin siyasi – hərbi yardımının tarixi əhəmiyyətini əsaslandırmaq.

Əsərin metodoloji əsası tarixi inkişaf prosesinin dialektikası təşkil edir. Əsərdə hadisələrə dialektik metod prizmasından yanaşaraq, keçən əsrdə erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımın siyasi mahiyyəti, həmin qırğınlara qabaqcadan hazırlıq getdiyi və əsas səbəbkarın, Rusiyanın siyasi və hərbi yardımına arxalanan, ermənilər olduğunu, eyni zamanda xalqımıza dəymiş maddi-mənəvi ziyanı tarixi faktlarla izah etməkdən ibarətdi.

Erməni şovinist millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklərin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün, arxiv sənədlərinə müraciət olunmuş, problemlə əlaqədar yazılmış elmi-tədqiqat materiallarından, dövrü mətbuatdan sistemli formada istifadə edilmişdi.

Azərbaycan tarixşünaslığında azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı elmi-tədqiqat əsərləri yazılsa da, problemin müasir tarixi dövrdə daha aşkar və dərinlən araşdırılması üçün ciddi-cəhd göstərilmişdi. Xüsusilə baş vermiş hadisələri daha dərinlən araşdırmaq üçün məhdud bir dövr-1917-1918-ci illər götürülmüşdü. Erməni şovinist millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti mövcud arxiv sənədləri, o cümlədən ayrı-ayrı arxiv sənədlərinin mövzu ilə bağlı indiyə kimi istifadə olunmayan vərəqələri və çap olunmuş tarixi materiallar əsasında kompleks şəkildə

tədqiq olunur:

– Əsərdə Birinci dünya müharibəsindən və fevral burjua inqilabından sonra erməni şovinist millətçilərinin Cənubi Qafqazda anti-azərbaycan fəaliyyətinə yenidən başlaması mövcud arxiv sənədləri, o cümlədən ayrı-ayrı arxiv sənədlərin mövzu ilə bağlı indiyə kimi istifadə olunmayan vərəqələri və çap olunmuş tarixi materiallar əsasında təhlil edilir, Rusiyanın terrorçuluq, millətləri bir-birinə qarşı qoyan siyasəti açıqlanır;

– Xalqımıza qarşı erməni daşnak-rus bolşeviklərin təcavüzkarlıq siyasətinin yalnız 1917-1918-ci illər dövrü götürülərək, hadisələrin mahiyyəti daha dərinə və əhatəli tədqiq və təhlil edilir;

– 1918-ci ildə erməni şovinist millətçi təşkilatlarının Azərbaycan xalqı əleyhinə həyata keçirdiyi soyqırımını daha geniş tədqiq və təhlil olunur.

I FƏSİL

FEVRAL BURJUA İNQILABI VƏ OKTYABR ÇEVRİLİŞİ DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ ŞOVİNİST TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN CANLANMASI VƏ ONLARIN ŞOVİNİST SİYASƏTİ (MART 1917-MART 1918- Cİ İLLƏR)

1.1. Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanada siyasi vəziyyət və erməni şovinist təşkilatların Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Birinci dünya müharibəsinin davam etməsi (1914-1918-ci illər), Rusiyanın Qərb cəbhəsindəki hərbi uğursuzluqları imperiya ərazisində, xüsusən mərkəzi şəhərlərdə ərzaq çatışmamazlığına və əhali arasında narazılıqlara gətirib çıxarmışdı. Ölkədə kütləvi etiraz aksiyaları siyasi gərginliyin artmasını sürətləndirmişdi. Xüsusən, bolşeviklərin müharibə əleyhinə əks təbliğatı, fəhlələri etiraz aksiyalarına çağırmaları, insanları siniflərə bölərək, onlar arasında düşmənçiliyi təbliğ etmələri vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Bütün bunların nəticəsində, 1917-ci il fevralın 27-də imperiyanın paytaxtı Petroqradda baş vermiş burjua inqilabı 300 ildən artıq Rusiyada hökmranlıq etmiş Romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolay hakimiyyətinin devirilməsinə səbəb olmuşdu.

Çürümüş nəhəng ağaca bənzər imperiyanın yıxılması ilə Rusiyanın hər tərəfində anarxiya başlanmışdı (76, 95). Bu böyük hadisədən sonra imperiya ərazisində qarmaqarışlıqlar baş vermiş və bu, sonradan Rusiya imperiyasının dağılmasına səbəb olmuşdu.

Fevral burjua inqilabından sonra, 1917-ci ilin mart ayının 1-də Dövlət Dumasının axşam iclasında knyaz Q.Y.Lvovun başçılığı ilə yeni hökumət qurulmuşdu (50, 131).

Rusiyada müvəqqəti hökumətin yaranması ilə imperiya ərazisində başa verə biləcək hər hansı özbaşınalığın qarşısının alınmasına şərait yaratmış oldu (155, 10).

Müharibə və fevral burjua inqilabının yaratdığı problemlərin həddindən artıq çoxluğu Müvəqqəti hökumətə Qafqazın idarə olunmasına xüsusi vaxt ayırmağına imkan vermirdi.

II Nikolay hakimiyyətdən salıdıqdan sonra, imperiyanın ucqarlarında başıpozuqluq, qarışıqlıq yaranmasın deyə, yerli idarəetmə orqanları yaradılması zərurəti ortaya çıxmışdı. Zaqafqaziya da belə bir hakimiyyət forması Xüsusi Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Komitəsi olmuşdu. 1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumətin sərəncamı ilə Dövlət Dumasının 5 nəfər üzvündən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi və onun yanında İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitələrinin nümayəndələrindən ibarət Ölkə Şurası yaradılmışdı (42, 110). Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin tərkibinə IV Dövlət Dumasının üzvləri A.Xarlamov, M.Papacanov, M.Cəfərov, K.Abaşidze və P.Pereverzev (sonradan Pereverzevin yerinə menşevik A.Çxengeli gəldi) daxil olmuşdu. Komitənin sədri A.Xarlamov seçilmişdi (150, 297). Adı çəkilən Komitəyə, Qafqaz cəbhəsindəki müharibə qaydalarına uyğun olaraq, Zaqafqaziya ölkəsində möhkəm qayda-qanun yaratmaq üçün Müvəqqəti hökumətin adından fəaliyyət göstərməyə icazə verilmişdi (104, 8).

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Zaqafqaziya əhalisinə müraciətində (müraciəti Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin sədri B.Xarlamov, üzvləri M.Papacanov, M.Cəfərov, A.Çxenkeli, K.Abaşidze imzalamışdılar) deyilirdi: Əsrlərcə Rusiyanın bütün əhalisini əzən köhnə, dəhşətli rejim yıxıldı. Vilayətlərdə mülki idarəetmə yaratmaq üçün Dövlət Duması və Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 9-da Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaradıldı (164, 80).

Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi Qafqaz cəbhəsində rusların nəzarəti altında olan ərazilərdə qayda-qanunu qoruyub saxlamaq üçün Mülki İdarələr də yaratmağa başlamışdı. Bu İdarə, bilavasitə, Petroqraddakı Müvəqqəti hökumətə tabe idi və mülki işləri həyata keçirməliydi. Lakin bu yeni idarəetmə orqanı elə bir qanunverici və hərbi gücə malik deyildi. Yeni yaradılan qrup zəif iqtisadi – siyasi və hərbi gücə malik olmasına baxmayaraq, 27 fevral burjua inqilabından sonra yaranan və hakimiyyətin bir neçə funksiyasını yerinə yetirən müxtəlif inqilabi təşkilatlarla rəqabət aparmalı idi. Belə təşkilatların sırasına Tiflis və Bakıdakı fəhlə və əsgər

deputatları Sovetini, İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsini, Siyasi partiyaları, Milli şuraları və s. aid etmək olar. Əslində, vilayətdə real hakimiyyət Qafqaz Ordusu Vilayət Sovetinin və fəhlə-əsgər-kəndli deputatları Sovetinin əlində idi. Bu iki Sovetə də menşevik və eser partiyaları rəhbərlik edirdilər (161, 30).

Fevral burjua inqilabından sonra bütün Rusiyada olduğu kimi, Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində də (Gəncə, Şamaxı və sair yerlərdə) ikihakimiyyətlik meydana gəlmişdi: onlardan biri - burjua Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanları, o birisi isə proletariatla kəndlilərin inqilabi demokratik diktaturası olan fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri idi (41, 86).

Petrograd hadisəsindən sonra Bakıda əmin-amanlıq və başqa sahələrdə qayda-qanunu qorumaq üçün martın 5-nə keçən gecə yeni hakimiyyət orqanı olan Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (22, 269).

1917-ci ilin martında Bakıda eser partiyasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi. Eserlər Almaniya ilə sülh bağlanana qədər müharibə aparmağa və Müvəqqəti hökumətə hər tərəfli kömək etməyə çağırırdılar.

Sosial inqilabçılar Cənubi Qafqazda milli məsələdən danışarkən yalnız sosialist partiyaların timsalında millətlərin demokrat nümayəndələri ilə taktiki saziş bağlamağın mümkünlüyünü iddia edir və «panislamçı düşmən» obrazının yaradılmasında xüsusi rol oynayırdılar (22, 272).

Vaxtı ilə çar hökuməti öz müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirərək, xalqlar arasında milli ədavəti qızıdırır, milli ucqarların ruslaşdırılması siyasətini yeridirdi. Həmin siyasəti davam etdirən Müvəqqəti hökumət Azərbaycan xalqına, eyni zamanda, Cənubi Qafqazın başqa xalqlarına, demək olar ki, heç bir siyasi hüquq verməmişdi. Hakimiyyət Müvəqqəti hökumətin əlinə keçdikdən sonra da, çar mütləqiyyətinin milli zülm, müstəmləkəçilik və müharibə siyasəti davam etdirilirdi (6, 21). Lakin bununla yanaşı, inqilab imperiyanın ucqarlarında əzilən millətlərə özlərinin siyasi hüquqlarından istifadə etmək, o cümlədən söz, yığıncaq, nümayiş, ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək azadlığına geniş imkanlar yaratmışdı.

Çarizmin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması xəbərinin Azərbaycana çatması

ilə burada siyasi vəziyyət daha da gərginləşmişdi. Rusiya imperiyasını xalqlar həbsxanasına çevirən çar rejiminin devrilməsi, bütün ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da çox böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılandı (102, 5). Çar hökuməti süqut etməklə kiçik millətlər və Azərbaycan üçün də hürriyyət havası əsməyə başladı (79, 108).

Qabaqcıl ziyalılar belə düşünürdülər ki, bu hadisədən sonra Rusiyada qurulacaq federativ və demokratik hökumət Cənubi Qafqazda milli ədavətin qızıqdırılmasına imkan verməyəcək, milli ayrı-seçkiliyə son qoyacaqdı. Hətta, Müsəlman fraksiyasının sədri F.Xoyski Bakıda fəaliyyət göstərən 30 müsəlman ictimai təşkilatının adından Rodzyankonun ünvanına göndərdiyi teleqramda bundan sonra Rusiyanın bütün vətəndaşlarına, o cümlədən müsəlmanlara da mülki, siyasi, milli və dini azadlıqların və bərabərliyin veriləcəyinə əminlik bildirmişdi (100, 302).

Yeni yaranan Müvəqqəti hökumətin Cənubi Qafqazda qurduğu «Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi» romanovlar sülaləsinin «parçala və hökmranlıq et», eləcə də, ermənipərəst siyasətini aradan qaldıracağını zənn edirdi. Lakin bu belə olmadı. Ancaq erməni daşnaklarının türk torpaqlarında törətdikləri qırğınların və «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasının qarşısını almaq gücündə olmadı (93, 122).

Cənubi Qafqazda ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə çoxluq təşkil edən azərbaycanlılar, yaranmış siyasi şəraitdən istifadə edərək, öz müqəddəratını azad, müstəqil həll etmək üçün fəaliyyətə başlamışdılar.

Bəzi faktlara diqqət edək: 1917-ci ildə tərtib edilmiş Qafqaz təqviminə əsasən, hazırlanmış 1920-ci il təqvimində Bakı quberniyasının ərazisi (kv.km.-lə) 39.075.15, Gəncə üzrə 44.371.29, Zaqatala üzrə 3.992.54, İrəvan quberniyası üzrə 9.858.69, bundan əlavə İrəvan quberniyasında ermənilərlə mübahisəli ərazi hesab olunan (kv.km.-lə) 7.913.17 və Tiflis quberniyası üzrə 8.685.13 kv.km. göstərilir. Buradan aydın olur ki, Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanın ərazisi 113.895.97 kv.km olmuşdur. Əhalinin sayı isə, Bakı quberniyası üzrə 1.281.575 nəfər, Gəncə quberniyası üzrə 1.275.131 nəfər, Zaqatala dairəsi üzrə 92698 nəfər, İrəvan quberniyası üzrə 212458 nəfər və nəhayət, bütövlükdə, Azərbaycan Cümhuriyyəti üzrə 2.861.862 nəfərin yaşadığı qeyd olunur (91, 50-51).

Belə bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiya imperiyasının dağılması ərəfəsində yalnız Qərbi Azərbaycanda, yəni indiki Ermənistanın ərazisində 1349 kənddən 608 kənddə (45 faiz) azərbaycanlılar, 560 kənddə (41,5 faiz) ermənilər, 115 kənddə (8,5 faiz) kürdlər, 66 kənddə (4,9 faiz) ruslar və başqa millətlərin nümayəndələri yaşamışlar. 1918-ci il ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (66, 51).

Bu dövrdə Cənubi Qafqazın siyasi baxımdan ən çox inkişaf etmiş şəhərləri olan Bakı və Tiflis xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bəhs olunan dövrdə siyasi qüvvələrin mərkəzləşməsi bu iki şəhərdə özünü daha qabarıq göstərməkdə idi. Tiflisdə Müvəqqəti hökumətin əsas dayağı olan Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi rəsmi hakimiyyəti təmsil etdiyinə görə başqa təşkilatlara nisbətə güclü görünürdü. Bakıda isə, siyasi hakimiyyət uğrunda, eləcə də, kütlələri öz tərəfinə çəkmək üçün çox ciddi mübarizə gedirdi.

Azərbaycanın hər yerində, xüsusilə, Bakıda siyasi şərait gərgin olaraq qalırdı. Bu gərginliyi, hər şeydən əvvəl, birinci dünya müharibəsinin ən mühüm cəbhə xəttinin, Batum-Urmiya xəttinin Cənubi Qafqazdan keçməsi, Rusiya imperiyasında hakimiyyət böhranı, bolşeviklərin sinfi mübarizəyə çağırışı daha da artırırdı. Digər tərəfdən, bolşeviklərin sıralarında erməni şovinist millətçilərinin çoxluğu və onların türklərə qarşı düşmənçiliyi, eləcə də, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Erməni dövləti yaratmaq xülyası nəinki təkcə Bakıda, habelə, rəqionda vəziyyəti gərginləşdirən əsas amillərdən idi. Vəziyyəti gərginləşdirən başqa bir amil isə, Bakıdakı iqtisadi çətinliklərin getdikcə artması idi. 1917-ci ildə Bakıda 93,7 milyon puda qədər neft yığılıb qalmışdı. Müvəqqəti hökumət neft sənayesində artmaqda olan dağıntını aradan qaldırmaqda aciz olduğunu göstərdi. Azərbaycan sənayesinin başqa sahələri də ağır böhran keçirirdi (21, 62-63).

Bakıda və digər şəhərlərdə ikinci hakimiyyət orqanı kimi Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetləri yaradılırdı. Onların içərisində nisbətən nüfuzlu Bakı Soveti hesab edilirdi. Sovetin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyinə və milli mənafeyinə yabançı idi. Bakıda Fəhlə və Əsgər deputatları Sovetinin tərkibində

azərbaycanlılar yox dərəcəsində idi. Sovetin tərkibi və rəhbər heyəti bütünlüklə ermənilərdən və rüslardan ibarət idi (22, 287).

Məlumdur ki, Bakı proletariatının tərkibində azərbaycanlı fəhlələr üsünlük təşkil edirdi. Belə ki, Bakı neft sənayesi fəhlələrinin 40 faizini azərbaycanlılar, 22 faizini rüslar, 19 faizini ermənilər, 11,7 faizini Dağıstan xalqı, 7,3 faizini isə başqaları təşkil edirdi (105, 287). Bakı proletariatının tərkibində kifayət qədər azərbaycanlı fəhlələrin olmasına baxmayaraq, Bakı Sovetində fəhlələrdən yalnız bir neçə azərbaycanlı deputat vardı (140, 29).

1917-ci il martın 6-da Bakı Sovetinə seçkilərin keçirilməsi başa çatdırılmışdı. Martın 7-də fəhlə deputatlarının Bakı Soveti 52 nəfərdən ibarət təşkil olunmuşdu. St.Şaumyan qiyabı olaraq, Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdi (150, 295). Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə St.Şaumyan və İ.Fioletovdan başqa menşeviklərdən Q.Q.Ayolla, menşeviklərə yaxın olan M.N.Ladov (Mandelştam), eser Vasin, daşnak Arekelyan daxil edilmişdilər (40, 19). Eyni zamanda, burada Sovetin İcraiyyə Komitəsi də seçilmişdi. Onun tərkibinə bolşevik İ.Fioletov, İ.Kaprielyan və eser Soçnev daxil olmuşdular (95, 29). Bu təşkilatda azərbaycanlıları təmsil edən nümayəndə yox idi.

St.Şaumyan və onunla həmfikir olan digər erməni şovinist millətçiləri Bakıda Azərbaycan türklərinə qarşı yaxşı münasibət bəsləmirdilər. St.Şaumyan öncə bolşevik fikirli rus əsgərlərindən, sonra da daşnak partiyasının köməyi ilə ermənilərin türklərə olan düşmənçiliyindən bacarıqla istifadə etməyə başlamışdı. O, rus əsgərlərinə və ermənilərə arxalanaraq menşevik, eser və müsavətçilərin çoxluq təşkil etdikləri Bakı Soveti və bələdiyyə məclisini zorla yeniləşdirərək, bolşeviklərin çoxluğunu təmin etmişdi. St.Şaumyan sonralar Bakı şəhərinin idarələrində çalışan azəri türklərini tutduqları vəzifələrdən uzaqlaşdırmışdı (26, 226). Halbuki, 1917-ci ilin mart ayının başlanğıcında birinci fəhlə deputatları Sovetinə seçilmiş 52 nəfərdən yalnız 4 nəfəri (təxminən 8 %-i) bolşevikləri təmsil edirdi (176, 10).

Rusiyada mütləqiyyətin devrilməsi xəbəri Bakıya çatandan sonra şəhər Duması ölkədəki siyasi vəziyyəti müzakirə edərək, Müvəqqəti hökuməti tamamilə müdafiə etdiyini bildirdi. Duma şəhərdə tam sakitliyi qoruyub saxlamaq qərarına gəldi və

Bakıda ictimai təşkilatların Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin yaradılması zəruriliyini qeyd etdi (19 v. 201-202).

1917-ci il martın 17-də Bakı şəhər Dumasının təşəbbüsü ilə (Bakı Duması bu qərarı martın 5-də vermişdi) İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi təsis edilmişdi (40, 30). İcraiyyə komitəsinin tərkibinə 19 nəfər daxil olmuşdu. Buraya 5 nəfər fəhlə deputatları Sovetindən, 2 nəfər zabit deputatları Sovetindən, 3 nəfər əsgər deputatları Sovetindən, şəhər dumasından, şəhər idarəsindən və neft sənayeçiləri Qurultayından, hər birindən bir nəfər olmaqla, 2 nəfər ticarət-sənaye təbəqəsindən və Bakı birjasından, müsəlman mədəni-maarif və humanitar cəmiyyətindən, eləcə də, kooperativ və həmkarlar ittifaqlarının hər birindən bir nəfər olmaqla nümayəndələr daxil idilər (115, №64, 1917). Onun sədri əvvəlcə rus kadetlərindən L.İ. Bıç, sonradan isə B. Frolov olmuşdu (40, 30). Komitənin katibləri isə A. Bekzadyan və Karakaşev idi (103, 13).

Rusiyada siyasi hakimiyyətin dəyişməsi ilə Azərbaycanda da siyasi partiya və təşkilatlar gizli şəraitdən çıxdılar və leqal fəaliyyət göstərməyə başladılar. Eyni zamanda yeni siyasi partiyalar və müxtəlif milli komitələr meydana gəlmişdi (155,9).

Həmin dövrdə istər Bakıda, istərsə də əyalətlərdə Azərbaycan xalqının mənafeyini düşünən və müxtəlif sosial təbəqəni əhatə edən təşkilatlar da yaranmışdı.

Fevral burjua inqilabının elə birinci günü Azərbaycan, müsəlman hərəkatı yaradılmasının mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. 1917-ci il martın 27-də Bakıda Ümumrusiya Sovetinin birinci filialı olan Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmışdı (92, 22).

Fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanın siyasi xadimləri və qabaqcıl ziyalılarının qarşısında duran vacib məsələlərdən biri, yalnız Cənubi Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının dağınıq halda olan qüvvələrinin vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi idi. Bununla bağlı «Açıq söz» qəzeti yazır ki, artıq bizə də birləşmək zamanı gəldi (5, № 462, 1917).

Yusif Vəzir Çəmənizəminli yazırdı ki, indiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şuramız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, əlahiddə bir millət təşkil edə-edə, mal və dövlətə malik ola-ola öz işimizi öz əlimizə ala bilmirik (28,

23). Daha sonra müəllif qeyd edirdi ki, bir mərkəzə tabe də, Rusiya uçurum qarşısında durub, bizi də çəkib aparmaq istəyir. Məmləkəti bu haldan qurtarın; onun idarə ixtiyarının bir hissəsini Qafqaza gətirib öz əlinizə alın (28, 25).

Belə bir vaxtda Azərbaycan Müsəlman Milli Şurası yaradılmağa başlamışdı. Lakin bu sahədə də müəyyən maneələr var idi. Belə ki, 1917-ci il martın 16-da Bakıda çağırılan Azərbaycan burjua və xırda burjua nümayəndələrinin iclasında Milli Büronun seçilməsi təklifi irəli sürüldükdə M.Əzizbəyov Milli Büroların və buna bənzər təşkilatların yaranmasının əleyhinə çıxmışdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra, 1917-ci il martın 27-də Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi seçilmişdi. Bu komitənin heyətinə ziyalılardan və neft sənayeçilərindən Ə.M.Topçubaşov, Fətəli Xan Xoynki, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, A.Q.Tağıyev, Ə.Ə.Əmircanov, Y.A.Əliyev, M.Əsədullayev, M.Heydərov və s. daxil edilmişdi. Sədr Məmməd həsən Hacinski, sədr müavini isə Müsavat partiyasının lideri Rəsulzadə seçilmişdi (40, 37). Bu Şura, eyni zamanda ictimai-siyasi və milli təşkilat rolunu oynayırdı.

Bakıda fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli Şurası Zaqafqaziya Milli Şuraları içərisində ən nüfuzlusu idi. Müsəlman Komitəsi özünün aprel ayında buraxdığı birinci müraciətnaməsində bütün müsəlmanları Milli-Siyasi Şura ətrafında birləşməyə və Müvəqqəti hökuməti müdafiə etməyə çağırırdı (115, №92, 1917).

Müvəqqəti Komitənin nümayəndələri gələcək Müəssisələr Məclisinə daxil olmaq fikrində idilər. Komitə Rusiyada milli-dövlət quruluşuna da öz münasibətini bildirmişdi. Yuxarıda qeyd olunan müraciətdə göstərilirdi ki, müsəlmanlar üçün dövlət idarəetməsinin forması demokratik respublika quruluşu hesab olunur (110, №75, 1917).

Müsəlman Milli Şurası və Komitələri, tezliklə Azərbaycanın bütün qəza mərkəzlərində təşkil edildi. Gəncədə, Şuşada, Şamaxıda, Nuxada, Lənkəranda, Qubada, Naxçıvanda və başqa yerlərdə də Müsəlman Milli Şuraları meydana çıxdı (41, 91).

Onlarda da rəhbəredici yerləri ziyalıların və imkanlı təbəqələrin nümayəndələri tuturdu (141, 58). Belə bir vaxtda Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayının

çağırılması üçün ciddi hazırlıq işləri görülməyə başlanır. Burada çox mühüm məsələlər müzakirə olunmalı idi. Xüsusən, ölkənin milli-dövlət quruculuğu məsələsi qurultayda əsas müzakirə obyektinə olmalı idi. Çünki, fevral burjuva inqilabından sonra Azərbaycan ictimaiyyəti arasında bu məsələ ciddi müzakirə faktına çevrilməkdə idi. Həmin dövrün mətbuatında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzə tabe olmamaq şərtilə, Zaqafqaziya azərbaycanlılarının, Dağıstanın, Türkmənistanın, Qırğızistanın və Başqırdstanın milli – ərazi muxtariyyətinə nail olması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanırdı (115, №80, 1917).

Muxtariyyətlə bağlı Y.V.Çəmənəminli yazırdı: «Biz, Azərbaycan türkləri, bir millətdən ibarət olub, geniş bir torpağa malik olduğumuz üçün muxtariyyət binası qurmaq istəyirik. Ölkəmizin sərhədi Dərbənd şəhərindən tutmuş Osmanlı məmləkətinə qədər və Batumdam tutmuş Xəzər (Kaspi) dənizinin qiblə tərəfinədəkdir. Paytaxtımız Bakı şəhəri olacaq. Çünki, bu şəhər bizə həmişə yol göstərmiş və bizə kömək əli uzadıb (28, 28).

Qurultayda qəbul olunmuş qətnamənin məzmunundan aydın olur ki, artıq aprel ayının ortalarında yeni qurulacaq Rusiya respublikasının tərkibində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi məsələsi önə çəkiləcəkdir.

1917-ci il aprelin 14-də Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilir. Qurultay aprel ayının 20-dək davam edir. Burada müxtəlif ictimai təşkilatlardan təxminən 300 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın sədri Ə.M.Topçubaşov seçilir (103, 34).

Qurultayda Gürcüstan, Şimali Qafqaz və Azərbaycanda yaşayan türk-müsləman xalqlarının nümayəndələri iştirak edirdi. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, müsəlman xalqlarının maraqlarını Rusiya dövlət quruluşunun federativ-ərazi prinsipləri forması təmin edir. Qurultay nümayəndələri Rusiyada demokratik respublika quruluşunun olmasını arzulayırdılar. Qurultay, Qafqazda Müsəlman Milli Komitələrini təşkil etmək məqsədilə, iki müvəqqəti Mərkəzi Büro yaradılmasını qərara alır. Onlardan biri Şimali Qafqaz və Dağıstanda, digəri isə, Zaqafqaziyada olmalı idi. Sonuncunun mərkəzi Bakıda yerləşməli idi (103, 36). Eyni zamanda, Qafqaz üzrə ayrıca müsəlman bürosunun yaradılması

da nəzərdə tutulurdu (110, №88, 1917).

Qurultayda bir çox məsələlərlə yanaşı, eyni zamanda millətlərarası münasibətlər də diqqət mərkəzində olmuşdu. Qurultayı açan Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlar Şurasının sədri Ə.M.Topçubaşov keçmiş rus hökumətinin Rusiya əhalisinin qeyri-rus xalqları barəsində bu xalqları parçalamaq, onları bir-birinə qarşı qızıışdırmaq siyasətini tənqid etmişdi (115, №85, 1917). Qurultayda Azərbaycana ərazi muxtariyyəti verilməsi məsələsi də ortaya qoyulmuşdu (21,29). Bu qurultay bütövlükdə Qafqaz müsəlmanları üçün, xüsusən, Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki, Bakıda yaradılan idarəetmə orqanların, təşkilatların, cəmiyyətlərin, demək olar ki, böyük əksəriyyətinə ya rus, ya da erməni nümayəndələri rəhbərlik edirdi. Azərbaycanlıların mənafeyini müdafiə eləyən təşkilatlar isə Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası idi. Belə bir vaxtda Müsəlman Mərkəzi Bürosunun Bakıda təşkil edilməsi təşəbbüsü müsbət qiymətləndirilməlidir. Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdı. Qurultayda nəzərdə tutulan, ictimai-siyasi və mədəni məsələləri həyata keçirmək məqsədilə Milli fond yaradılmışdı. Milli fonda birinci üzvlük haqqını H.Z.Tağıyev vermişdi (50 min rubl) (152, 42).

1917-ci ilin yazında və yayında Azərbaycan, Tatarıstan və Türküstandakı milli hərəkatda Rusiyanın müsəlman əyalətlərinə muxtariyyət verilməsi barəsində iki meyli özünü göstərirdi. Bunlardan biri unitarizm meyli idi ki, onun tərəfdarları Rusiyada mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətə malik, vahid burjua respublikası çərçivəsində müsəlmanlara yalnız mədəni-muxtariyyət verilməsini tələb edirdilər. İkinci meylin tərəfdarları isə, federalizmi arzulayırdılar. Onlar Rusiyada federativ-burjua respublikası çərçivəsində ərazi muxtariyyəti tərəfdarı idilər. Bu tələblər, əsasən, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən irəli sürülürdü. Qurultayda çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Federativ Respublikasının tərkibində Azərbaycan və Rusiyanın başqa müsəlman vilayətlərinə milli-ərazi muxtariyyətinin verilməsini tələb edirdi (110, №88, 1917).

Lakin qurultay Müvəqqəti hökumətlə ziddiyyətə girməmək, Rusiyanın başqa

müsəlman xalqları ilə danışıqların vacibliyini nəzərə alaraq, həmin tələbi özünün qətnaməsinə daxil etməməyi qərara almışdı.

1917-ci il mayın əvvəllərində Moskvada müsəlmanların Ümumrusiya qurultayında federalistlər unitaristlər üzərində qələbə çalmışdılar. Qurultay Müvəqqəti hökuməti müdafiə etdiyini bildirmiş, eyni zamanda böyük səs çoxluğu ilə Rusiyada dövlət quruluşunun milli ərazi – federativ demokratik respublika formasında olmasının vacibliyi haqqında qətnamə qəbul edilmişdi (5, №472, 1917). Qurultayda müsəlman əhalisi yaşayan vilayətlərə muxtariyyət verilməsi zərurəti haqqında (717 səsdən 446 səsə) qətnamə qəbul edilir (21, 30). Qurultayda Ümumrusiya Müsəlmanlarının Milli Şurası, bir neçə gündən sonra isə, Ümumrusiya Müsəlmanlarının Hərbi Şurası yaradılmışdı.

Azərbaycan burjuaziyası və onun Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Ağababa Quliyev kimi görkəmli nümayəndələri Qafqazda, Türküstanda və başqa müsəlman vilayətlərində federalistlər hərəkatına hərtərəfli – həm mənəvi və həm də maddi yardım göstərmişdilər (41, 140).

1917-ci il aprel ayının 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı və 1917-ci il may ayının 1-dən 11-dək Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı Qafqazda, eləcə də, Rusiya imperiyasının başqa ərazilərində yaşayan türk-müsəlman xalqlarının siyasi baxımdan təşkilatlanmasında və onların mənəvi cəhətdən bir-birlərinə yaxınlaşmalarında mühüm rol oynamışdı. Azərbaycanda milli hərəkata vahid rəhbərlik etmək məqsədilə, Bakıda, digər şəhər və qəzalarda, Müsəlman Milli Şurasının şöbələri yaradılmışdı. Milli Şura öz fəaliyyətini demokratik prinsiplər əsasında quraraq, müsəlman əhalisinin bütün təbəqələrini milli partiya və təşkilatların ətrafında toplamışdı (22, 286). Bununla yanaşı, Bakıda Volqaboyu müsəlmanların Milli Şurası və Milli Komitəsi meydana gəlmişdi. Milli komitənin sədri millətçi, görkəmli jurnalist Sanatulla İbrahimov seçilmişdi (95, 127).

Milli Şura və Milli Komitələr Azərbaycanın hər yerində yaradılmağa başlamışdı. Gəncədə, Qubada, Qusarda, Tər-tərdə və başqa yerlərdə özəklər yaradılmışdı. 1917-ci il avqustun 13-da Şuşada bir qrup ziyalının təşəbbüsü ilə Müsəlman Milli Komitəsi

yaradılmışdı. Onun sədri Behbudov Lütvəli bəy seçilmiş, burada «müsəlman fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı» da yaradılmışdı (103, 97-98).

Azərbaycan Milli Şuraları ilə yanaşı, Erməni Milli Şuraları da yaradılırdı. Hər iki Şuranın xalq içərisində nüfuzu və hörməti artmaqda idi. Suren Şaumyan «Bakı Kommunası» adlı kitabında yazırdı: «Bakıda hakimiyyət formal olaraq fəhlə və əsgər Soveti İcraiyyə Komitəsinin əlində idi, lakin mövcud olan iki Milli Şura (Azərbaycan və Ermənistan Milli Şuraları nəzərdə tutulur – müəl.) böyük təsir gücünə malik idilər» (175, 11). Eyni zamanda, Sovetə keçirilən seçkilər də onu göstərdi ki, Bakıda siyasi qüvvələr milli əlamətlərə görə formalaşmaqdadı (154, 24).

Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən fevral burjua inqilabının yaratdığı imkanlardan istifadə edərək, açıq siyasi fəaliyyətə başlayan «Müsavət» partiyası xalq içərisində geniş təbliğata başladılar. Onların bu təbliğatı qonşu erməni, gürcü və Şimali Qafqaz xalqlarının hüquqlarına və yaşadıqları ərazilərə toxunmadan aparılırdı.

Monarxiyanın devrilməsindən bir müddətdən sonra Gəncədə «Ədəmi Mərkəziyyət Türk federalistlər partiyası» yaranmışdı. Bu partiya yarandığı ilk gündən Rusiya dövlətini muxtar ərazilərin federasiyasına çevirməyi təklif etmişdi. Partiyanın əsasını qoyan və onun ilhamvericisi N.Yusifbəyov idi (92, 24).

Müsəlman Komitəsində birgə iş təcrübəsi qazanmış müsavətçilər artıq Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası ilə birləşmək məsələsini irəli sürmüşdülər. Birləşmə 1917-ci il iyunun 20-də (yeni təqvimlə 3 iyul) baş vermişdi. Yeni partiya Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat (Türk Federalistlər Partiyası Müsavat) partiyası adlandı (22, 279). Partiyanın 8 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitəsi yaradılmışdı ki, bu da Bakı və Gəncə bürolarını əhatə edirdi. Bakı bürosuna M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, M.Rəfiyev, M.Vəkilov, Gəncə bürosuna isə N.Yusifbəyov, H.Ağayev, Ş.Rüstəmbəyov və M.M.Axundov seçilmişdilər. Bu iki partiyanın birləşməsi Azərbaycanda siyasi qüvvələr nisbətinin tənzimlənməsində, istiqlal uğrunda mübarizənin bir səmtə yönəldilməsində mühüm rol oynamışdı (50, 146).

1917-ci il oktyabr ayının 26-31-də 500 nəfərlik nümayəndənin iştirakı ilə «Müsavət» partiyasının ilk rəsmi qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda partiyanın Mərkəzi Komitəsi yaradılmış, M.Ə.Rəsulzadə yekdilliklə onun sədri seçilmişdi.

Qurultayda qəbul olunan proqramda öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Rusiya imperiyasının əsarəti altında yaşayan Türküstan, Qırğızıstan, Başqırdstan kimi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almalıdırlar, İdil boyu Krım tatarları və Rusiyada yaşayan digər türk qövmlərinə məhəlli, mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir sözləri öz əksini tapmışdır (50, 148).

Bu dövrdə Azərbaycan xalqı və onun torpağının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş yeganə siyasi təşkilat Müsavat partiyası idi. Partiya milli şüarlarla çıxış edərək, xalqı öz ətrafında birləşdirmək istiqamətini götürmüşdür. Müsavat partiyası hər hansı bir sinifin adından deyil, bütün millətin adından çıxış edirdi. Bu da yeni proqramda öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, milli dövlət ancaq o vaxt həqiqi hesab edilir ki, o seçilmiş bir sinifin deyil, bütün xalqın maraqlarını müdafiə edir və qoruyur (45, v. 5). Ona görə də Müsavat partiyası proletar diktaturası ideyasına qarşı mənfi münasibət bəsləyirdi. «Müsavat» partiyasının açıq siyasi mübarizə meydanına girməsi ilə, nəinki Azərbaycan türklərinin (o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların), eyni zamanda imperiya əsarətində yaşayan bütün türklərin milli mənafeyinin müdafiəçisi kimi çıxış etməyə başlayır. Xalqın müdafiəsi mövqeyində duran «Müsavat» partiyası, tezliklə onu öz ətrafında birləşdirmişdi.

«Müsavat» partiyasının Azərbaycan siyasi həyatının başlıca qüvvəsinə çevrildiyini Bakı Sovetinə və Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərin nəticəsi də təsdiqləmişdi. 1917-ci ilin oktyabr ayının 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə «Müsavat» partiyası səslərin 40 faizini toplayaraq birincilik qazanmışdı. Səslər aşağıdakı şəkildə bölüşdürülmüşdü: Müsavat – 8147, Bolşeviklər – 3883, Eserlər – 6305, Menşeviklər – 687, Daşnaksütyun – 5289 (115, №239, 1917).

Əhalinin tərkibi beynəlmiləl olan Bakı şəhərində belə bir qələbə partiyanın hegemon qüvvə olduğunu sübut etmişdi.

Eyni zamanda Cənub Qafqaz Komissarlığının fəaliyyət göstərdiyi ikinci həftəsində, yəni noyabrın 26-28-də bütün Cənubi Qafqaz Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə Müsavat partiyası bolşevik və Daşnaksütyun partiyalarına nisbətən daha çox səs topladığını görürük: 2.455.274 seçici səsi regionun iri

partiyaları arasında aşağıdakı şəkildə bölünmüşdü: Menşeviklər – 661,934, Müsavat – 615,816, Daşnaksütyun – 558,400, Müsəlman Sosialist bloku – 159,770, Eserlər – 117,522, Bolşeviklər – 95,581, Hümmət – 84,748, İttihad – 66,504 (75, 118).

Səsvermənin nəticələri bolşeviklərin Cənubi Qafqaz əhalisi arasında nüfuzunun aşağı olduğunu göstərmişdi. Seçkilərin yekunlarının əsas nəticəsi bu idi ki, Azərbaycanın seçici kontingenti Müsavatın proqramındakı ərazi muxtariyyətinə, bütövlükdə olmasa da, böyük əksəriyyətlə səs vermişdi. Bu, həm də ondan irəli gəlmişdi ki, Rusiya ilə bağlılıqdan xilas olmaq perspektivi gürcülər və ermənilərə nisbətən, azərbaycanlılarda daha güclü idi (75, 118-119).

Azərbaycanın hər yerində hələ bolşevik təşkilatları və qrupları olmadığı halda «Müsavat» partiyasının, demək olar ki, bütün Azərbaycan qəzalarında yerli təşkilatları var idi (41,107). Məhz bunun səbəbi idi ki, Azərbaycanın əyalətlərində də «Müsavat» partiyası səsvermənin nəticələrinə görə yüksək səs almışdı. 1917-ci il dekabrın 20-də Lənkəran qəzası üzrə Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticələrinə görə «Müsavat» partiyası 53.910, Göyçay qəzası üzrə isə 27.046 səs almışdı (103, 237).

Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin önündə gedən «Müsavat» partiyası Azərbaycanın torpağına və xalqına sahib çıxmalı idi və belə də olmuşdu. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki, əks təqdirdə torpaq və xalq sahibsiz qalar, başqa millətdən olanlar ona sahib çıxardılar. Bütün bu hadisələr erməni təşkilatlarını, xüsusən, St.Şaumyanı çox narahat etmişdi. Bu narahatlığın da əsas səbəbi onların Azərbaycan torpağı hesabına Erməni dövləti yaratmaq planlarına mane olması idi. St.Şaumyan yazırdı: «Lap əvvəldən Zaqafqaziyada ən zəif siyasi partiya olan, bu inqilab zamanı təşkilatlanan, heç bir təşkilati, heç bir partiya ənənəsi, heç bir hakimiyyəti olmayan, inqilabın əvvəlində heç bir rol oynamayan «Müsavat», ikinci ilin başlanğıcında Zaqafqaziyada ən güclü siyasi partiya çevrildi» (172, 257).

Daşnaklar bolşeviklər kimi «Müsavat»ın simasında müsəlmanların (azərbaycanlıların) təşkilatlanmasından və real qüvvə kimi siyasi meydana çıxmasından çox narahat olmuşdular. Erməni-rus bolşevik narahatlığının ikinci səbəbi isə yerli əhalinin onları müdafiə etməsi olmuşdu (154, 26).

Müsəlman əhalisi arasında Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının get-gedə nüfuzunun artması və Zaqafqaziya Komissarlığının qərarına uyğun olaraq azərbaycanlıların milli hərbi hissələrini yaratmağa başlaması, başda St.Şaumyan olmaqla, bolşevikləri və erməni daşnaklarını qorxuya salmışdı. Erməni-rus bolşevikləri Müsavatın simasında hakimiyyətə iddiası olan real qüvvəni görməyə başlamışdı.

Bakıda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalardan menşeviklər və eserlər müsəlman fəhlələri içərisində aktiv siyasi iş aparmırdılar. Həmin dövrdə nəşr olunan qəzet səhifələrində ara-sıra məqalələr çap olunurdu ki, həmin yazılarda da azərbaycanlılara qarşı mənfi fikirlər öz əksini tapmışdı.

Müsəlman millətçiliyinə, müsəlman kütlələri arasında «antidövlət» meyilliliyinə qarşı mübarizə bu məqalələrin əsas qayəsi idi. Halbuki həmin dövrün hadisələrini dərinlən araşdıranda azərbaycanlılar arasında millətçiliyin şovinizm formasına (ermənilərdə bu forma güclü idi) və ya dövlət əleyhinə hər hansı bir hərəkatlərə rast gəlinmir.

Eserlər, menşeviklər və daşnaklar şovinst siyasət yeridərək, azərbaycanlı fəhlələrin Sovetlərin tərkibinə daxil olmasına hər vasitə ilə mane olurdular (21, 39). Bolşeviklərə gəldikdə isə, onlar öz çıxışlarında müsəlmanların – azərbaycanlıların inqilaba cəlb edilməsindən danışdırlar, lakin əməldə onlar bu işi həyata keçirmirdilər (162, 66-67).

Ümumiyyətlə, götürdükdə nə menşeviklər, nə eserlər, nə də bolşeviklər azərbaycanlıları öz təşkilatlarının nəinki rəhbər heyətində, heç sırası üzvlüyündə də görmək ismədiklərindən onları yaxına buraxmırdılar. Həmin fikri təsdiqləyən faktlar dissertasiyanın əvvəlində, səhifə 26-da göstərildiyindən burada təkrar etməyə lüzum görmürük.

Bakıda xırda burjua partiyaları içərisində ən qüvvətli işer təşkilatı olmuşdur. Bakı işer təşkilatı üzvlərinin sayı artıq 1917-ci il aprelin axırında 8 min nəfərə çatmışdı. Rus və qismən erməni fəhlələrinin siyasi cəhətdən yetkin olmayan hissəsi içərisində, xüsusilə, Bakı qarnizonunda və kəspə hərbi donanması matrosları arasında işerlərin nüfuzu daha qüvvətli idi (41, 106).

Eserlər müsəlmanların simasında «panislamçı düşmən» obrazının yaradılmasında xüsusi rol oynayırdılar. Bolşeviklərin isə azərbaycanlılar arasında apardığı təbliğatın mərkəzində Azərbaycan xalqını öz ziyalıları və iri mülk sahiblərinin əleyhinə qaldırmaq və onlar arasında uçurum yaratmaq olmuşdur. Burada da bolşeviklərin əsas məqsədi Azərbaycan xalqını başsız qoyaraq, yaranmış qarışıqlıqdan sadəcə xalqı çıxılmaz vəziyyətə salaraq, bundan öz məqsədləri üçün istifadə etmək olmuşdur.

Bolşeviklər hər cür demokratik şüarlarla pərdələnsələr də, Azərbaycan xalqının milli maraqlarına cavab vermirdilər. Bu hərəkatın rəhbərliyində ifrat bolşeviklərin və ermənilərin çoxluq yaratması isə Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə qarşı daha kəskin mövqe tutmasına zəmin yaradırdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı bir daha göstərmişdi ki, ermənilər tərəfindən istiqamətləndirilən bolşevizm Azərbaycan xalqına sonsuz qırğınlar və faciələr gətirmişdi.

Qeyd edilməlidir ki, bolşevikləri və onlardan sonra hakimiyyəti ələ keçirən «Sentrokaspi» diktaturasının Bakıda uzun sürməyən hakimiyyətləri dövründə bu siyasət davam etdirilmişdi.

1917-ci ilin ortalarında RSDF(b)P Bakı komitəsinin yığıncağında 9 nəfərdən ibarət (5 bolşevik, 4 menşevik) rəhbəredici büro seçilmişdi. Onun tərkibinə P.Çaparidze, Q.Ayollo, V.Naneyşvili, İ.Kasaşvili, Q.Sturua, V.Kasparov, Kalman, R.Okineşviç, S.Anşeles daxil idilər (100. 307). Buradan da aydın görünür ki, RSDF(b)P Bakı komitəsinin rəhbərliyi və tərkibinin, demək olar ki, hamısı erməni və rusalardan ibarət idi. Onların tərkibində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Əsas məsələ isə onda idi ki, RSDF(b)P Bakı komitəsinin erməni rəhbərliyi – Şaumyan, Əmiryan, Mikoyan, Korqanov və başqaları yalnız beynəlmiləçilik şüarları altında erməni-daşnak siyasəti yürüdərək, azərbaycanlıları Komitənin rəhbərliyinə yaxın buraxmaq istəməmişdilər.

1917-ci ilin ikinci yarısında RSDF(b)P Rusiyada hakimiyyəti ələ keçirmək üçün silahlı üsyana ciddi hazırlaşdılar. Buna görə də RSDF(b)P MK-nın göstərişlərini əsas tutan Bakı bolşevikləri hakimiyyət uğrunda fəal mübarizəyə başlamışdılar. Birinci növbədə, onlar Bakı şəhərində fəhlə və əsgər deputatları Sovetində rəhbərliyi

ələ almağa cəhd göstərirlər. Sonradan onlar bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi haqqında məsələni irəli sürməli idilər. Bu məqsədlə bolşeviklər 1917-ci ildə Sovetə yeni seçkilər keçirilməsini tələb etmişdilər.

Qeyd edək ki, bu dövrdə fəhlə və əsgər deputatları Sovetində üstünlük eser, menşevik və daşnaklarda idi. Sentyabrın 3-də RSDF(b)P Bakı Komitəsi tez bir zamanda Bakı Sovetinə yeni seçkilərin keçirilməsinin vacibliyi haqqında qərar qəbul etdi (109, №49, 1917).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik dəstəsinin tərkibi demək olar ki, əsasən erməni və rusalardan ibarət idi. Sovetin tərkibində azərbaycanlıların nümayəndəsi yox idi. St.Şaumyanın və hərbi inqilab Komitəsinin rəhbəri Q.Korqanovun yaratdığı Qırmızı Ordunun sıralarına da azərbaycanlıları qəbul etmirdilər. Bakıda siyasi və hərbi hakimiyyət tədricən bolşevik maskası altında gizlənən erməni daşnak şovinistlərinin əlində cəmləşmişdi. RSDF(b)P Bakı və ətraf rayon komitələrinin rəhbərlikləri və tərkibi də, demək olar ki, hamısı erməni, rus və gürcü millətindən seçilirdi.

Əvvəllər olduğu kimi, 1917-ci ildə də bolşevik təşkilatı əsas təbliğat işini qeyri azərbaycanlılar arasında aparırdı və azərbaycanlılar arasında, xüsusən, Bakıdan kənarda onların nüfuzu, demək olar ki, yox idi. Azərbaycanlılar arasında bolşevik ideyalarının təbliğatı «Hümmət» təşkilatının üzərinə qoyulmuşdu (152, 44).

Bakıda siyasi mübarizənin gərginləşdiyi bir vaxtda bolşevik yönümlü «Hümmət» təşkilatının varlığı sual altında idi. 1917-ci ilin mart ayında təşkilatın konfransında bir qrup hümmətçi belə hesab edirdi ki, artıq partiya fəaliyyətini «Hümmət» təşkilatının bayrağı altında göstərməkdənsə, RSDF(b)P Bakı Komitəsi ilə birləşsə, daha yaxşı olar. Lakin uzun müzakirələrdən sonra konfrans qərara alır ki, Bakı Komitəsinə birləşmədən, «Hümmət» təşkilatı öz adını saxlasın. Təşkilatın Müvəqqəti komitəsi yaradılır. N.Nərimanovun sədrlik etdiyi Komitənin tərkibinə M.Əzizbəyov, D.Bünyatzadə və H.Sultanov daxil olurlar (100. 309). Bir neçə vaxtdan sonra isə Sultan Məcid Əfəndiyev, Möhsün İsrafilbəyov və başqaları da təşkilata daxil olundular (41, 93).

Hümmətçilər bolşevik ideyalarının Azərbaycan zəhmətkeşləri içərisində

yayılması üçün maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul idilər (146, 8). Bu maarifçilik ideyalarının həyata keçirilməsində 1917-ci il iyulun 16-dan etibarən Bakıda 1000 nüsxədən ibarət «Hümmət» qəzeti çıxmağa başladı. Qəzetin redaksiya heyətinə N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və T.Şahbazov daxil idilər (41, 108).

Fevral inqilabının qələbəsi ilə erməni siyasi partiyalarının tarixində yeni dövr başlanmışdı (157, 100).

Bu dövrdə Avropa ölkələrində «erməni məsələsi»nin siyasət aləminə daxil olunması təmin edilmiş, erməni «Daşnaksütyun» partiyasının əsas qüvvələri Cənubi Qafqaza, xüsusilə, Bakıya yığılmış və onlar «Böyük Ermənistan» yaradılması üçün yeni taktikaya keçmişdilər. Rus, eləcə də ingilis, fransız hökumətləri ilə bağlı olan və onlara xidmət edən «Daşnaksütyun» partiyası «Böyük Ermənistan» xəritəsini əllərində gəzdirərək, millətlər arasında, xüsusilə Azərbaycanda gərginlik yaradaraq, azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi daha da qızıışdırırdı. Erməni şovinst millətçilərinin bu hərəkətləri, hətta, Cənubi Qafqazda bütün partiyaların narazılığına səbəb olmuşdu. Bu dövr daşnak partiyasının mürtəce sifəti artıq kimsəyə sirr deyildi. Bu baxımdan maraqlıdır ki, hətta, 1917-ci ilin sentyabrında erməni eserlərinin konfrası daşnaklarla blokdan imtina etmişdi (67, №7, 1990).

Oktyabr siyasi çevrilişinin əldə etdiyi nailiyyətlərə qarşı mübarizə aparan əksinqilabçı daşnaksütyun Ermənistan ərazisində erməni iri ticarət – sənaye burjuaziyanın dikturasını qurmaq və Türkiyənin (Şərqi Anadolunun yeddi vilayəti), Gürcüstanın (Axalkalaki, Borçalı və b.) və Azərbaycanın (Qarabağ, Naxçıvan və b.) hesabına «müstəqil» daşnak «respublikasının» ərazisini genişləndirmək fikrində idi (121, 87).

Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə daşnakların burjua millətçi siyasətini Bakıda gənc erməni inqilabçıları qrupu ciddi tənqidlə qarşılamışdı. Bu qrupun başında A.İ.Mikoyan dururdu və onun tərkibinə Mirzəbekyan, A.Qriqoryan, A.Akopyan, S.Tumayan, Q.Tovmasyan, Q.Əlixanyan və Qr.Poqosyan daxil idilər (90, 43).

Lakin hadisələrin sonrakı gedişində yuxarıda adları qeyd olunan ermənilər daşnaklarla ittifaqda azərbaycanlılara qarşı soyqırırda aktiv iştirak etmişdilər.

Daşnak partiyasının qızgın millətçilik siyasəti o dərəcədə genişlənmişdi ki, hətta,

milli şovinizm telləri ilə sıx bağlı olan RSDF(M)P-nin Zaqafqaziya Vilayət Komitəsi rəhbərlərinin də etirazına səbəb olmuşdu (34, 36).

RSDF(M)P Zaqafqaziya Vilayət Komitəsinin «Tiflis əhalisinə» müraciətində deyilirdi ki, Qafqazdakı bütün millətçi partiyalardan ən qüvvətli və ən zərərli daşnak partiyasıdır. Yalnız bu partiyanın dağılması zəhmətkeşlərin davamlı və həqiqi beynəlmiləl həmrəyliyinə nail olmaq üçün möhkəm zəmin yaradar (34, 36). Bu partiyanın fəaliyyətinə qədər Zaqafqaziyada sakitlik idi. Burada millətlərarası ziddiyyətlər nəzərə çarpmırdı. Azərbaycan, gürcü və erməni millətləri əsrlərlə birgə dinc yaşamışlar. Lakin şovinst erməni millətçilərinin meydana çıxması ilə münasibətlər dəyişmiş, ziddiyyətlər əmələ gəlmişdi (1, 64). Başqa bir əsərdə göstərilir ki, Türkiyədə və eləcə də, Qafqazda erməni xalqının bədbəxtliyinin əsas mənbəyi Daşnaksütyun təşkilatıdır (98, 44).

Azərbaycan türklərini (o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqları) qəddarlıqla qətlə yetirilməsində bilavasitə iştirak etmiş Tatevos Əmirovun qardaşı, Bakı XKS üzvlərindən biri olmuş A.Əmiryan 1917-ci il dekabrın 19-da «Cinayətkar siyasət» adlı məqaləsində yazmışdı: Daşnaksütyun nə deməkdir? Bu ifrat erməni millətçilərinin partiyasıdır, bu partiya öz varlığının 25 ili ərzində sosializmə qarşı, inqilabi ideyaların erməni xalq kütlələri içərisində yayılmasına qarşı mübarizə aparmışdır, bu partiya bütün qonşu xalqlara qarşı təcavüzkar, həyasız siyasət yeritmişdir. Biz bolşeviklər «Daşnaksütyun» partiyasına qarşı həmişə mübarizə aparmışıq. Lakin Qafqaz menşevikləri də ona qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparmışlar (109, №100, 1917).

Uzun illərin təbliğat, terror və qorxutma siyasəti nəticəsində, daşnaklar öz başlıca məqsədlərindən birinə çatmışdılar: əməkçi erməni xalqı artıq şovinizm virusu ilə zəhərlənmişdi və daşnakların ardınca gedirdi (67, №7, 1990).

Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar, o cümlədən bolşeviklər də yaxşı başa düşürdülər ki, erməni daşnak şovinst millətçiləri sosializm və proletar inqilabı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (144, 24).

Ermənilər Azərbaycanın Qərb torpaqlarını – tarixi torpaqlarımızı zəbt edib, erməni dövləti yaratmaq planlarını həyata keçirmək üçün, 1917-ci il fevral burjua

inqilabından sonra bütün qüvvələrini və imkanlarını işə saldılar.

Uzun müddət Türkiyənin ərazisində dövləti yaratmaq fikri ilə ermənilər Avropa dövlətlərinin, xüsusən, Rusiya imperiyasının, sonra isə Leninin qurduğu Sovet Rusiyasının himayəsinə sığınaraq, onlardan istifadə etmək istəyirdi. Lakin bu məkrli siyasət türklərin güclü müqaviməti nəticəsində baş tutmadıqda, erməni şovinistləri həmin planı Cənubi Qafqazda, Azərbaycan torpaqları hesabına həyata keçirmək fikrinə düşmüşdülər. Ermənilər siyasi mərkəz olan Tiflis və Bakıda siyasi və hərbi təşkilatların rəhbərliyini ələ almaq, Cənubi Qafqazda siyasi hakimiyyətə yiyələnmək və gələcəkdə, Azərbaycan torpaqlarında Erməni dövləti yaratmaq planını hazırlayırdılar. Buna görə də Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Bakıda ermənilərin siyasi fəallığı artmış və genişlənmişdir.

Bu dövrdə Bakıda siyasi cəhətdən fəallaşan və hegemonluq etmək istəyən erməni daşnakları daha çox diqqəti cəlb edirdilər. Onlar müxtəlif siyasi təşkilatların, əsasən, rəhbər orqanlarında təmsil olunurdu (107, 61).

Bolşeviklərin sıralarında St.Şaumyan, A.Akopyan, A.Mravyan, S.Xanoyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan və başqaları vardı (107, 61). «Daşnaksütyun» partiyası Bakı və Bakı quberniyasına xüsusi maraq göstərirdi (54. №2, 1998).

Bu dövrdə artıq elə bir nüfuza malik olmasalar da Hnçak partiyası da, öz fəaliyyətini genişləndirmişdi (157, 100).

Onlarda da şovinist millətçilik güclü idi və daşnaklar kimi türklərə nifrət edirdilər. Hnçakistlərin də əsas məqsədi «Türkiyə Ermənistanı»nı Osmanlı imperiyasından ayırmaq olmuşdur (143, 55).

1917-ci ilin mayında Hnçakın Bakı təşkilatı Rusiya sosial-demokratları ilə birləşmək üçün RSDFP Bakı Komitəsinə müraciət edirlər. Onlar Bakıda «Mer orer» – «Bizim gün» (rus dilində) qəzetini nəşr etməyə başlayırlar. Lakin Hnçakistlərin də əsas mübarizə metodu zorakılıq və terror idi. (143, 56). Hnçakistlər də daşnaklar və bolşeviklər kimi hərbi təşkilatlanmaya xüsusi diqqət verirdilər. Eyni zamanda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşevik təşkilatının himayəsindən istifadə edirdi. Onlar St.Şaumyanın yaxından köməyi ilə özlərinin hərbi batalyonlarını yaradırdılar (143, 58).

Şübhəsiz, hıncakistlərin bolşeviklərə yaxınlaşmaları, onlara sevgindən deyil, qarşılarına qoyduqları məqsədlərinə çatmaq üçün lazım idi. Böyük bir hissəsi Ermənistandan xaricdə olan hıncakistlərin 1917-ci ildə 14 min üzvü vardı. Hıncak partiyasının təşkilatları Ermənistanda, eyni zamanda Tiflisdə, Bakıda, Batumda fəaliyyət göstərirdi (157, 101).

Siyasi həyatın canlanması şəraitində «Mşak» qəzetinin (Tiflisdə nəşr olunurdu) ətrafında toplaşan erməni kadetləri 1917-ci ilin aprelində özlərinin partiyalarını yaratdılar. Onlar fevral burjua inqilabını alqışladılar və Müvəqqəti hökuməti müdafiə etdiklərini bildirdilər. Bütün vacib sosial və milli problemlərin həllini Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər dayandırılmasının zəruriliyini elan etdilər. Erməni kadetləri özlərini Ermənistan xalq partiyası adlandırdılar (157, 101).

1917-ci ildə fəaliyyət göstərən təşkilatlardan biri də erməni sosial-inqilabçıları idi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni sosial-inqilabçıları öz ideya baxışlarına görə «Daşnaksütyun» partiyasından fərqlənmirdilər. Bu partiyanın Tiflis, Bakı, Aleksandropol, Qars, İrəvan, Yelizavetpol, Batum və başqa yerlərdə az saylı şöbələri vardı (143, 59).

Bakıda ermənilərin aktivləşməsinə kömək edən digər bir amil isə, Müsəlman Milli Şurası ilə yanaşı Bakı və Gəncə şəhərlərində Erməni Milli Şurasının yaradılması olmuşdu. Bakıda Erməni Milli Şurasının sədri Y.Qukasov idi (114. №12, 1919). Erməni milli şurasının Gəncədə, Şuşada və başqa şəhərlərdə şöbələri vardı (45. v.15).

Şuşada bolşeviklərin də təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Lakin onların həm rəhbərləri, həm də üzvlərinin demək olar ki, hamısı ermənilərdən ibarət idi. Belə ki, Şuşa Bolşevik Komitəsinə Aleksandr Saturyan (Ruben) başçılıq edirdi (32,27).

1917-ci il oktyabrın 13-də Bakı Sovetinin menşevik – eser İcraiyyə Komitəsi istefaya çıxmağa məcbur olmuşdu. Həmin gün başda St.Şaumyan olmaqla Bakı Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edilmişdi (57, 11). Lakin Bakı Sovetinin rəhbərliyi bolşeviklərin əlində olsa da, onlar Sovetdə möhkəm və sabit çoxluğa malik deyildilər (21, 80).

Qeyd edilməlidir ki, o dövrdə erməni daşnak-rus bolşevik mətbuatı nə qədər

hay-küy qaldırsa da, Qafqazda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşeviklərin nüfuzunun əhali arasında aşağı olması faktını gizlətmək mümkün olmamışdı.

Tiflisdəki Amerika konsulu Smit oktyabr çevrilişindən sonra Dövlət Departamentinə göndərdiyi ilk teleqramında, hər şeydən əvvəl, yazırdı ki, yerli əhalinin böyük bir hissəsi və ordu bolşeviklərin arxasınca getməkdən imtina etmişdilər. Üstündən 9 gün keçəndən sonra Smit Dövlət Departamentinə göndərdiyi başqa bir teleqramında isə göstərmişdi ki, Bakı bolşeviklərin əlindədir, lakin Zaqafqaziyanın başqa yerlərində əhalinin böyük bir hissəsi və onların rəhbərləri qətiyyətlə bolşevik hakimiyyətini qəbul etmək istəmir... hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra da, Bakıda, ümumən, Zaqafqaziyada nüfuzu aşağıdır (133. v.120).

Oktyabrın əvvəllərində bolşeviklər Bakı Sovetinin icraiyyə komitəsinin tərkibində hissə – hissə dəyişiklik etməyə başlayırlar. Lakin bu dəfə də seçilən 12 üzvün içərisində bir nəfərdə olsun azərbaycanlı yox idi. Belə ki, onun tərkibinə M.Jqenti, M.Semyonov, B.Avakyan, Yarışev və başqaları seçilir. Növbəti gün isə, Bakı Sovetinin hərbi bölməsinin katibi B.Avakyan seçilir (115, №232, 1917).

Petroqradda silahlı üsyanın qələbə çalması məlumat əldə olunduqdan sonra, 1917-ci il 26 oktyabrda Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin müşavirəsi çağırılır. Müşavirədə Bakıda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqının, hərbi hissələrin, Xəzər donanması və başqa təşkilatların nümayəndələri iştirak edirdilər. Müşavirədə hakimiyyət məsələsi də müzakirə edilmişdi. Burjuaziya və milli partiyaların təklifi ilə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi təşkil edilmişdi (146, 13).

1917-ci il oktyabr ayının 27-də St.Şaumyanın sədrliyi ilə sənaye – zavod nümayəndələrinin, polk, rota və gəmi komitələrinin iştirak etdiyi fəhlə və hərbi deputatları Sovetinin genişləndirilmiş konfransı keçirilir. Konfransda 544 nəfər iştirak etmişdi, yığıncağın sədri isə St.Şaumyan idi. Konfrans böyük səs çoxluğu ilə Petroqrad hadisələri haqqında məsələyə birinci baxılmasını müsbət həll etdi. Bu konfransda Petroqrad hadisəsini qəbul etməyə və yerlərdə hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsini irəli sürən bolşeviklərin təklifi menşevik, eser və daşnak nümayəndələri tərəfindən rədd edilir. Onlar Müəssislər Məclisinin çağırılmasına

qədər (onun çağırılmasına üç həftə qalırdı) fevral burjua inqilabının nailiyyətlərini müdafiə etməyi təklif etdilər. Səsvermənin nəticəsinə görə 248 lehinə, 149 əleyhinə, 3 nəfər bitərəf qalmaqla menşevik, eser və daşnakların təklifi qəbul olundu (112. №72, 1917). Eyni zamanda, iclasda iştirak edənlərin böyük çoxluğunun razılığı ilə ictimai təhlükəsizlik Komitəsinin yaradılması qərara alınır (151, 13).

Lakin sonradan, 1917-ci il noyabrın 2-də Bakı və onun rayonlarının fəhlə və hərbi deputatları Sovetinin konfransında St.Şaumyan hakimiyyətin Sovetin əlinə keçməsi məsələsini yenidən müzakirəyə çıxarır. Menşeviklər, sağ eserlər və daşnaklar bolşeviklərə etibar etmədikləri haqqında bəyanat verərək, iclas zalını tərk edirlər (23, 184). Bundan istifadə edən St.Şaumyan Konfransda hakimiyyətin Sovetin əlində cəmləşməsinə, İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinin ləğv etməyə və bütün silahlı qüvvələrin Sovetə tabe olmasına nail olmuşdu. Sovetin isə adı dəyişdirilib fəhlə və əsgər deputatları Soveti olur. Fəhlə və əsgər deputatları Soveti rəhbərliyinin də, demək olar ki, hamısı erməni və rusalardan ibarət idi (23, 184-186). Konfransın qərarına əsasən fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin İcraiyyə Komitəsi Bakı şəhərində Ali hakimiyyət orqanı hesab olunur (111, №178, 1917). İcraiyyə Komitəsinin sədri St.Şaumyan, onun katibləri isə Yüzbaşyan və Qriqoryan seçilirlər. Həmin dövrün məlumatlarından aydın olur ki, fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti icraiyyə komitəsi üzvlərinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən təşkil olunmuşdu (9. v.2).

Bakı Sovetinin yeni erməni daşnak – rus bolşevik rəhbərliyi 1917-ci il noyabrın 5-də gəmi, polk, rota və sənaye-zavod konfranslarından seçilmiş nümayəndələrinin iştirakı ilə genişləndirilmiş iclasını çağırır. Bu iclasda Sovetin 360 deputatından 99 nəfəri iştirak etmişdi. Fəhlə konfranslarından və əsgər təşkilatlarından 272 nümayəndə gəlmişdi ki, bunlarında deputatlıq səlahiyyətləri yox idi. Sovetin məlum tərkibi, təbii ki, iclasın tam səlahiyyətli olması üçün yetərli deyildi. Nümayəndələrdən çoxunun bolşeviklərin arxasınca getməsini nəzərə alan eser və menşeviklər hazırkı tərkibdə Sovetin iclasının keçirilməsinin qeyri mümkünlüyü haqqında məsələ qaldırmışlar. Lakin St.Şaumyan fəhlə və əsgər təşkilatları nümayəndələrinə arxalanaraq, Sovetdə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün əlverişli imkanı əldən buraxmaq

istəmədi. Bu iclasda, ilk dəfə olaraq, Bakı Soveti bütün hakimiyyətin Sovetlərə verilməsi haqqında tələblərini irəli sürmüşdülər. Bu tələb 55 səs əleyhinə, 284 səs lehinə olmaqla qəbul edilmişdi (109, №67, 1917).

Bolşeviklərə, Bakıda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, Bakı Sovetində fəhlə və əsgər deputatlarının çoxluğuna nail olmaq lazım idi. Bu baxımdan Sovetin köhnə tərkibi bolşevikləri təmin etmirdi. Ona görə də bolşeviklər yeni seçkilərin keçirilməsi üçün aktiv kampaniyaya başlayırlar. Lakin bu dəfə də onlar Bakı Sovetində çoxluq əldə edə bilmədilər. Vəziyyəti belə görən bolşeviklər yeni seçki qanununun qəbul edilməsini ön plana çəktilər. Bakı 16 rayona bölündü: Qara şəhər, Ağ şəhər, Bibi-Heybət, Balaxanı, Suraxanı, Binəqədi, Zabrat və başqaları (94, 62).

1917-ci il dekabrın 12-16-da Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə bolşeviklər 51, daşnaklar 41, sol eserlər 38, sağ eserlər 28, müsavətçilər 21 və menşeviklər 11 yer əldə etmişdilər (21, 97).

Əvvəllər olduğu kimi bu dəfə də Sovetdə müəyyənləşdirici mövqe eser-menşevik-daşnak blokuna aid idi. 31 dekabrda Bakı Soveti yeni tərkibində özünün ilk iclasını keçirmişdi. İclasa sədirlik edən St.Şaumyan Sovetin yeni İcraiyyə Komitəsi yaradılmasını önə çəkmişdi. Eyni zamanda qərara alınmışdı ki, İcraiyyə Komitəsinə Sovet hakimiyyətini müdafiə edən partiya nümayəndələri daxil olsunlar. Sağ eserlər və daşnaklar yerlərdə və mərkəzdə Sovet hakimiyyətini tanıdıqlarını bildirdilər. Bununla yanaşı, onlar Xalq Komissarları Sovetini tanımaqdan imtina etdilər və tələb etdilər ki, bütün hakimiyyəti Müəssislər Məclisinə versinlər. Müsavat partiyası bolşeviklərin zorakı yolla hakimiyyətə tam sahib çıxmaq fikirini görüb, onu qeyri-demokratiklikdə ittiham etdi və Bakı Sovetində kəndli nümayəndələrinin olmamasını əsas gətirərək hakimiyyətin Sovetə verilməsinə etirazını bildirib, İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaqdan imtina edir (94, 64).

Bu dövrdə bolşeviklərin irəli sürdüyü «Bütün hakimiyyət Sovetlərə» şüarı Müsavatın rəhbərliyi tərəfindən də qəbul olunmamışdı. Bununla əlaqədar partiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, «Müsavat» partiyası hakimiyyətin Sovetlərə verilməsinə prinsipçə etiraz etmir, lakin Bakı Soveti demokratik əsasda seçilmədiyindən, eyni zamanda onun tərkibində kəndlilər təmsil olunmadığından

Müsavət partiyası hakimiyyətin Sovetə verilməsindən imtina edir və onun İcraiyyə Komitəsinə daxil olmayacaqdır (133. v.101).

Lakin Bakı Sovetinin yenidən təşkil olunan iclasında, əvvəllər hakimiyyətin Bakı Sovetinə verilməsinə etiraz edən siyasi təşkilatlar, indi İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaq istədiklərini bildirdilər. Yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavətçi daxil idi (22, 291). 1 yanvar 1918-ci ildə P.Çaparidze İcraiyyə Komitənin sədri seçilir (94, 65.)

Bu dövrdə Azərbaycanın mərkəzi qəzalarında, bəzi dəmiryolu stansiyalarında və əhalinin sıx yaşadığı məntəqələrin hamısında fəaliyyət göstərən fəhlə, əsgər və kəndli deputatları Sovetinin bir çoxu eser və menşeviklərin təsiri altında idi. Ona görə də, qəzalarda Sovetin və Komitənin böyük çoxluğunda sosialist inqilabını bolşevik qiyamı hesab edirdilər. Azərbaycan kəndlilərinin, demək olar ki, böyük çoxluğu Müsavat və Müsəlman Milli Şurasının ardınca gedirdi.

1917-ci il noyabrın 9-12-də Bakıda «Müsavət»ın rəhbərliyi altında Zaqafqaziya Müsəlman Milli Komitəsinin konfransı keçirilir. Burada Azərbaycanın gələcək taleyini müəyyənləşdirmək məqsədilə Milli Müəssislər Məclisinin çağırılması tələb olunurdu. Konfransın qətnaməsində, Müəssislər Məclisinin əsas vəzifəsi kimi, Rusiya Federasiyası daxilində Azərbaycan muxtariyyatının elan edilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Əlbəttə, bu tələblər Bakı Sovetini, xüsusən, onun daşnaklarla sıx əlaqədə olan rəhbərliyini razı sala bilməzdi (152, 48).

RSFSR XKS-yə tabe olmaq istəməyən və anarxiyadan qorumağa çalışan Gürcüstan sosial-demokrat partiyası (menşeviklər), «Müsavət», «Daşnaksütyun və sağ esərlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirmişdilər.

Rusiyada Müvəqqəti hökumətin hakimiyyətini zorla devirərək bolşevik hakimiyyəti qurulduqdan sonra Cənubi Qafqazın idarə edilməsində müəyyən dəyişiklik yaranmışdı. Burada Mərkəzdən asılı olmayan yeni hakimiyyət forması yaradıldı. Bu hakimiyyət, 1917-ci il noyabrın 15-də yaradılan Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Komissarlığı idi. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçqori (sədr) və A.Çxengeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlik-Aslanov,

ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçikyan, A.Ağacanyan, sağ esərlərdən D.Donskoy daxil idilər (22, 292).

1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda baş vermiş bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda özünü ali hakimiyyət elan etmiş Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Bakı Soveti arasında münasibətləri nizamlamaq mümkün olmamışdı (125, 7).

Hətta, Zaqafqaziya Komissarlığının Zaqafqaziya xalqlarına etdiyi birinci müraciətində «bu hakimiyyətə qarşı hər – hansı əks hərəkətlərin qarşısı ciddi-cəhdlə alınacaqdır» xəbərdarlığı da münasibətlərin nizamlanmasına müsbət təsir etməmişdi (125, 11).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri yeni yaranmış Zaqafqaziya Komissarlığını tanımadığını bəyan etmiş və bu hakimiyyəti zorakılıqla devirmək üçün fəaliyyətə başlamışdı.

1917-ci ilin sonlarında St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti ilə Zaqafqaziya Komissarlığı arasındakı münasibətlər günü – gündən gərginləşirdi.

1917-ci il noyabrın 23-də V.İ.Leninə göndərdiyi teleqramında St.Şaumyan bildirirdi: Biz əksinqilabi Zaqafqaziya Komissarlığına müharibə elan etmişik. Biz, ordunun köməyi ilə Komissarlığı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini tanımağa məcbur edə bilərik. Xahiş edirik, təcili xəbər verin nə edək (173, 152).

ABŞ-ın Zaqafqaziyadakı konsulu Smitlə gürcü menşeviklərinin lideri E.P.Gegeçqorinin danışıqları zamanı o, Amerika nümayəndəsinə bolşevizmin təhlükəsindən xəbərdarlıq edirdi (151, 449).

Bolşeviklər insanları ideyaya inandırma prinsiplərinə deyil, özünü doğrultmayan gücə önəm verir, xalqları siniflərə bölərək, onların arasında barışmaz düşmənçilik yaradırdılar. Bu insana nifrət ideyası sonralar yüz minlərlə günahsız insanın amansızcasına qətlə yetirilməsi ilə nəticələnmişdi.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, Bakı nəzərə alınmazsa, Rusiyaya nisbətən daha aqrar ölkə, kəndli ölkəsi idi. 1917-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 76 faizi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Şəhər əhalisi isə, əsasən Bakıda cəmləşmişdi (35, 4).

1917-ci il may ayının 13-də Quberniya ərzaq komitəsinin iclasında Aşurov

quberniyalarda müsəlmanlar çoxluq təşkil etdiyinə görə ərzaq komitəsinin yenidən təşkil olunmasını və onun tərkibində müsəlmanlara üstün yer verilməsini təklif etmişdi. Lakin Stopani, Yakobson və başqaları çıxış edərək, təklifin əleyhinə getmişdilər (103, 49).

1917-ci il may ayının 25-də Mülki Ərzaq Komitələrinə seçkilərin nəticələrinə görə bütün sahələr üzrə siyahıda cəmi 49.525 nəfər vardı. Onlardan 20.573 nəfər sosialist blokuna, 1379 nəfər qarışıq siyahıya, 913 nəfər Xalq Azadlıq partiyasına, 25.550 nəfər müsəlmanların siyahısına səs vermişdir. Səsvermənin nəticələrinə görə müsəlmanlar (azərbaycanlılar) ən çox səs toplamışdılar. 3-cü sahə üzrə 7120 nəfərdən 787 səs sosialist blokunun siyahısına, 6302 səs isə müsəlman siyahısına verilmişdir. 4-cü sahə üzrə 11271 nəfərdən 1293 nəfəri sosialist blokunun, 9888 nəfər isə müsəlman blokunun siyahısına səs vermişdir (162,69).

Bu real faktlara baxmayaraq, erməni daşnakları, menşeviklər, eserlər və rus bolşevikləri azərbaycanlıları hər hansı bir təşkilatın nəinki rəhbərliyinə, heç sıralarına belə buraxmaq fikrində deyildilər.

Azərbaycanlıların çoxluğuna baxmayaraq Ərzaq Komitəsinin rəhbərliyi də rus və ermənilərin əlində idi. 1917-ci ilin aprelində Bakı Quberniyası Ərzaq komitəsinin sədri A.Stopani, katibi A.Bekzadyan olmuşdur (110, №75, 1917). May ayında Bakı şəhəri üzrə Ərzaq Komitəsinin sədri S.N.Ter-Zaxaryan, 1917-ci il iyun ayında isə, Şəhər Ərzaq Komitəsinin sədri Ter-Qriqoryan, katibi P.Koçarov olmuşdu (18. v. 167).

1917-ci il mayın 21-də Tiflisdə açılmış fəhlə və kəndli deputatları Sovetinin Qafqaz qurultayında Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazdan 261 nümayəndə iştirak etmişdi. 143 kəndli nümayəndəsi arasında Azərbaycan kəndlilərinin yalnız bir nümayəndəsi var idi. Sovet dövrü tarixi kitablarda bu hadisəni güya, Azərbaycanın bir çox qəzalarında və kəndlərində kəndli deputatları Sovetinin olmaması ilə əlaqələndirirdilər (21, 38). Lakin burada əsas məqsəd Azərbaycan kəndlilərini siyasi mübarizə meydanına buraxmamaq olmuşdu.

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi də yerlərdə qəza və kənd ictimai təşkilatları icraiyyə komitələrinin təşkilinə başlamışdılar. Məsələn, 1917-ci ilin mayında Xüsusi

Zaqafqaziya Komitəsinin müvəkilləri Naxçıvanda qəza və kənd ictimai təşkilatları icraiyyə komitələri təşkil etmişdilər (48, 14).

Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmaq planını hazırlayan ermənilər hələ birinci dünya müharibəsindən əvvəl və fevral burjua inqilabından sonra Azərbaycanda baş verən kəndli çıxışlarında maraqlı olmuş, hətta, onların təşkilində iştirak etmişdilər. Onlar Azərbaycanın iqtisadi potensialına zərbə vurmaq, gələcək siyasi-hərbi qarşıdurmada onun zəifləməsinə nail olmaq məqsədini güdmüşdülər (59, 55).

St.Şaumyan siyasi hadisələrdən o qədər də baş çıxara bilməyən Azərbaycan kəndlilərini kəndin nüfuzlu şəxslərinə qarşı çıxmağa təhrik edirdi. Bu işdə başqa erməni daşnakları da iştirakçı idilər.

St.Şaumyan Azərbaycan kəndlərinə nüfuz edə bilmədiyindən, yerli burjuaziya və mülkədarlarla əhali arasında qarşıdurma yaratmaqla, bir tərəfdən kəndliləri öz rəhbərlərindən məhrum etmək, digər tərəfdən isə onları öz təsiri altına almaq fikrində olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq, vaxtilə daşnak quldur dəstəsində türklərə qarşı qanlı qırğınlarda «qəhrəmancasına» iştirak etmiş A.İ.Mikoyan 1918-ci il yanvarın 26-da «Zaqafqaziyanın aqrar məsələsi və mülkədar əksinqilabı» məqaləsində «...sovetlərdə birləşən erməni və müsəlman kəndliləri mülkədar torpaqlarını zəbt etməyə, müsəlman kəndliləri ilə müsəlman mülkədarları arasındakı dərin sinifi antoqanizmin aşkara çıxmasına imkan yaratmağa, «vahid müsəlmançılıq» və ümumiyyətlə, bütün Zaqafqaziya əhalisini iki cəbhəyə» bölməyə çağırırdı. Sonra o yazırdı: «...bununla müsəlman bəyləri ilə aldadılmış kəndlilərin müsəlmançılıq bayrağı altındakı «Müqəddəs birliyi» pozmaq olardı; zəhmətkeş müsəlmanların özləri üçün təhlükəli olan bu «milli birliyi» yarmaq olardı. «...müsəlman kəndliləri ... varlı siniflərinə ... qarşı mübarizə aparmağa erməni kəndlilərindən daha çox qabildirlər. Bu belə bir sadə faktla izah olunur ki, erməni kəndlilərinin əllərindəki torpaqların çoxu dövlətinindir (Mikoyan doğru deyir, çünki ermənilər vaxtilə Azərbaycanın torpaqlarına çar Rusiyası tərəfindən köçürülmüşdülər. Onların burada əzəli torpaqları olmayıb, olsaydı dövləti torpaqlardan çox, şəxsi torpaqları olardı. Azərbaycan türklərinin isə torpağın əsl

sahibi idilər – müəl.). Digər tərəfdən, həmin ərazilərdə mülkədar olan ermənilər isə az olmuşlar. Bunun nəticəsidir ki, erməni kəndliləri öz millətindən olan mülkədarların zülmünü az hiss edir, yaxud bəzi yerlərdə heç hiss etmirlər, mülkədar zülmü onlara əziyyət verdikdə isə bunu müsəlman mülkədarlarının zülmü hesab edirdilər. Buna görə də onları öz millətindən olan varlı siniflərə qarşı qaldırmaq millətçilik ideologiyasından xilas etmək və onlara beynəlmiləl sinifi mənlik şüuru aşılamaq çətinidir, çünki müsəlman bəylərinin mülkədar zülümü onların xırda burjua şüurunda bəzən milli zülm xarakteri alır və bununla da «öz» varlı sinifləri ilə «müqəddəs birliyi» möhkəmləndirir və müsəlman kəndliləri ilə onun beynəlmiləl sinifi həmrəyliyi işini çətinləşdirir (111, №9, 1917). Burada müəyyən qədər böyük iqtibasın gətirilməsində məqsəd erməni daşnak-bolşevik Mikoyanın dediyi cümlələrinin sətiraltında gizli məqamlara aydınlıq gətirməkdir. A.Mikoyanın bu fikirləri 1917-ci ildə «Daşnaksütyun» partiyası rəhbərlərinin dediklərinin başqa formada davamı olub, ümumerməni işinə xüdmət edirdi.

1917-ci ildə daşnaklar erməni fəhlələri arasında təbliğat aparmışdılar ki, bütün ermənilər qardaşdır, sinifi mübarizə ermənilərdə olmamalıdır (144. 22).

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşeviklərin ermənilərə münasibətləri tamamilə başqa idi, onlar ermənilərə təbliğ edirdilər ki, bütün ermənilər qardaşdırlar, onlar arasında sinfi düşmənçilik olmamalıdır. Burada erməni bolşevikləri ilə erməni daşnaklarının vahid bir xətdən çıxış etdiklərinin şahidi oluruq.

St.Şaumyan, A.Mikoyan Azərbaycan kəndlilərini Azərbaycanın torpaq sahibkarlarına qarşı qoyaraq, geniş təbliğat aparırdılar. Çünki onların bir ümumi düşməni vardı, o da azərbaycanlılar idi. Lakin erməni daşnak-rus bolşevikləri Azərbaycan kəndlərində sinifi mübarizə ideyalarını geniş yayı bilmədilər. Ona görə ki, kəndlərdə azərbaycanlılar daha sıx yaşayırdılar, onlar kənd rəhbərlərinə qarşı sinifi mübarizəyə qalxmamışdılar. Kəndlilər, ümumiyyətlə, sinifi mübarizə formasını qəbul etmirdilər. Digər tərəfdən, bolşeviklərin kəndlərdə özəkləri yox idi və demək olar ki, orada bolşevik təsiri hiss olunmurdu. Bolşeviklərin Azərbaycan kəndlərində apardıqları iş ümumiyyətlə hələ zəif idi (21, 105). Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi yerlərdə kəndlilər bolşeviklərin sinfi mübarizə təbliğatına uyaraq, kütləvi etirazlara

başlamışdılar. Bu etiraz dalğası Yelizavetpol quberniyası kəndliləri arasında özünü daha aydın büruzə vermişdi. 1917-ci ilin axırlarında burada kəndli çıxışları tez-tez özünü göstərmişdi. Cənubi Qafqazın bir çox ərazilərini kəndli üsyanları bürümüşdü. 1917-ci il dekabrın 26-da Zaqafqaziya Komissarlığı Yelizavetpol quberniyasında hərbi vəziyyət elan etmişdi (21, 103).

Belə bir çətin vaxta, 1917-ci il avqustun 17-də Sabunçuda İsa bəy Aşurbəyovun sədrliyi ilə Məmmədli, Sabunçu, Masazır, Xırdalan, Şahan, Mərdəkan, Kişli, Bül-Bülə, Balaxanı, Qobu, Suraxanı, Zabrat, Əmircan, Əhmədli, Maştağa və Xocahəsən kəndləri nümayəndələrinin yığınağında Kəndli İttifaqının təsis olunması qərara alınır. İttifaqın işlərini aparmaq üçün İsa bəy Aşurbəyovun sədrliyi ilə İcrakom seçilir (103, 99). Bu ittifaqın yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bolşeviklər kəndliləri kəndi idarə edən mülk və torpaq sahiblərinə qarşı qoymaqla Azərbaycanda milli birliyi pozmaq və çaxnaşma yaratmaq, beləliklə, gələcəkdə Azərbaycanın torpaqlarına sahib çıxmaq fikrində idilər. Digər tərəfdən, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi erməni-rus bolşeviklər Bakı Sovetinə və Müəssislər Məclisinə seçkilərdə kəndlilərin səsini qazanmaq istəyirdilər. Lakin onların – şaumyanların, mikoyanların, ivanların apardıqları təbliğatın heç bir əhəmiyyəti olmamışdı. Bunun da səbəbi, təbliğatçıların əsasən ermənilərdən və ruslardan ibarət olması idisə, digər səbəbi Azərbaycan kəndində bolşeviklərin apardığı işin olduqca qeyri-kafi olması və onların sinifi mübarizəni təbliğ etməklə, insanları bir-birinə qarşı qoymaları olmuşdu.

Azərbaycan xalqı hüquqlarının əsl müdafiəçilərini ziyalılarda, onları ümumazərbaycan təşkilatında birləşdirən «Müsəvat» partiyasında və Müsəlman Milli Şurasında görürdü.

Yerlərdə kəndli komitələrinin böyük əksəriyyəti ümumkəndli təşkilatı kimi meydana gəlmişdi. Onların işində ziyalıların və ruhanilərin nümayəndələri yaxından iştirak etmişdi. Azərbaycan bolşevikləri isə ilk əvvəl kəndli deputatları Soveti təşkilatının əhəmiyyətini qiymətləndirə bilməmişdi və ona görə də onların hər yerdə yaradılmasına lazimi ölçü götürülməmişdi (95, 47).

Azərbaycan qəzalarındakı sayca az və zəif olan bolşevik təşkilat və qrupları kənd yoxsulları ilə pis əlaqədə idilər (21, 47).

Bolşeviklər Azərbaycanın qəza və kəndlərində partiya qrup və özəklərinin yaradılması üçün çox az iş görmüş, kəndli deputatları Sovetləri təşkil edilməsi üçün demək olar ki, heç bir tədbir həyata keçirməmişdilər (35, 15). Ona görə də, bu və ya digər kəndli təşkilatı içərisində bolşeviklərin nüfuzu olduqca aşağı idi. Hətta, 1917-ci il iyunun 16-19-da Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya kəndli deputatları Sovetinin qurultayında rəhbər orqanlara seçilən nümayəndələr içərisində cəmi iki nəfər bolşevik var idi (95, 118).

Bolşeviklər dinc yolla Azərbaycan kəndlərinə daxil ola bilmədiyindən, inqilabı zorakılığa əl atmışdılar. Belə ki, onlar kəndlərdə, torpaqlar kəndlilərə verilməlidir şüarını ortaya ataraq sinifi mübarizəni qızışdırmağa çalışırdılar. Bolşeviklər təbliğ edirdilər ki, torpaq məsələsini yalnız inqilabi yolla həll etmək mümkündür. Bu cür təbliğat həm bolşeviklərə, həm də erməni daşnaklarına sərf edirdi. Çünki kənddə sinifi mübarizə güclənərdisə, ən çox ziyan çəkən yenə də azərbaycanlılar olacaqdı. Hadisələrin sonrakı gedişi bu fikiri təsdiqləmiş oldu.

Bu dövrdə Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzetlər də erməni daşnak – rus bolşevik mövqeyindən çıxış edirdi. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, bu mətbu orqanların bir çoxuna ermənilər və ruslar rəhbərlik edirdilər.

1917-ci il aprelin 18-də Bakıda St.Şaumyanın redaktəsi ilə RSDF(b)P Bakı Komitəsinin orqanı olan erməni dilində «Sosial-demokrat» qəzeti çıxmağa başlayır. Bu qəzetin nəşrində A.Mikoyan fəal iştirak edirdi. 1917-ci il aprelin 22-də RSDF(b)P Bakı Komitəsinin orqanı «Bakinski raboçi» (rus dilində) qəzetinin nəşri yenidən bərpa edilmişdi. Qəzetin rədaksiya heyətinə St.Şaumyan, S.Qureviç, P.Caparidze, V.Roxlin, S.Anşeles daxil idi (100, 306). Eynü zamanda Bakıda «Hnçak» təşkilatının 1917-1918-ci illərdə «Mer-Orer», «Daşnaksütyun»un «Arev» qəzetləri nəşr olunurdu (100, 334).

Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurasının qəzeti olan «Vremya» (rus dilində) erməni burjuaziyasının maddi vəsaiti hesabına buraxılırdı (143, 60).

1918-ci ildə Azərbaycanda erməni dilində 12 qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Onların da çoxu «Daşnaksütyun», «Hnçak» partiyaları, erməni xalq partiyası, erməni Milli Şurası tərəfindən çap edilirdi (143, 81).

Bakıda nəşr olunan «Fəhlə və Hərbi deputatları Sovetinin Məlumatı» bülleteninə (rus dilində) redaksiya heyətində də, əsasən, ermənilər rəhbərlik edirdi. Buraya A.Qabrielyan, A.Ter-Arakelyan və A.Ter-Karapetyan və başqaları daxil idilər (103, 180).

Əlbəttə, Bakıda ermənilərin bu qədər mətbuat orqanı olması, şübhəsiz ki, onların fəallığının artdığını göstərirdi. Həmin fəallığın əsas istiqaməti azərbaycanlılara qarşı yönəlmişdi.

Bakı Sovetinin orqanı olan «Xəbərlər» (rus dilində) öz səhifələrində yalnız müsəlman millətçiliyini ittiham edirdi (95, 137). Erməni şovinst millətçiliyindən isə bir kəlmə də yazılmırdı.

1917-ci ilin yazında erməni daşnak siyasi xadimləri Azərbaycan demokratları ilə ittifaqa girməkdən danışdırlarsa, 1917-ci ilin payızında artıq onlar açıq qarşıdurmaya getməyə başlamışdılar (110, №90, 1917).

Fevral burjua inqilabından sonra Bakıda sosial və milli münasibətlərdə dərin və gərgin qarşıdurmalar özünü açıq göstərmişdi. 1917-ci il sentyabrın 23-də Müsavat Komitəsinin məlumatına görə müsəlmanlarla erməni cəmiyyəti arasında milli münasibətlər gərginləşmişdi. Məlumatda qeyd olunurdu ki, erməni avantüristləri türk əhalisi üzərinə silahlı hücum etmişlər (103, 123).

Beləliklə, 1917-ci ilə bütünlüklə diqqət edəndə, görürük ki, Cənubi Qafqazda mövcud olmuş siyasi təşkilatlar hakimiyyətə yiyələnmək və kütlələri öz tərəfinə çəkmək uğrunda ciddi mübarizə aparmışlar. Siyasi mübarizələr zəminində isə güclü milli münaqişələrin də yetişməsi özünü göstərmişdir. Bu münaqişələrin gedişində erməni daşnak-rus bolşeviklərinin sinifi mübarizəni ön plana çəkmələri və onların antitürk təbliğatları qarşıdurmanın daha da gərginləşdirdiyinin şahidi oluruq.

Həmin dövrdə erməni şovinst millətçi təşkilatları, habelə rəhbərliyi erməni və rusların əlində olan bolşevik təşkilatı azərbaycanlılara qarşı apardıqları gizli siyasətlərinin konturları da görünməkdə idi. Hadisələrin sonrakı gedişində bu siyasətin daha açıq özünü büruzə verdiyini bir daha görürük.

1.2. 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində erməni-rus bolşevik ittifaqının Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar fəaliyyəti

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, ümumən, Cənubi Qafqazda ictimai – siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəbləşməsinin bir sıra səbəbləri vardı. Həmin səbəblərdən biri, çarizmin uzun əsrlər boyu Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan qeyri – rus xalqlara qarşı yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasəti olmuşdu.

Qeyri-xristianlara qarşı dini və milli ayrı-seçkiliyə, Cənubi Qafqazda xristian dövlətinin yaradılmasına xüsusi önəm verilməsi, xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla öz imperialist siyasətini həyata keçirməsi, azərbaycanlılara etibar edilməməsi, onların dövlət işlərinə və orduya yaxın buraxılmaması Rusiyanın ənənəvi dövlət siyasətinin mahiyyətini təşkil etmişdi. Bu cür münasibət Müvəqqəti hökumətin və rus bolşeviklərin hakimiyyəti dönməndə də davam etdirilmişdi. İkinci səbəb, ermənilərin Cənubi Qafqazda şovinist millətçi siyasət yeritmələri, Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına Erməni dövləti yaratmaq planları idi. Onlar bu məkrli siyasətlərini əvvəlcə çar Rusiyası və sonra isə hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirən bolşeviklərin himayəsindən istifadə etməklə həyata keçirmək fikirində idilər.

Əslində, Rusiya hökuməti tarixin bütün dönməndə erməni faktorundan istifadə etmişdilər və bu gün də həmin siyasəti davam etdirirlər.

Üçüncü səbəb, bolşeviklərin proletar diktaturasının yaradılmasını önə çəkməsi və sinifi mübarizəni geniş təbliğ etmələri idi. Bolşeviklər sözdə milli azlıqların hüquqlarından geniş bəhs etsələr də, işdə bunun əksini görürdülər. Bolşeviklər millətlərə demokratik dəyərlər bəxş etmək əvəzinə, onlar arasında sinifi mübarizəni təbliğ edir, silahlı toqquşma və qardaş qanının axıdılması siyasətini yeridirdilər. Y.V.Çəmənzəminli doğru olaraq göstərirdi ki, bolşevizm heç bir millət üçün, xüsusən, bizim kimi, əsarətdən yenicə xilas olmuş millətlər üçün heç bir səadət gətirməz. Bolşevizmin sonu hərc – mərclikdir (28, 41).

Cənubi Qafqazın əsl iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrilən Bakı, eyni zamanda sinifi mübarizənin və hakimiyyət uğrunda çarpışmaların mərkəzinə çevrilmişdi. V.İ.Leninin sinifi mübarizə və proletar diktaturası ideyasının ifrat təbliğatçıları olan

Bakı bolşeviklərinin tərkibində erməni daşnak şovinistlərinin çoxluq təşkil etmələri, sonralar Azərbaycan üçün ağır nəticələr vermişdi.

Ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1917-ci illərin sonlarına qədər dünyanın ən iri dövlətləri – İngiltərə, Fransa, ABŞ və Rusiya dövlətlərinə arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edərək, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xassələri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrاد və Nyu – Yorkda yazılır (55, 30-31).

Qərb dövlətləri, Rusiya, o cümlədən, İran birinci dünya müharibəsi başlamamışdan qabaq ermənilərin Türkiyə və Azərbaycan ərazisində terrorçuluq fəaliyyətlərinə yaxından kömək göstərmişdilər. İrandankı ingilis hökumətinin agentləri ermənilərə silah paylayır, İran hökuməti isə İranda yaşayan ermənilərin Türkiyəyə qarşı hərəkətinə mane törətmirdi. İran konsulları (xüsusən İrəvan konsulu) erməniləri İran pasportları ilə təmin edirdilər (135, 49).

Vanda böyük fəaliyyət göstərən xarici təmsilçilərin arasında İngilis konsulluğu, Amerikan misyonerləri və Rusiya təbəəli bəzi adamlar diqqəti cəlb edirdilər. Bunlar bəzən, Amerikalı misyonerin evində, bəzən İngilis konsulluğunda toplanaraq görülməli hərəkətin planlarını məsləhətləşirdilər (88, 39).

1914-ci ildə birinci dünya müharibəsində Batum-Urmiya cəbhə xəttinin Qafqazdan keçməsi və burada çar ordusunun tərkibində türklərə qarşı vuruşan erməni silahlı dəstələri Qars və Batumda türklərə qarşı ağır cinayətlər törətmişdilər. Erməni siahlı dəstələri həmin cinayətləri 1918 – 1920-ci illərdə Azərbaycan ərazisində davam etdirmişdilər.

Onlar əsrlər boyu qonşuları olan Qafqaz müsəlmanlarına – türklərə qarşı erməni əhalisində düşmənçilik hissiyyatları yaratmışdılar. Halbuki, əsrlər boyu hökmran olmuş müsəlmanlar – türklər heç bir vaxt ermənilərin, eləcə də, başqa millətlərin

daxili işlərinə qarışmamış və onların inkişafına maneəçilik törətməmişlər. O dövrün mətbuatından aydın olur ki, ermənilər İran Azərbaycanında da dinc və xoşbəxt yaşamışlar (116, № 164, 1919).

Skotland-Lidden «Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenə hücum edirlər» (Tiflis 30 yanvar 1919-cu il) məqaləsində yazırdı ki, Ermənistan həmişə dava – dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək, erməninin ölüsü qalxıb haray – həşir təpir ki, ayə mən özüm ölməmişəm məni öldürüblər (10. v. 9-10).

Türkiyədəki Rusiyanın baş konsulu Mayevski öz xatirələrində yazırdı ki, mən belə bir əqidəyə gəlmişəm ki, vəhşiliyə türklər əsla qadir və qabil deyillər, daha çox Şərqi məhz həmin xristianları qadırdilər. Onlar bu vəhşilikləri uydurmaqla törədirlər, ustalaşır, kəskinləşdirir və sonradan isə bunları türklərin boynuna atırlar (71, 31).

Rus imperatoru 1914-cü ildə Tiflisə gəldiyi zaman Katolikos Gevorg çarın hüzuruna gələrək hazırladığı məktubu ona oxumuş və ondan mərhəmət diləmişdir (88, 119).

«Daşnaksütyun»un tapşırığı ilə Türkiyə ermənilərinə muxtariyyət verilməsi haqqında Rusiya çarına müraciət etmiş erməni katalikosu V Gevorg çar hökumətinin onların sədaqətinə, əzablarına və köməyinə görə Türkiyədə və Zaqafqaziya Ermənistanında azad erməni vilayətlərindən ibarət olacaq Ermənistan muxtariyyəti bağışlayacağını zənn edirdi (137, 12).

Bir qədər sonra bu tələblər daha geniş tələblərlə – «Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiası ilə əvəz olunmuşdu. Bu məqsədlərinə çatmaq üçün, erməni şovinistləri təkcə Rusiyaya yaltaqlanmaqla kifayətlənmirdilər. Eyni zamanda qərbi ölkələrinin köməyinə böyük ümidlər bəsləyən ermənilər, Amerikaya, Fransaya, İngiltərəyə və başqa dövlətlərə nümayəndələr göndərmişdilər (2, 35).

Milli məsələyə münasibətdə Erməni xalq partiyasının bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, Zaqafqaziyada erməni məskənlərinin sərhədləri etnik qruplara görə dəyişdirilməlidir, ermənilər milli – ərazi muxtariyyəti almalıdırlar (157, 101).

Rusiya çarizminin xeyir-duası və əməli qayğısı ilə birinci dünya müharibəsi

illərində erməni millətçilərinin fəallaşması və hərbiləşməsi çox geniş xarakter almışdı (73, 11). Hətta, Daşnaksütyun Komitəsi katalikos vasitəsilə çara müraciət edərək vaxtilə, yəni 1905-ci il inqilabı zamanı hökumətə qarşı inqilabi fəaliyyətlərinə görə həbsə salınmış, sürgünə göndərilmiş ermənilərin əff edilməsini xahiş etmişdir. Bu xahişin nəticəsində 180 nəfərədək məhkum olunmuş erməni azad edilərək Türkiyəyə qarşı savaşa göndərilmişdi (88, 122).

Türkiyə əleyhinə Zeytun ermənilərinin müqavimətinin təşkili ilə bağlı Vorontsov-Daşkov 20 fevral 1915-ci ildə xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi teleqramda aşağıdakıları xəbər verirdi: Hal-hazırda Qafqaz ordusunun qərargahına Zeytun ermənilərinin nümayəndəsi gəlib, onun verdiyi xəbərə görə 15 min erməni türklərə hücum etməyə hazırdılar, lakin silah və patronları yoxdur (20, 96).

Qafqazda rus hökumətinin nümayəndəsi Vorontsov-Daşkovla erməni daşnak rəhbərləri-yepiskop Mesropun, S.Arutyunovun və A.Xatisovun danışıqları nəticəsində, erməni dəstələrinin sayı 1600 nəfərdən ibarət olmasına razılaşmışdılar. Milli büro Türkiyənin şərq vilayətlərini ələ keçirmək üçün 10.000 nəfərdən ibarət dəstə yaratmışdı (20, 94-95).

«Könüllülər» adı altında yaradılan erməni silahlı quldur dəstələrinin əsas məqsədi türkləri məhv edib özlərinə dövlət yaratmaq idi.

Ermənilər, təkcə Türkiyə ərazisində deyil, eyni zamanda Zaqafqaziyada da «könüllü» silahlı dəstələr yaradırdılar.

Həmişə olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi dövründə də Rusiyanın hakim dairələri ermənilərə böyük etimad göstərmiş, Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı döyüşlərdə onlardan geniş istifadə etmişdi. Ermənilərin Rusiyanın qələbə çalmasında əsas marağı, rus qoşunlarının Türkiyədən ələ keçirdiyi ərazilərdə, İrəvan quberniyasını da buraya daxil etməklə, «Böyük Ermənistan» yaratmaq olmuşdu. Onların «Böyük Ermənistan» xəritəsinə görə bu «dövlət» üç dəniz arasını – Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin arasını əhatə etməli imiş. Xəritədə Gəncə, Lənkəran, Səlyan, Təbriz, Marağa və başqa şəhərlər də Ermənistana daxil edilmişdi (28, 57).

Erməni dünyasının coğrafi xəritəsində bütün Zaqafqaziya diyarı və Asiya Türkiyəsi öz əksini tapmışdı (135, 48).

Heç təsadüfi deyil ki, erməni silahlı dəstələri məhz həmin yerlərdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi və dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Bu barədə çox saylı arxiv materialları olduğu kimi, eyni zamanda bir çox elmi-tədqiqat əsərləri də yazılmışdır. Dissertasiyanın sonrakı bölmələrində həmin materiallardan istifadə olunmuşdur.

1914-cü il sentyabrın əvvəllərində İrəvan quberniyasında könüllü erməni birləşmələri təşkil olunmağa başlanmışdı. Qısa müddətdə 7 könüllü erməni polku təşkil olunmuşdu. Onların tərkibində müharibə ərəfəsində 6000 nəfərdən çox əsgər və zabit var idi. Bu birləşmələrə müxtəlif vaxtlarda Andranik Ozanyan, Arşak Qafafyan, Vardan Mehrabyan, Hamazasp Srvandzyan, Qriqor Avşaryan, Hayk Bjškyan (Qay), Havser Arğutyun komandanlıq etmişlər. Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında yaşayan ermənilərdən 250 min nəfərdən çox adam səfərbərliyə alınmışdı (66, 33).

Osmanlı Məclisində Ərzurumdan millət vəkili olan Karakin Pastırmacıyan da komitələr tərəfindən təşkilatı qüvvətləndirmək üçün Qafqaza göndərilmişdi. Daşnaksütyun bütün imkanları ilə hərəkətə keçmişdi (88, 122).

«Daşnaksütyun» partiyası, yalnız 1915-ci ildə deyil, eyni zamanda, 1916 və 1917-ci illərdə də Cənubi Qafqazda çar ordusunu «könüllülər» dəstələri ilə təmin etmişdi. 1917-ci il fevralın 1-nə qədər Qafqazdan rus ordusuna çağrılanlar içərisində ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Məsələn, burada ordu içərisində olan 304164 nəfərdən 121921 nəfəri erməni idi və bunun nəticəsi idi ki, Qafqazdakı rus hərbi hissələrinin əksəriyyətində ermənilər böyük təsirə malik idilər (74, 9).

Könüllü silahlı dəstələrinin yaradılmasında erməni keşişləri də yaxından iştirak edirdilər. Suxumidə yaranan erməni ruhaniləri ittifaqı erməni könüllülərinə pulla yardım etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Artıq Tiflisdəki erməni milli bürosu könüllülərə yardım etmək üçün Suxumidəki ruhani ittifaqından 156 rub. 55 qəp. vəsait almışdır (156, 30).

Tiflisdə Yepiskop Mesrop, «Milli Büro»nun rəhbərliyində idi. Rus təbliğatı üçün ən böyük fəaliyyəti Eçmiədzin Katolikosu göstərirdi (88, 150).

Erməni şovinist millətçilərinin Azərbaycan və Türk xalqları ilə mübarizə üçün yaratmış olduğu silahlı dəstələrdən həm çar Rusiyası, həm də bolşeviklər çox geniş

şəkildə istifadə etməyə çalışdı. Əslində erməni şovinist millətçilərinin təşkil etdikləri silahlı dəstələr çarizmin və bolşevizmin əlində türklərə qarşı bir dəyənəyə çevrilmişdi və bu dəyənəyin yaratdığı təhlükə Cənubi Qafqazdakı hərbi və siyasi şəraiti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi (73, 10)

1915-ci ilin sonunda Qafqazdakı Rusiya imperatorunun canişini qraf Vorontsov-Daşkov dəyişdirildi. Ermənilərin məşhur müdafiəçisi olan bu şəxs, on il ərzində (1905-1915) Zaqafqaziyada açıq ermənipərəst siyasət yeritmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə Zaqafqaziyanın siyasi və ictimai həyatında ermənilərin mövqeyi yenidən qurulmuş və möhkəmlənmişdir (153, 361).

1915-ci ildə onun yerinə böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç təyin olunmuşdu. O zaman «Daşnaksütyun» daha çox «kөнüllü» dəstələri səfərbər etməyə başladı. Bu könüllü erməni dəstələri müharibənin getdiyi rayonlarda türk qadın və uşaqları, qocaları və əlilləri amansızcasına məhv etməyə başlamışdılar. Başda qaniçən xmbapetlər (Andranik, Hamazasp və başqaları) olmaqla erməni silahlı dəstələri türk qadın, uşaq, qoca və xəstələrinin öldürülməsində «qəhrəmanlıqlar» göstərmişdilər. Onlar insanları məhv etməklə türk kəndlərini boşaldırdılar (20, 98).

Rus və erməni silahlı dəstələri Türkiyənin içərilərinə doğru irəlilədikcə bu cür hadisələr daha da genişlənirdi. Ermənilər birbaşa küçədə kişiyə, qadına, uşağa aman vermədən hamısını amansızcasına qətlə yetirirdilər. Erməni işğalçılarının hücumlarından xilas olmaq istəyən kənd sakinlərini erməni partizan hissələri yollarda qırırdılar (142, 67).

Daşnakların «kөнüllülər» hərəkatı nəticəsində, on minlərlə türk öldürülmüş, onlarca türk kəndi tamamilə boşaldılmışdı. Eyni ilə həmin əməliyyatları ermənilər azərbaycanlıların və Azərbaycan kəndlərinin başına gətirmişdilər. Bununla əlaqədar həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda dəyərli elmi-tədqiqat əsərləri yazılmış və ində də yazılmaqdadır.

Osmanlı Türkiyəsində komissiyanın araşdırması nəticəsində rusların ələ keçirdiyi ərəzilərdən 850000 müsəlmanın qaçqın düşdüyü müəyyənləşdirilmişdi. Bu rəqəm sadəcə rəsmi qeydə alınmış qaçqınlar idi. Əlbəttə, onların sayı milyondan çox ola bilərdi (142, 68).

Qeyd edək ki, hələ 1913-cü ilin sentyabrın sonundan oktyabrın 15-dək Cenevrədə Daşnaksütyun partiyasının qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda terrora xüsusi diqqət artırılmış, bununla bağlı qərar qəbul olunmuşdu. Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarına qarşı təxribat xarakterli mübarizə planı işlənmişdi. Orada göstərilirdi ki, Qafqaza panislamist emissarları adı altında öz adamlarımızı göndərməliyik, onlar təbliğat vasitəsilə müsəlman əhalisini Rusiyaya qarşı qızıışdıraraq, üsyan qaldırmalıdır. Rus hökuməti də onları repressiya edəcəkdir, nəticədə müsəlman kütləsi zəifləyəcək, sonra isə «Daşnaksütyun» Qafqazda gələcək işlərində müsəlmanların müqavimətinə rast gəlməyəcəkdir. Bundan başqa Qafqaz müsəlmanları ilə Anadolu türklərinin birlikdə ermənilərə qarşı fəaliyyəti zəifləyəcəkdir (20, 116). Gətirdiyimiz bu misal bir daha onu göstərir ki, ermənililər türklərə qarşı çox məkrli plan hazırlamışdılar və bu planı zaman-zaman həyata keçirməyə çalışmışdılar.

1917-ci ilin fevral burjua inqilabından sonra erməni şovinist millətçiləri Cənubi Qafqazda öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün əlverişli şəraitin yetişdiyini görürdülər. Bu cür şəraiti, hər şeydən əvvəl, Petroqradda baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyindən sonra imperiya ərazisində yaranmış siyasi vəziyyət doğurmuşdu.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanın Baş naziri olmuş Ov.Kaçaznuni özünün «Daşnaksütyuna bir iş qalmadı» (rus dilində) adlı əsərində yazırdı: 1917-ci ilin fevralında rus inqilabı baş verdi. Qarşımızda tamamilə gözlənilmədən yeni perspektivlər açıldı (137, 15). Sanki fevral inqilabı ilə erməni məsələsi yeni dövrünə qədəm qoydu (120, 10).

Ermənilər Petroqradda yaranmış Müvəqqəti hökumətin və ondan sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklərin köməyindən və müdafiəsindən istifadə edərək, çar Rusiyası qoşunlarının zəbt etdiyi türk torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyətlərindən əl çəkməmişdilər.

1915-ci il mayın 18-də çar Vanda yaşayan erməni əhalisinə, onların sədaqətinə görə, təşəkkürünü bildirmiş və Aram Manukyanı rus qubernatoru təyin etmişdi (126, 23).

Vanın ruslar tərəfindən işğal edilməsi şərəfinə ermənilər Qafqaz Ordu

Komandanı General Nikolayevə böyük bir ziyafət vermişdilər (88, 159).

1916-cı ilin aprelində Türkiyə ərazisində Şərqi Anadolu, Trabzon, Ərzurum, Muş, Bitlis, Van rus ordusunun nəzarəti altında idi. Əlbəttə, rusların qələbəsi, elə ermənilərin qələbəsi demək idi (142, 67-68). Buna görə də rus qoşunlarının burada qalması ermənilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi.

«Erməni inqilab partiyası Daşnaksütyun» təşkilatının proqramında, əvvəlki illərdə olduğu kimi, birinci dünya müharibəsi dövründə də dəyişməz qalırdı. Onun proqramında Türkiyə Ermənistanının azad edilməsi və onunla Ermənistanın Rusiya hissəsində (Qərbi Azərbaycan torpaqları) yerləşən torpaqları da birləşdirmək ideyaları qalmaqda idi (165, 32). Ona görə də, Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək qətiyyətini göstərən Müvəqqəti hökumət təbidir ki, bütün erməni təşkilatları tərəfindən tam müdafiə olunmağa başlamışdı (133. v. 65).

Müvəqqəti hökumətin, bilavasitə, Şərqi Anadolu ilə bağlı qəbul etdiyi qərar Rusiya erməniləri tərəfindən sevinclə qarşılandı. Müvəqqəti hökumət, 9 may 1917-ci ildə, Rusiyanın işğalı altında olan Şərqi Anadolunu ermənilərin idarəsi altına vermək haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərara görə, ruslar Şərqi Anadolunu Van, Ərzurum, Bitlis və Trabzon vilayətlərinə bölərək, onları ermənilərin rəhbərliyinə verirdi (93, 122).

Ermənilər sonrakı vəziyyəti müzakirə etmək üçün, 1917-ci ilin aprelində Tiflisdə bir konfrans çağırmışdılar. Daşnakların çoxluq təşkil etdiyi bu konfransa populistlər, sosial inqilabçılar, demokratlar və bəzi kiçik Erməni fraksiyaçıları da qatılmışdılar. Konfransda Qafqazı və Şərqi Anadolunu öz içinə alan «Böyük Ermənistan» yaradılması qərara alınmışdı. Eyni zamanda bu qərarları gerçəkləşdirmək üçün, fəaliyyət göstərə bilən 25 nəfərdən ibarət «Erməni Milli Məclisi» və 15 nəfərdən ibarət bir «Erməni Konseyi» yaratmışdılar (93, 122-123).

İmperiyanın hüdudlarında yaranmış ikihakimiyyətlik və hərəmərclikdən istifadə edən ermənilər millətlərin «təyin – müqəddəratı hüququ» adı altında Türkiyənin Şərq vilayətləri, Şimali və Cənubi Azərbaycanın bəzi əraziləri hesabına «Böyük Ermənistan» yaradılması işinə girişdilər (59, 44-45).

Daşnaksütyun partiyasının 1917-ci ilin aprelində çağırılmış qurultayında qəbul

olunmuş qətnamədə qeyd edilirdi ki, hazırkı hökuməti demokratik maraqları (əlbəttə, ermənilər demokratiyanın maraqlarını dedikdə ermənilərin maraqlarını nəzərdə tuturdular) təmin edilənədək müdafiə etmək lazımdır.

Cənubi Qafqazda Rusiyanın qalması ermənilər üçün çox vacib, həm də həyati bir məsələ idi. Çünki XVIII əsrdən – XIX əsrin sonlarınaq Qafqazda, xüsusən, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılması məhz Rusiya imperiyası dövründə və onun himayəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu fikiri erməni siyasi liderləri də dəfələrlə təsdiqləmişdilər.

«Erməni Xalq azadlıq partiyası»nın liderlərindən biri X.N.Vermişev qeyd edirdi ki, Qafqazda Rusiya imperializmi qayda-qanun yaratmış və ermənilər belə təminatlı həyatı ona kimi heç vaxt görməmişlər (144, 47).

Cənubi Qafqaz xalqları arasında ən ziddiyyətli məsələlərdən biri ərazi məsələsi, yəni müxtər vahidlər arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi idi.

1917-ci il oktyabrın 2-7-də keçirilən bolşeviklərin birinci Qafqaz Ölkə qurultayında St.Şaumyan çıxışında demişdi: Partiyanın hazırkı proqramına görə biz müxtər vilayətləri tanımalıyıq. Bizi mərkəzdənqaçma az qorxudmalıdır. Zaqafqaziya gəldikdə isə, mən hesab edirəm ki, inzibati vahidlərdə bəzi yenidənqurmalar vacibdir. Zaqafqazı üç vilayətə bölmək lazımdır:

1. Qərbi Zaqafqaziya – Kutaisi, Batum və Tiflis quberniyasının bir hissəsi.
2. Şərqi Zaqafqaziya – İrəvan, Tiflisin bir hissəsi, Kars və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası.
3. Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi və Dağıstan vilayəti (173, 139).

Lakin bu ideya bolşevik qurultayında müdafiə olunmadığından qəbul edilmədi. Sonralar, ermənilər St.Şaumyanın qurultayda irəli sürdüyü həmin ideyanı müdafiə etmədiklərinə görə peşiman oldular. A.Mikoyan xatirələrində yazmışdı: Mən bu qurultayın nümayəndəsi idim və mən də Şaumyanın təkliflərini müdafiə etməyən və başa düşməyənlərin sırasında idim. Bu bizim siyasi səhvimiz idi (149, 10).

St.Şaumyanın Zaqafqazıyanın inzibati-ərazi sərhədləri bölgüsü gürcü və Azərbaycan xalqları tərəfindən güclü narazılıqla qarşılanmışdı. St.Şaumyanın

layihəsində nəzərdə tutulan ərazi, erməni şoviniştlərinin ərazi iddiaları ilə nəinki üst – üstə düşürdü, hətta, onu ötüb keçirdi. Bu layihəyə görə, Ermənistan üçün gürcü ərazisi Tiflis quberniyasının bir hissəsi, Azərbaycanın isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının bir hissəsi ayrılırdı. Azərbaycana isə, Cənub ərazisini itirdiyinə görə dəymiş zərərin əvəzində Dağıstan vilayəti təklif edilirdi. Şübhəsiz, əgər St.Şaumyanın təklifi baş tutsaydı, onda Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi sual altında olardı, eyni zamanda, gələcəkdə Azərbaycan çox böyük etnik problemlərlə üzləşə bilərdi.

Əgər biz, 1917-ci il sentyabrın sonlarında keçirilən Daşnaksütyun partiyasının Qafqaz qurultayında qəbul olunmuş qətnaməsinə diqqət etsək, görürük ki, bu, Şaumyanın ərazi bölgüsü təklifinə nəinki uyğun, hətta onu ötüb keçirdi.

Bu qurultayda qəbul olunmuş qətnamədə gələcək Ermənistan dövlətinin əraziləri belə göstərilirdi: Erməni inzibati ərazi bölgüsü erməni yaylasını əhatə etməli idi; a)İrəvan quberniyası, b)Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi, c)Tiflis quberniyasının cənubi erməni hissəsi, d) Qars vilayətinin Qars və Kaqızman dairəsi (113, №1, 1917).

Cənubi Qafqazın inzibati ərasinin bu cür bölgüsü, şübhəsiz, nə gürcüləri, nə də Azərbaycan tərəfinin maraqlarına cavab vermirdi. Cənubi Qafqazın aparıcı milli partiyaları arasında məhz «Daşnaksütyun» bu regionda ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi haqqında danışırdı. Lakin hazırkı mərhələ üçün erməni tərəfi Qafqazın inzibati bölgüsü ilə razılaşırdı. Çünki ermənilərin sayı nəinki Qafqazın, hətta, indiki Ermənistanın ərazisində azlıq təşkil edirdi. Ona görə də ermənilər yaxşı bilirdilər ki, onlar nəinki ərazi, hətta, milli muxtariyyatdan məhrum ola bilər.

Ermənilərin by ərazidə azlıq təşkil etmələrini göstərən tarixi faktlar da sübut edir. İrəvan xanlığının Ermənistan SSR yaradılan ərazisi 1380600 hektar təşkil etmişdir. 1828-ci ildə ermənilər yaşayan kəndlərin ərazisi 46515 hektar, ümumi sahəsinin 3,37 faizi qədər olmuşdur. Azərbaycanlılara məxsus olan ərazi isə 1334085 hektar, ümumi ərazinin 96,63 faizi qədər olmuşdur (66, 53).

1918-ci il ərəfəsində azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ərazinin 50-55 faizini, ermənilər yaşayan kəndlər isə 30-35 faizini əhatə etmişdir (66, 51).

Ermənilər Türkiyədən və İrandan köçürülmüş erməni əhalisinə torpaq vermək üçün Cənubi Qafqazın müəyyən bir hissəsini müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan) təmizləməyə başladılar. 5-6 il ərzində bir milyondan çox erməni buraya köçürüldü (123, 11).

Rusiya dövlətinin himayəsi sayəsində İran və Türkiyədə yaşayan ermənilərin azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarına köçürülməsi ilə əlaqədar son illərdə bir sıra elmi – tədqiqat əsərləri yazıldığından dissertasiya işində həmin faktlara geniş yer verilməmişdir. Yalnız bir faktı qeyd etməliyik ki, 1828-1920-ci illərdə 2 milyondan çox müsəlman ərazilərindən zorla qovulmuşdur.

Ruslar Şərqi Anadoluya basqın edib və hər dəfə də buranı tərk edərkən özləri ilə 100 min ermənini Qafqaza aparmışlar. Onları türklərin yerinə köçürmüşlər (154, 43).

Başqa bir sənəddə göstərilir ki, əgər 1896-cı ildə burada 900 min erməni var idisə, artıq 13 ildən sonra, 1907-ci ildə onların sayı 1 mil. 300 min olmuşdur ki, onların 1.200.000 nəfəri gəlmələrin payına (yəni ermənilərin – müəl.) düşür (171, 64-65).

N.N.Şavrovun yazdığına görə XX əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1 mln.300 min ermənidən bir milyon nəfərdən çoxu diyarın yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və bizim tərəfimizdən (Rusiya hökumətini nəzərdə tutur –müəl.) burada məskunlaşdırılmışlardır (171, 64).

Başqa bir kitabda isə göstərilir ki, hər b – ümumidən (birinci dünya müharibəsi nəzərdə tutulur – müəl.) əvvəl bütün dünyada mövcud 3 milyon ermənidən Qafqazda 1.100.000, İran Ermənistanında 100.000 və Türkiyə Ermənistanında 400.000 erməni vardı. Ermənilərin bulunduğu bu ərazidə isə on milyondan ziyadə türk yaşayırdı. Belə bir ərazi içərisində bütün türkləri qırıb xalis ermənilərdən ibarət bir Ermənistan vücuda gətirmək üçün ermənilərin nə qədər fantazyor olmaları lazım gəldiyini kəsidrmək çətin deyildir (55, 29).

1917-ci ildə buraxılmış Qafqaz təqviminə görə, İrəvan quberniyasında təxminən 423 min nəfər azərbaycanlı yaşamışdı ki, bu da quberniyanın bütün əhalisinin 37,7 faizi demək idi. Azərbaycanlılar İrəvan və Sürməli qəzaları əhalisinin yarısından çoxunu, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzaları əhalisinin təqribən üçdə bir hissəsini

təşkil edirdilər (47, №100, 1992).

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda ən vacib məsələlərdən biri cəbhə məsələsi idi. Çünki Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi olmaq etibarını ilə Türkiyə və İran sərhədlərində böyük bir əsgəri qüvvə saxlaması, habelə, birinci dünya müharibəsinin davam etməsi ilə əlaqədar olaraq, Batumdan Urmıya gölünə qədər cəbhə xəttində ordunun saxlanılmasını vacib edirdi.

Məlumdur ki, Rusiya birinci dünya müharibəsində İngiltərə və Fransa'nın müttəfiqi kimi Almaniyaya blokuna daxil olan Türkiyəyə qarşı Qafqaz cəbhəsində vuruşurdu. Bu cəbhə xətti həm Türkiyə, həm də Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Rusiya imperiyasında siyasi hakimiyyətin dəyişməsi, demək olar ki, cəbhədə elə bir problem yaratmadı. Çar II Nikolay hakimiyyətinin devrilməsinə baxmayaraq, imperiyanın sərhədləri dəyişməz olaraq qalırdı. Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazda, Türkiyə ilə cəbhə xəttində öz ordusunu saxlamaqda davam edirdi. Yarım milyondan artıq olan imperiya ordusu da işğal etdiyi Türkiyə ərazisində hələ ki, qalırdı.

1917-ci il iyunun 18-də Müvəqqəti hökumət müttəfiklik borcunu yerinə yetirərək, Qafqaz cəbhəsindəki qoşunlarına hücum keçmək əmrini vermişdi. Ruslar qərbi İrandan Mosul istiqamətində hücum başlamağa cəhd etdi. Lakin çox keçmədən rus qoşunları çıxış mövqelərinə qayıtmağa məcbur oldular (21, 50).

1917-ci ildə müharibə ilə bağlı Ümumi Qafqaz Müsəlmanlarının birinci qurultayında qəbul olunmuş qətnamədə müharibənin ilhaqsız və təzminatlısız dayandırılmasını tələb edən rusiya demokratlarına qoşulduqların bildirmişdilər (39. v.1).

Rusiyada baş verən siyasi dəyişikliklərin, Qafqazda gedən proseslərə edəcəyi təsiri erməni şovinist millətçilərini çox narahat edirdi. Onların ən çox qorxduğu məsələlərdən biri, Qafqaz cəbhəsində türklərə qarşı vuruşan rus qoşunlarının gələcək taleyi məsələsi idi. Çünki imperiya ərazisində anarxiya baş verərsə, şübhəsiz, onun təsiri orduya da gəlib çatacaq, nəticədə cəbhə xəttində rus – erməni hərbi birləşmələrinin mövqeyi zəifləyəcəkdir. Rus qüvvələrinin Qafqaz dağlarının cənubunu tərk etməsi erməni milli ruhunu dramatik dəyişikliklər qarşısında qoya

bilərdi (75, 117).

Təsadüfi deyil ki, Moskvada keçirilən konfransda «Daşnaksütyun» da daxil olmaqla, bütün erməni milli partiyalarının nümayəndəsi Nazaryans Rusiyanı xilas etmək üçün qüvvələri səfərbər etməyə çağırırdı (133. v. 66).

«Hnçaq» partiyasının nümayəndəsi də Müvəqqəti hökuməti tamamilə müdafiə etmək fikrinə qoşulmuşdu (133. v. 66).

«Daşnaksütyun» partiyası Zaqafqaziyada Rusiyanın müharibəni udmasını hər hansı başqa partiyalardan daha çox istəyirdi. Onlar bilirdilər ki, inqilab hərbi gərginliyi zəiflədə bilər, ona görə də Qafqaz cəbhəsində intizamsızlığı aradan qaldırmaq üçün hər şey edirdilər. Tiflisdə çıxan erməni daşnak qəzeti «Orizon» 1917-ci il mayın 7-də yazırdı ki, inqilabi qüvvələri dağıtmamaq üçün indiki vaxtda milli məsələyə toxunmaq lazım deyil (133. v. 63).

Tiflisdə çıxan və Erməni xalq partiyasına mənsub olan «Mşak» qəzeti də Zaqafqaziyada çox partiyalılığın əleyhinə gedərək, bunun anarxiyaya apardığını bildirirdi (110. № 79, 1917).

Şübhəsiz, ermənilər yaxşı başa düşürdü ki, Müvəqqəti hökumət süqut edərsə, onda rus ordusunda da başıpozuqluq yaranar, bu da ermənilər üçün qəbul olunan deyildi. Çünki müzəffər türk ordusu qarşısında erməni silahlı quldur dəstələri duruş gətirə bilməyəcəklərini yaxşı bilirdilər. Lakin imperiya ərazisində hakimiyyət böhranın nəticəsində, bolşeviklərin Müvəqqəti hökuməti devirib hakimiyyətə gəlməsi rus qoşularını Qafqaz cəbhəsində saxlamağa imkan vermədi. Onlar özlərinin bütün silahlarını ermənilərə verərək qaçırdılar. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Cəbhə komandiri, general Prjevalski əmr etmişdi ki, onun teleqramı çatan kimi yerlərdəki hərbi hissələrin tərxis olunması həyata keçirilsin (127, 26).

Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması və onun müharibədən çıxmaq arzusu müttəfiqləri də çox narahat edirdi. 1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası Brest – Litovskidə dördlər blokuna daxil olan dövlətlərlə, o cümlədən Türkiyə ilə sülh sazişi bağlayır. Bu müqavilə ilə müharibə vaxtı Anadolu ərazisində rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş bütün torpaqlar, eləcə də Qars, Ərdəhan və Batum da Türkiyəyə qaytarılırdı. 1918-ci ilin aprelində Türkiyə həmin əraziyə öz qoşunlarını

yeritmişdi (170, 94).

Sovet Rusiyasının müharibədən çıxmaq niyyətini görən «Antanta» üzvləri İngiltərə və Fransa 1917-ci il dekabrın 23-də Rusiyanı «təsir zonalarına» bölmək haqqında öz aralarında saziş bağladılar. Sazişə görə ingilislərin təsir zonasına Kazan vilayəti, Qafqaz, Ermənistan, Gürcüstan, Kürdüstan əraziləri, Fransanın təsir zonasına isə Ukrayna, Bessarabiya, Krım daxil idi (131, 71). Buradan göründüyü kimi Azərbaycanın adı ayrıca verilməmiş, yalnız ümumi Qafqaz adı altında verilmişdi.

Rusiyada baş vermiş oktyabr siyasi çevrilişindən xəbər tutan Qafqazdakı rus əsgərləri qaçmağa, cəbhəni özbaşına tərk etməyə başlamışdılar. 1917-ci il noyabrın axırında isə rus ordusunun dağılması və rus əsgərlərinin Qafqaz cəbhəsindən qaçması sürətləndi. Cəbhə çox sürətlə dağılırdı (49, 36).

Əsgərlər komandanlığın razılığı olmadan özbaşına sənəqləri tərk edib Rusiyaya gedirdilər. Zaqafqaziyadakı hərbi hissələrdən burada rus zabıtləri və erməni partizan dəstələri qalmışdı (142, 75).

1917-ci ilin sonlarına yaxın ermənilər regiondakı məqsəd və siyasətlərini tam açıqladıqda və Azərbaycan ərazisində çoxsaylı zorakılıq hərəkətlərinə yol verdikdə Türkiyə bəzi tədbirlərə əl atmaq məcburiyyətində qaldı. Burada ilk növbədə Transqafqazda hərbi əməliyyatları dayandırmaq və vəziyyəti normallaşdırmaq istiqamətində göstərilən diplomatik səyləri qeyd etmək lazımdır (59, 74).

Belə bir vaxtda Zaqafqaziya Komissarlığı Türkiyə ilə sülh bağlamağa (sülh təklifi Qafqaz cəbhəsindəki Türk ordusunun komandanı Ferik-Vehib-Mehmed-Paşa tərəfindən olunmuşdur) məcbur olur. Nümayəndə heyətinin tərkibinə A.Smironov (s.-d.), Tevzaya (s.-d.), Camalyan (daşnaksütyun) və general Vışinski daxil idi (115, №232, 1917).

Sülh sazişi 1917-ci il dekabrın 5-də, Türkiyənin Ərzincan şəhərində imzalanmışdı. Sülh müqaviləsinə baxmayaraq, Zaqafqaziya Komissarlığının nəzarəti altında olan ərazilərdə erməni zabıt və əsgərləri türklərə qarşı dəhşətli qırğınları davam etdirmişdilər. Onların başında Torkom, Andranik, Canpoladyan və başqaları dururdu (134, 284).

Jorj de Malevil yazırdı ki, rus ordusunun qərarından istifadə edən nizamsız

erməni silahlı dəstələri Ərzincanda və Ərzurumda sistemətik olaraq müsəlman əhalisini qətlə yetirirdilər. Sonradan ermənilərin bu vəhşilikləri haqqında həyəcanlanmış rus zabitləri də danışırdılar (126, 26).

Erməni silahlı quldur dəstələri türk ordusunun güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək qaçırdılar. Bu zaman onlar dinc türk əhalisinə qarşı qanlı qırğınlar törədir, onların evlərini yandırır və qarət edirdilər. Bir rus zabiti həmin hadisələri belə təsvir edirdi: Ərzincanda ermənilər hər cür vəhşiliklə dinc əhalini qırırlar və sonra Ərzincana hücum edən türk ordusundan qaçıblar. Ordu komandanlığının məlumatına və cəbhədən gələn rus zabitlərinin söyləmələrinə görə 800 nəfərə qədər türk qılıcdan keçirilmiş, türklərin hücumundan müdafiə olunan ermənilərdən isə yalnız bir nəfər zərər çəkmişdir. Ərzurum yaxınlığındakı İlicə kəndində silahsız dinc əhali də qətlə yetirilmişdir (148, 82).

Köməksiz qalan əhali Türk ordusunun komandanı Vehib Paşaya müraciət etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq, Türk ordusunun komandanı Ferik-Vehib-Mehmed-Paşa Qafqaz cəbhəsindəki rus ordusunun Ali baş komandanı general Prjevalskiyə və eləcə də Qafqazdakı rus ordusunun komandanı general-leytenant Odişelidzeyə ermənilərin dinc müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşilikləri haqqında öz etiraz məktubunu göndərmişdi. Həmin məktublarda əks tərəfin Ərzincan müqaviləsinin şərtlərini pozduqları bildirilirdi. Bütün bunların bir nəticə vermədiyini görənlər türk ordusu, dinc türk – müsəlman əhalisini erməni təcavüzündən qorumaq üçün hücumə keçmişdilər (125, 41-83).

Yalnız Osmanlı ordusunun tez bir zamanda irəliləməsi nəticəsində müsəlman əhalisini tamamilə məhv olmaqdan xilas etmiş oldu. Ərzincan şəhərinə girən osmanlı əsgərləri ictimai və islam mədəniyyət binaları, eləcə də 1000-dən çox evin dağıldığını görmüşlər. Eyni zamanda Ərzincanın küçələrində yüzlərlə ölmüş insanın meydi vardı və ondan da çox quyularda və qazılmış qəbirlərdə insan cəsədləri vardı. Ərzurumda isə 8000-dən çox türk öldürülmüşdü (142, 76). Yanvarın 31-də (fevralın 13-də) türk hərbi hissələri Ərzincanı tutmuşlar, Trabzona hərəkət edərək, tezliklə oranı da tutmuşlar (132, 235).

1918-ci ilin fevralında Ərzurumun müdafiəsinin təşkili Andranikə tapşırılmışdı.

Ərzurum ətrafında qətliaamlar, bilavasitə Andranikin buraya gəldiyi gün son dərəcə artmışdı. Məsələn, yaxın kəndlərdən olan Təpəkənddə bir nəfər sağ qalmaqaya qədər bütün əhalini qırılmışdılar (83, 210). Lakin türk qoşunlarının zərbəsinə tab gətirə bilməyən Andranikin qoşun birləşmələri Sarıqamış – Qars – Aleksandropol istiqamətində geri çəkilməyə məcbur olmuş və xeyli erməni əhalisinin köçürülüb İrəvan quberniyasında yerləşməsini təşkil etmişdi. Sonra yol boyu yerləşən azərbaycanlılar yaşayan kəndləri darmadağın etmişdi (66, 36).

Qafqazda fəal hərbi əməliyyatlar keçirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il martın 12-də Ərzurumu tutdular və tezliklə Rusiya – Türkiyənin 1914-cü ildəki sərhədlərinə çıxdılar (46, 399).

Ərzurumu xilas edib irəliləyən Türk ordusu qarşısında geri çəkilən erməni əsgər birlikləri və silahlı erməni qaçqınları yol boyu rast gəldikləri müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, hər şeyi atəşdən və qılıncdan keçirir və düşünülməmiş vəhşiliyə yol verirdilər (83, 216). Lakin türk ordusunun sürətli hücumu erməni vəhşiliklərinin qarşısını almış oldu.

Rusiyada silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyətə gələn bolşeviklər ilk əvvəl, imperiyanın əsarətində yaşayan xalqları öz tərəfinə çəkmək və imperiyanın dağılmasına yol verməmək üçün bir-birinin ardınca qanunlar qəbul etməyə başlamışdı.

1917-ci il noyabrın 2-də Sovet hökuməti «Rusiya xalqlarının hüquq Bəyannaməsi»ni qəbul etmişdi. Həmin bəyannamə bütün xalqların bərabərliyini və müstəqilliyini, onların öz müqəddəratını təyin etmək, hətta ayrılmaq və müstəqil dövlət təşkil etmək hüququnu, bütün və hər cür milli və milli – dini imtiyazların və məhdudiyyətlərin ləğv edilməsini elan edirdi.

1917-ci il noyabrın 22-də elan edilmiş başqa bir sənəddə isə – «Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə» adlı müraciətnamədə Sovet hökuməti müsəlman zəhmətkeşlərinə öz həyatlarını azad və sərbəst olaraq qurmaq hüququ bildirlirdi (21, 84). Lakin Azərbaycan bolşevikləri həmin dövrdə milli məsələnin həllinə lazimi diqqət verməmişdilər. Onlar Sovet respublikasının federasiya və keçmiş çar Rusiyası ərazisində məskunlaşan bütün xalqların, o cümlədən, müsəlman

xalqının öz müqəddəratlarını azad təyin etmək prinsiplərini zəhmətkeşlərə kifayət qədər izah etmirdilər (95, 261).

Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, millətlərin tabe olduqları bir dövlətdən ayrılmağa belə haqlı olduqlarını elan edərkən, bolşeviklər, şübhəsiz ki, səmimi deyildilər. Onlar bu haqqı millətin təbiətindən doğan bir qiymət kimi dəyərləndirməyir. Zamanın ən təsirli bir şüarı olan bu fikri öz məqsədlərinə xidmət etdirmək üçün hiyləgər bir manevra ilə istifadə edirdilər (69, 48).

Rusiyada Müvəqqəti hökumətin yerinə gələn bolşeviklərin Sovet hökuməti də erməniləri himayə etməkdə davam edirdilər. 1917-ci il dekabrın 3-də Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin «Rusiya və Şərqi bütün zəhmətkeş müsəlmanlarına» müraciətində qeyd olunurdu ki, müharibə əməliyyatı dayanan kimi ermənilərin öz siyasi müqəddəratını azad təyin etmək hüququ təmin ediləcəkdir (23, 198).

1917-ci il dekabrın 29-da isə Sovet Rusiyasının Xalq Komissarları Soveti «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekret də vermişdir. 1918-ci il yanvarın 15-28-də III Ümumrusiya Sovetlər qurultayında təsdiqlənmiş həmin dekretə görə XKS «əzabkeş» erməni əhalisinə müharibə gedişində rus ordusunun ələ keçirdiyi türk torpaqlarında Erməni dövləti qurmağa təminat verirdi. Bu sənədin altında Leninin, Stalinin və başqalarının imzası vardı (136, 36-37). XKS Qafqaz işləri üzrə Fövqəladə Müvəqqəti Komissarı St.Şaumyana isə Türkiyə ərazisində bir «Türkiyə Ermənistanı» adlı dövlət qurmağı tapşırılmışdı.

Leninin erməniləri xüsusi qorumaq siyasətinin başlıca səbəblərindən biri də bolşeviklər partiyasının ən nüfuzlu liderləri arasında Şaumyan, Avanesov və Mikoyan kimi ermənilərin olması idi (93, 124). Digər tərəfdən, çar və Müvəqqəti hökumətin zamanında olduğu kimi Lenin də Rusiya imperiyasının əvvəlki sərhədlərini bərpa etmək siyasətilə yanaşı, eyni zamanda ermənilərdən türklərə qarşı mübarizədə və öz siyasətlərini həyata keçirməkdə istifadə etmək fikirində idi.

1918-ci ilin əvvəllərində 100 minlərlə dinc türk əhalisini qəddarlıqla qətlə yetirən, onların evlərini yandıran və əmlaklarını qarət edən qaniçən Andranik Ərzurumda türk ordusuna qarşı vuruşarkən, türk ordusunun komandanı Vehib Paşanın tabe olmaq təklifi əsası belə demişdir ki, Rusiya dövləti «Türkiyə

Ermənistanı» dekreti ilə bizə müqəddəratımızı təyin etmək hüququ vermişdi (1, 61). Şübhəsiz, bu dekretin qəbul olunmasında XKS-nin içərisində erməni nümayəndələri və Bakı bolşeviklərinə rəhbərlik edən St.Şaumyanın böyük təsiri olmuşdu.

Azərbaycana gəldikdə isə, St.Şaumyan müsəlmanların özünüidarəetmə hüququnun əleyhinə gedərək bildirmişdi ki, müsəlman burjuaziyası və mülkədarlarının özünüidarəetməsi müsəlman xalqının özünüidarəetməsi demək deyildir. Əksinə, bu, xanlıq qayda – qanunlarının bərpası deməkdir. (112, № 19, 1918).

V.İ.Lenin və İ.V.Stalinin imzaladıqları 13 nömrəli dekretlə Stepan Şaumyan, Kuznetsov və başqa bolşeviklərə Qafqazda sovetləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək tapşırılmış, həmçinin, Türkiyədə rus ordularının işğalı altında olan torpaqlarda Erməni dövləti yaratmaq səlahiyyəti verilmişdi. Bu məqsədlə St.Şaumyan Tiflisə gələrək, 1918-ci il yanvarın 22-də fəhlələr qarşısında çıxış etmiş və bütün Qafqazı sovetləşməyə çağırmışdı. St.Şaumyanın həbsi ilə bağlı göstəriş verən Zaqafqaziya Komissarlığı Şaumyanı 24 saat ərzində ölkəni tərk etməyə məcbur etmişdi (143, 77).

Yuxarıda göstərilən Leninin Sovet dekreti də erməni şovinist millətçilərinə kömək etməmiş, müzəffər türk ordusu erməni quldur dəstələrini öz torpaqlarından qovmuşdur.

Ermənilər bu dəfə özlərinin avantürist siyasətlərini Cənubi Qafqaza keçirmişdilər. Onlar milli münasibətləri qızıqsıdıraraq, millətlərarası ziddiyyətləri kəskinləşdirir və öz məkrli siyasətlərini həyata keçirməyə çalışırdılar.

Ermənilər 1918-ci ilin yanvarından Bakıda və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atmışdılar. Onlar Bakıda siyasi təsir üstünlüyünə nail olmaq üçün ən mühüm vəzifələrə yiyələnməyə can atırdılar. Bakı Sovetinin orqanlarına, şəhər idarəçiliyinin həlledici vəzifələrinə öz nümayəndələrini yerləşdirmişdilər (22, 298).

Türkiyədən biabırcasına qovulan erməni daşnakları və onların silahlı quldur dəstələri Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycan torpaqlarında türklərə qarşı qanlı

qırğınlarını davam etdirmişdilər. Onların qabaqcadan planlaşdırılan məkrli siyasətinin qarşısını almaq isə çox çətin idi. Bunun da bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, Qafqazda Türkiyə ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının əsas tərkib hissəsi, yəni zabit və əsgər heyətinin bir hissəsi ermənilərdən təşkil olunmuşdu (bu barədə yuxarıda faktlar verilib-müəl.). Orduda olan rusların da böyük bir hissəsi çox vaxt ermənilərin tərəfini saxlayırdı; ikincisi, Cənubi Qafqazda təşkil olunmuş Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi (1917-ci il 9 mart), Cənubi Qafqaz Komissarlığı (1917-ci il 15 noyabr), sonra isə Cənubi Qafqaz Seymi (1918-ci il 23 fevral) mövcud olduqları dövrlərdə, Cənubi Qafqazda real siyasi və hərbi gücə malik olmamasıyla yanaşı, həmin qurumların tərkibində azərbaycanlı nümayəndə heyəti yetərinə deyildi. Belə ki, sonuncu hakimiyyət orqanı olan Seymdə Gürcüstandan olan sosial – demokratlardan (məşeviklər) tərkibdə 32 deputat, Azərbaycandan – Müsavat partiyası və ona yaxın olan bitərəf demokratik qrupdan tərkibdə 30 deputat və erməni – Daşnaksütyun partiyasından tərkibdə 27 deputat var idi. Bununla yanaşı, sosial – inqilabçıların (eserlərin), müsəlman sosialist blokunun (7 deputat), Müsəlman fraksiyasının (İttihad) – 3 deputatla və məşevik – hümmətçilərin (4 deputat) da nümayəndələri təmsil olunurdu (88, 5-6). Seymdəki Azərbaycan fraksiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə idi (102, 16).

Çox vaxt hər hansı mühüm bir məsələnin müzakirəsində gürcü nümayəndələri erməni nümayəndələrini müdafiə edirdi; üçüncüsü, RSDF(b)P Bakı komitəsinin, ümumiyyətlə, Bakıda bolşeviklər tərəfindən yaradılan siyasi və hərbi təşkilatların tərkibini rus və ermənilər təşkil edirdi; dördüncüsü, Ermənilərin uzun illərdən bəri türklərə qarşı apardıqları əks təbliğatın daha da güclənməsi.

Ermənilərə RSFSR XKS və St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik edirdi. St.Şaumyanın rəhbərliyi altında keçən RSDF(b)P I Qafqaz Vilayət Qurultayı, 1917-ci il 20 oktyabr tarixli iclasında Qafqaz xalqlarının, o cümlədən əhalisinin sayına görə Qafqazda birinci olan Azərbaycan türklərinin öz müqəddəratlarını sərbəst həll edərək, heç olmasa muxtar dövlətinin yaradılması əleyhinə gedən, Türkiyə Ermənistanına isə muxtariyyət verən və müharibədən xüsusi zərər çəkmiş ermənilərə yardım üçün ümumi fondun yaradılması haqqında və milli

məsələyə dair qətnamə qəbul etmişdir (23, 154). Bu qətnamənin qəbul olunmasından iki ay sonra, 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nın yığıncağında «Türkiyə Ermənistanı» haqqında xüsusi qərar qəbul edilir (bu barədə yuxarıda qeyd olunub-mül.) və ermənilərin işi üzrə komissarlıq yaradılır. Bu komissarlığın da biri Hərbi işlərə baxmalı idi (107, 110). Həmin komissarlığın sədri Varlam Avanesov, müavini isə erməni şair-kommunisti Vaan Teryan təyin edilmişdi. Ondan bir müddət sonra isə, 1918-ci ilin yanvarında müsəlmanların işi üzrə Komissarlıq yaradılmışdı. Onun rəhbəri, Şərqi xalqları kommunist təşkilatının Mərkəzi bürosunun sədr müavini S.M.Əfəndiyev idi (118, 18). Lakin müsəlman komissarlığına RSFSR hökuməti tərəfindən heç bir maddi və hərbi yardım edilməmişdi.

1918-ci ilin yanvarında Rusiya hökuməti «Erməni qaçqınlarına təcili kömək göstərilməsi haqqında» erməni məsələsi üzrə komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək, qərara almışdır ki, bu məqsədlə təmənnəsiz olaraq 6.194.784 rubl vəsait ayırsın. Eyni zamanda bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlara erməni könüllü dəstələri təşkil edərək, onları silahlandıraraq maneəsiz surətdə Türkiyə ərazisinə göndərmək haqqında təlimat göndərmişdi (138, 224).

Vaxtilə çar Rusiyasında olduğu kimi, Sovet Rusiyası da erməni könüllü dəstələrinin təşkili və onların maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü (7, 69).

Sovet Rusiyasının qəbul etdiyi qərarla Azərbaycan qaçqınları və onlara dəymiş milyonlarla ziyan haqqında isə bir kəlmə də deyilmirdi. Halbuki, bu dövrdə ermənilərin hərbi təcavüzündən ən çox ziyan çəkən azərbaycanlılar olmuşdur. Amerikan kəşfiyyat mənbələrinin hesablamalarına görə 60000 türk qaçqın olmuş və 420 müsəlman kəndi isə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı (142, 80).

Şübhəsiz, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və Sovet Rusiyası hökumətinin ermənilərlə bağlı qəbul etdiyi siyasi qərarlar erməni millətçi və radikal təşkilatlarının vəziyyətində dəyişiklik etmişdi. Onlar bolşeviklərin siyasi rəhbərliyini qəbul etmişdilər. Ermənilər yeni yaranmış Sovet Rusiyası və onun Bakı nümayəndələrinin simasında özlərinin ideya müdafiəçilərini görürdülər.

Qeyd edilməlidir ki, bu dövrdə Bakıda erməni sahibkarları az deyildi. Erməni burjuaziyasının Azərbaycanda, yalnız ticarətdə və ayrı-ayrı sənaye sahələrində deyil,

eləcə də Bakı neft sənayesinin müəyyən hissəsinə də sahib idi. Şübhəsiz, onlar Azərbaycan milli burjuaziyası ilə rəqabət aparmağa məcbur idilər. Xüsusən, fevral burjua inqilabından sonra bu ziddiyyətlər özünü daha qabarıq göstərməyə başlamışdı.

Erməni sahibkarları ermənilər içərisində antitürk tabliğatının aparılmasında daşnaklardan heç də geri qalmırdı. Həmişə rus çarizminə və rus imperializminə sədaqətlə xidmət etmiş erməni burjuaziyası, xüsusilə, onun daşnaksütyun partiyası fevral burjua inqilabı və oktyabr siyasi çevrilişindən sonra eser, menşevik və bolşeviklərlə daha sıx əməkdaşlıq etməyə başlamışdılar.

Erməni daşnakları bolşeviklərin siyasi hakimiyyətinə arxalanaraq Türkiyədə yarada bilmədikləri Erməni dövlətini Qafqazda, Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına yaratmaq üçün fəaliyyətlərini daha da genişləndirmişdilər. Belə bir şəraitdə bolşeviklərin yeni, lakin bu dəfə daşnaklarla taktiki ittifaqı formalaşdı. Bolşeviklər daşnaklara mülayim münasibət bəsləyir, ermənilər də buna qarışıqlıq məhəbbətlə cavab verirdilər. Şübhəsiz, daşnaklar birdən-birə Şura hökumətinin «tərəfdarı» oldular ki, bolşeviklərin vasitəsilə düşmənləri olan müsavətçiləri məhv edib, sonra Şuranı dəxi dağıdıb, «Ulu Ermənistan» xəyalını icra etsinlər. Müsəid hallardan istifadə etməkdə mahir olan bolşeviklər daşnakların qüvvəsindən dəxi istifadə etdilər (44, 132-133).

Bakı bolşevik hakimiyyətinin erməni rəhbərləri ilə erməni daşnak rəhbərləri arasında yaxınlaşma və ittifaqa girmələri oktyabr çevrilişindən sonra özünü daha aydın göstərməyə başlayır. Onları yaxınlaşdıran və bir ittifaqda birləşdirən əsas amil türklərə nifrət və Ermən dövlətini yaratmaq olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra Bakıda erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqına toxunmadan hadisələrin əsl mahiyyətinin açılması çətni olardı. Çünki, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti, erməni silahlı dəstələrindən istifadə etməsəydi və «Daşnaksütyun», «Hnçaq» və digər mürtəce – terrorçu erməni təşkilatlarının mənafeyini təmsil edən erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girməsəydi, Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər qəzalarında dinc azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınlar nəinki törədə bilməzdi, ona heç gücü də çatmazdı. Ona görə də, 1918-ci ildə Bakıda və ondən sonra Azərbaycanın Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran və başqa

qəzalarında erməni silahlı quldur dəstələrinin bolşevik bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlara toxunarkən hökmən erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqına nəzər yetirmək lazımdır. Bu dövrdə Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda erməni daşnak-rus bolşeviklərinin qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı (75, 122).

Digər tərəfdən, Leninin verdiyi dekret St.Şaumyana erməni milli – siyasi təşkilatları ilə geniş əməkdaşlıq üçün imkan yaradırdı (16. v. 518).

Moskvanın göstərişi əsasında erməni şovinist millətçiləri və erməni təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq tapşırığı alan bolşeviklərin başçısı St.Şaumyan, özünün yaxın adamlarına göstəriş vermişdi ki, erməni «Daşnaksütyun» partiyası ilə dil tapsınlar. Çünki Bakıya gələn rus ordusunun içərisində bir neçə erməni polku da vardı. Beləliklə, bolşeviklərlə daşnaklar arasında siyasi və hərbi ittifaq, demək olar ki, bağlanmışdı (16. v. 518).

Beləliklə, Leninin «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekretini Türkiyədə həyata keçirə bilməyən St.Şaumyan, onu Erməni «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girərək Azərbaycanda həyata keçirməyə başlayır. Bunun üçün St.Şaumyanın əlində kifayət qədər səlahiyyətlər vardı. St.Şaumyan Bakı Sovetinə rəhbərlik edirdi və RSFSR XKS tərəfindən Qafqaza Müvəqqəti Fövqəladə Komissar təyin edilmişdi. Eyni zamanda XKS-nın ermənilərlə bağlı məlum dekretini həyata keçirmək üçün Şaumyana RSFSR hökuməti tərəfindən 500.000 rubl da verilmişdi (107, 110).

Ermənilər özlərinin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq siyasətlərini həyata keçirmək üçün Rusiyada və eləcə də, Bakıdakı əlverişli şəraitin yarandığını görüb bütün imkanlarını işə saldılar. Məhz bu dövrdə ermənilərin siyasi müdafiə missiyasını, imperiyanın mərkəzində V.İ.Leninin rəhbərlik etdiyi RSFSR XKS, Azərbaycanda isə erməni – rus bolşeviklərinin çoxluq təşkil etdiyi Bakı Soveti öz üzərinə götürmüşdü.

Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun tərkibində türklərə qarşı döyüşən ermənilər, 1917-ci il ərzində dinc türk əhalisinə qarşı kütləvi qırğınları davam etdirmişdilər. Hətta, erməni-rus silahlı dəstələri döyüşlərin getmədiyi arxa cəbhədə də

azərbaycanlılara qarşı qətl – qarətlərini davam etdirmişdilər. Bəzən bu cür qətl-qarətlərdə rus əsgərləri də iştirak etmişdilər. 1917-ci ilin yay və payızında rus şovinist millətçilərinin təsiri altına düşən əsgərlər Şahaxtıda, Culfada, Ucarda və başqa yerlərdə qanunsuz olaraq silah saxlayanlar aşkara çıxartmaq pərdəsi altında evlərə soxularaq qarətçiliklə məşğul olmuş, onlara müqavimət göstərənləri döymüş və hətta öldürmüşdülər. Pirişibdə (indiki Göytəpə – müəl.) rus millətçiləri tərəfindən qızıqdırılmış bir qrup əsgər bir nəfər əsgərin öldürülməsində şübhələndikləri 14 nəfər azərbaycanlının həyatına qəsd etmişdi (34, 104).

Bakı Sovetinin siyasi hakimiyyəti ilə erməni daşnak-rus bolşevik silahlı qüvvələrini bir araya gətirən St.Şaumyan və onun tərəfdarları Azərbaycan xalqına qarşı ən böyük soyqırımını 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarında həyata keçirmişdilər.

II FƏSİL

ERMƏNİ-RUS BOLŞEVİK QÜVVƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİNİN GÜCLƏNMƏSİ VƏ ONUN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

2.1. 1918-ci ilin mart -aprel aylarında Azərbaycanlıların soyqırımı

Qafqaz və İran cəbhəsindəki türk qoşunları tərəfindən sıxışdırılan və Brest sülhünün şərtlərinə (həmin sülhün şərtlərinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilmişdi) əməl etməyə məcbur olan rus – erməni qoşun birləşmələri qaçırdılar (125, 85). Bu qoşunun əsas hissəsini təşkil edən erməni hərbi dəstələri Azərbaycanın şimal torpaqlarına – İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Dağlıq Qarabağ, Bakı və başqa ərazilərə gəlirdilər. Digər tərəfdən, Türkiyə ərazisindən qaçan ermənilər də Azərbaycanın Qərb torpaqlarında məskunlaşırdılar.

Bakıda isə bolşeviklər özlərini vətəndaş müharibəsinə hazırlayırdılar, həmin müharibənin nəticələri onları Bakının və uzun müddət bütün Zaqafqaziyanın əsl sahiblərinə çevirə bilirdi (92, 123).

Əslində, bütövlükdə Cənubi Qafqaza sahib çıxmaq və keçmiş rus imperiyasının ərazisini yenidən bir dövlət tərkibində birləşdirmək Leninin arzusu idi. Çünki Bakı nefti Rusiyada öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyən və buna görə də vətəndaş müharibəsi aparan bolşeviklərə çox lazım idi. Ona görə də Lenin başda olmaqla Moskvanın bolşevik hökuməti St.Şaumyana hər cür yardım etməyə çalışırdı. Bu yardımların içərisində hərbi yardım xüsusilə üstünlük təşkil edirdi.

Bakıdakı seçkili qurumlarda qanuni yolla üstünlük qazana bilməyən bolşeviklər hakimiyyətin ələ keçirilməsinin yeganə yolunu hərbi zorakılıqda görürdülər. Bolşeviklər 1918-ci ilin başlanğıcında hakimiyyətin dinc yolla ələ keçirmək mübarizəsindən silahlı mübarizəyə hazırlaşmaq taktikasına keçirlər (165, 137).

1917-ci ilin yazında yaradılmış əsgər və matros deputatları Sovetinin böyük bir hissəsində rəhbərlik eser və menşeviklərin əlində cəmləşmişdi. Hətta, donanma və

hərbi qarnizonda aktiv iş aparmaq üçün esərler tərəfindən sosial – inqilabçılar partiyasının Bakı hərbi təşkilatı yaradılmışdı (121, 86).

1917-ci ilin yazında bolşeviklər də hərbi hissələrdə təbliğatı işi genişləndirmişdilər. Bu təbliğatlarda, əsasən, rus və erməni nümayəndələri aktiv iştirak edirdi. RSDF(b)P Bakı Komitəsi tərəfindən həmin işə A.Mikoyan, F.Qubanov, M.Melnikov, Q.Sturua və İ.Çikaryov və başqaları göndərilmişdi (21, 48).

Əsgər və matrosar arasında RSDF(b)P Bakı Komitəsinin təşviqat-təbliğat işində bolşeviklərin dövrü mətbuatları mühüm rol oynayır. Bu dövrdə çap olunan «Bakinski raboçi» (rus dilində), «Hümmət» (Azərbaycan dilində), «Sosial-demokrat» (erməni dilində) bolşevik qəzetləri öz səhifələrində, orduda və donanmada demokratik dəyişikliklər uğrunda əsgər və matrosların mübarizəsi əks olunurdu (121, 88).

1917-ci ilin yay – payız aylarında bolşevik təbliğatı Yelizavetpol, Naxçıvan, Şahaxtın, Şuşa, Culfa, Şamaxı, Quba və başqa qarnizonların əsgərlərini əhatə edirdi (121, 88). Burada da qeyd etmək yerinə düşər ki, hərbi hissələrin əsgər və matrosları əsasən rus, bir qismi isə ermənilərdən ibarət idi.

Bolşeviklər hərbi hissələrdə siyasi orqanlar təşkil edir, əsgərləri zabidlərə qarşı qoyur və onları sıxışdıraraq hissələrdən uzaqlaşdırmağa nail olurdular. Bolşeviklər Bakı qarnizonundakı hissələrin komandirliyinə münasib şəxslər yerləşdirdikdən sonra, Bakı Sovetinin ordu komandirlərinin seçkiləri haqqında qərarına əsasən, 1917-ci il dekabrın 2-də həmin hissələrin müvəkkillərinin iclası keçirilmişdi. Bu iclasda podporuçik, bolşevik Yefremov qarnizon rəisi, bolşevik Kleşşov Bakı şəhər komendantı, Bakı stansiyasının komendantı, bolşevik Neudaçını seçmişdilər (94, 79).

Qafqaz ordusunun inqilab Sovetinin 1917-ci il 28 dekabr tarixli iclasında icraedici orqan – Qafqaz ordusunun Hərbi-inqilab komitəsi seçilmişdi. Ordunun tərxis edilməsini və əksinqilabla mübarizə işini yaxşı təşkil etmək məqsədilə, Hərbi inqilabi komitənin qərarı ilə, Şərqi İran cəbhəsi rayonunda – Ənzəli, Urmiya, Culfa, Şahaxtı stansiyası və Van gölü ətrafında Ərzurum, Ərzincan, Sarıqamış və Trabzon rayonlarında yerləşən rus qoşun hissələrində hərbi – inqilab komitələri yaradılmışdı (41, 254-255).

Bolşeviklər Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Şərəfxan, Dilman, Salmas və başqa şəhərlərində yerləşən rus hərbi hissələrinin əsgərləri arasında da aktiv təbliğat aparırdılar. Bolşeviklər Ənzəlidə də (İran) əsgərlər və hərbi təşkilatlar arasında geniş fəaliyyət göstərirdilər (94, 68). Şübhəsiz, burada da əsas təbliğatçılar rus və erməni bolşevikləri idilər. Məhz, bunun nəticəsidir ki, 1917 – 1918-ci illərdə erməni daşnakları azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədəndə, ən çox ziyan çəkən bölgələrdən biri də Cənubi Azərbaycan olmuşdu. Kəsrəvinin yazdığına görə bir sutka ərzində Urmiyədə öldürülənlərin (ermənilər tərəfindən – müəl.) sayı 10 min nəfərə çatmışdı (30, 73).

1918-ci ildə rus ordusunun Cənubi Azərbaycanı istila etməsindən istifadə edən ermənilər milli erməni – assori silahlı dəstələri təşkil edib, Maku, Xoy və Urmiyədə də kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Ermənilərin Urmiyədə törətdikləri kütləvi qırğın hələ də, Urmiyə gölü ətrafında sakin olan Azərbaycan türklərinin xatirələrindən silinməmişdi (61, 57).

Ümumilikdə, rus silahının köməyi ilə ermənilərin hərbi təcavüzü nəticəsində, 1918-ci ilin birinci yarısında Urmiya, Xoy, Salmas, Qərbi Azərbaycanın bir sıra kənd və qəsəbələrində azərbaycanlıların dəhşətli soyqırımını törədilmişdi (30, 74-75).

Bakı Soveti Şimali Azərbaycanın baş şəhəri olan Bakıda siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün köhnə inzibati və məhkəmə orqanlarını ləğv etməyə başlamışdı. 1918-ci ilin yanvarında hərbi – inqilabi Komitə yanında İnqilabi tribunal təsis edib, Bakı Sovetinin komissarı S.Ter-Qabrielyanı şəhər idarəsinin başçısı təyin etmişdi (21, 101).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz cəbhəsində döyüşən əsgərlər arasında bolşeviklər nə qədər təbliğat aparsalarda, yenə də onların nüfuzu, demək olar ki, çox cüzi olmuşdu. Burada əsas nüfuz sahibləri eser və menşeviklərə məxsus idi. Bunu Tiflisdə keçirilən Qafqaz ordu qurultayı da sübut etmişdi. 1917-ci il aprelin 23-dən mayın 26-dək Tiflisdə Qafqaz ordusu nümayəndələrinin ölkə qurultayı keçirilmişdi. Qurultayın 1200 nümayəndəsindən çoxu, onların rəhbərliyini öz əllərinə almış menşevik və eserlərin arxasınca getmişdi. Qurultayın boşevik fraksiyası bir neçə

nəfərdən – Q.Andriyevski, S.Kavtaradzə, M.Kedrov, Q.Korqanov, İ.Malıgin və başqalarından ibarət idi (21.48). Yelizavetpol əsgər deputatları Soveti icraiyyə komitəsinin üzvü S.Osepyan da burada iştirak etmişdi (95, 87).

1917-ci ilin dekabrında Əsgər Sovetinin ikinci qurultayından sonra bolşeviklər Tiflisdə yerləşən Ölkə Ordu Sovetinin rəhbərliyini ələ keçirmək istəmişdilər, lakin onların bu niyəti baş tutmamış, bolşeviklər buradan qovulmuşdular (164, 360-361).

Tiflisdə yerləşən Qafqaz cəbhəsinin qərargahı Rusiyanın yeni inqilabi hökumətini tanımırdı və Tehrandakı çarın nümayəndəsi ilə yaxından əlaqə saxlayırdı (178, 22).

Qafqaz cəbhəsində olan rus əsgərləri heç vaxt St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşeviklərini müdafiə etməmişlər. Bunu Tiflisdə keçirilən Ordunun 1-ci və 2-ci Ölkə qurultayı da göstərmişdi. Yığıncaqlarda əsgərlərin həmin vaxtlarda Tiflisdə fəaliyyət göstərən eser partiyasının ardınca getdiyini, orduda əsgərlər arasında bolşeviklərin ikitirəlik salmaq istədiklərini görmüşdülər. Digər tərəfdən, İmperiya dağıldıqdan sonra rus əsgərləri, ailələrindən narahat olduğundan, vətənlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Sovet tarixçisi Sef yazır ki, rus əsgərləri hər şeydən əvvəl öz evlərinə dönməyi üstün tuturdular. Müəllif yazırdı ki, nə üçün ordu seçilmiş orqanı fəal müdafiə etmədi. Elə burada da müəllif məsləyə bir tərəfli yanaşaraq, cavab verir ki, cəbhədən gedən ordu şimala getməyə can atırdı ki, orada torpaq uğrunda gedən mübarizədə inqilabi aktiv müdafiə etsin (164. 52). Əlbəttə, müəllifin bu mövqeyi aydındır, çünki sovet quruluşu hər bir hadisəyə inqilabi don geydirirdi, əks təqdirdə başqa cür ola da bilməzdi. Real mənzərə isə onu göstərirdi ki, Rusiyada baş verən qarmaqarışılıqdan qorxan əsgərlər öz ailələrinin vəziyyətindən narahat olaraq, tezliklə onların yanına qayıtmaq istəmişdilər.

Başqa bir Sovet tarixçisi E.A.Tokarjevski Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus əsgərlərinin Rusiyaya qayıtmalarını Azərbaycandakı inqilabi qüvvələr üçün böyük itki hesab etmişdi. Müəllif, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda inqilabi mübarizədə hərbi qüvvələrdən istifadə etmək üçün Bakı Soveti əsgərlərin böyük bir hissəsini saxlaya bilmədiyinə heyifslənirdi (168, 41).

1917-ci il dekabrın 25-də fəhlə və əsgər deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin

qərarı ilə Hərbi İnqilabı Komitə yaradılmışdı (23,213-214). Komitənin sədri erməni Q.Korqanov idi. Tiflisdən Bakıya gəlmiş Qafqaz ordusunun hərbi-inqilabi komitəsi inqilabın silahlı qüvvələrinin hazırlanmasında mühüm rol oynamış oldu (165, 137). Komitə Bakı şəhərinin bütün silahlı qüvvələrini özünə tabe etmiş və əslində bütün Zaqafqaziyada qırmızı ordunun (oxu: - erməni ordusunun) qərargahına çevrilmişdi. 1918-ci il yanvarın 18-də başda Q.N.Korqanov, B.P.Şeboldayev və İ.V.Malıqın olmaqla Hərbi İnqilabi Komitə Bakıya köçürülmüşdü. Komitənin bürosu isə Biləcəri stansiyasında yerləşdirilmişdi (99, 27).

Bakıda A.Gülxəndyanın rəhbərliyi altında Erməni Milli Şurası yaradıldıqdan sonra erməni silahlı dəstələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlanmışdı. Eyni zamanda Kerenskinin xeyir – duası ilə Türkiyə cəbhəsində döyüşmək üçün Erməni Milli Şurası tərəfindən erməni korpusu yaradılmağa başlanmışdı. Bu işin təşkili isə general Baqratuniyə tapşırılmışdı (93, 43).

Daşnaklar başqa ərazilərdə də hiylə ilə dəqiq iş görürdülər. Onlar daşnakların erməni əsgərləri vasitəsilə Gəncədə və başqa yerlərdəki hərbi hissələri də öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Bunun üçün onlar təbliğat aparırdılar ki, bütün müsəlmanlar əksinqilabçılardır və onlar türklərin tərəfinə keçməyə hazırlanırdılar. Ona görə də birləşmiş qüvvələrin köməyi ilə xainlərin axırına çıxmaq lazımdı (169, 38).

Bu dövrdə Bakıda Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurasına tabe olan yaxşı silahlanmış hərbi dəstələr yerləşmişdi. Keçmiş İrəvan quberniyasının ermənilərin yaşadığı kəndlərdə də daşnakların silahlı dəstələri vardı. Onlara keçmiş rus ordusundan böyük miqdarda silah qalmışdır. Eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaitinə malik olan Erməni Milli Şurası tərxis olunan rus əsgərlərindən, əsasən tüfəng almışdılar (170, 12). Bundan başqa daşnaklar keçmişdən hərbi təcrübəyə malik idilər. Belə ki, onlar rus ordusunda xidmət etmiş və Türkiyədə partizan əməliyyatları həyata keçirmişdilər (133. v. 103).

1917-ci ildə Erməni Milli Şurası əhaliyə müraciət edərək, onları milli ordunun sıralarına yazılmağa, maddi imkanı yaxşı olan erməniləri isə pul verməyə çağırırdı. Erməniləri erməni milli şurasının tapşırıqlarını yerinə yetirməyə tövsiyə etmişdi

(143, 72).

Erməni Milli Şurasının sərəncamında olan erməni hissələri ciddi bir qüvvə təşkil edirdi. Bakıda Oktyabr inqilabı dövrünədək bir neçə min silahlı erməni əsgər və zabiti var idi ki, onlar buraya cəbhənin müxtəlif yerlərindən gəlmişdilər və Zaqafqaziyada təşkil edilmiş erməni korpusunu komplektləşdirmək üçün saxlanmışdılar (21, 88).

Ermənilərə Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa da müəyyən maliyyə yardımı göstərirdi. Məsələn, 1917-ci il dekabrın 18-də Londondakı ABŞ-ın səfiri Peyc dövlət katibi R.Lansinqə xəbər verirdi ki, 10 gün bundan qabaq ingilis hökuməti özünün nümayəndəsinə səlahiyyət vermişdi ki, Cənubi Rusiyada ayrı-ayrı əksinqilabi qüvvələrə, eyni zamanda erməni və gürcülərə maliyyə yardımı təşkil etsin (143, 72).

Erməni daşnaklarının hərbi hissələri yaxşı təlim görmüş və türklərə qarşı dərin nifrət ruhunda tərbiyələnməmişdilər. Mart qırğını ərəfəsində erməni milli hərbi hissələri Q.Korqanovun yaratmağa başladığı silahlı qüvvələri ilə birləşdilər. Bakıda mart qırğını ərəfəsində isə Qırmızı Ordunun gərargah rəisi, çar ordusunun keçmiş polkovniki, «Daşnaksütyun» partiyasının üzvü Z.Avetisov idi (102, 20).

Zaqafqaziyada siyasi və hərbi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu nəzərə alan Zaqafqaziya Komissarlığı 1917-ci il 18 dekabrda cəbhədən getmiş ordunun yerinə milli korpusların yaradılması haqqında qərar verir (20, 122). Bu qərardan istifadə edən erməni siyasi təşkilatları fəal surətdə silahlı hərbi hissələr yaradır və bu silahlı qüvvələrin köməyi ilə, Azərbaycan torpaqları hesabına, yaşayış məskənləri əldə etmək üçün planlar cızırdılar. 1917-ci ilin dekabrında və 1918-ci ilin yanvarında Zaqafqaziya ərazisində və cəbhəyanı xətlərdə ermənilərin 3 piyada briqadası vardı (101, 111).

Gürcülər korpus qurmaq qayəsi ilə onlara düşən silah paylarını aldılar. Ermənilərin payına düşən silahlar da İrəvana göndərildi. Gürcü və ermənilər ingilis və fransızlardan aldıkları pullarla erməni və gürcü korpuslarını hazırlamaqla məşğul idilər (76, 106-107).

Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus alaylarının əsgər və zabitləri silah və sursatları dəyər-dəyməzinə ruslara

(molokanlara) və daha çox ermənilərə satırdılar (22. 298). Lakin çox vaxt əsgərlər silahlarını da özləri ilə aparırdılar. Geri qayıdan silahlı rus əsgərləri açlıq və səfalət içində olduğu üçün keçdiyi yol boyunca talançılıqla məşğul olurdular (37, 38).

Bolşeviklər öz siyasi məqsədləri üçün İrandan qayıdan rus əsgərlərini də Bakıda saxlamaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişdilər. Belə bir vaxtda Cənubi Qafqaz Komissarlığı Tiflis – Bakı dəmir yolu ilə Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan hərbi hissələri tərksilah etmək planını hazırlamışdı. Cənubi Qafqaz Komissarlığının bundan məqsədi, Zaqafqaziya bolşeviklərini, Bakı Sovetini bu silahlı qüvvəyə arxalanmaq imkanından məhrum qoymaq və eyni zamanda, əsgərlərin əlindən alınmış silahdan öz dəstələrini silahlandırmaq üçün istifadə etmək idi (21, 105).

Cənubi Qafqaz Komissarlığının qərarı ilə Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus əsgərlərinin silahının bir hissəsi də azərbaycanlılara çatmalı idi. 1918-ci il yanvarın 7-də Cənubi Qafqaz Komissarlığının göstərişi ilə, ona tabe olan zirehli qatarı Şamxor (indiki Şəmkir rayonu – müəl.) stansiyasında Qafqaz cəbhəsindən qayıdan rus hərbi eşalonunu tərksilah edirlər. Bu işdə onlara Müsəlman Milli Şurasının nümayəndələri yaxından kömək edirdi.

Ukraynalı əsgərləri aparan iki qatar Şəmkir stansiyasında dayandırılmış və onların başçıları ilə danışıqlar aparılmışdı. Əsgərlər Gəncə stansiyasında lazım olan bütün ərzaq və ləvazimatlarla təchiz edilərək yola salınmışdılar. Bu tədbirlər nəticəsində bir topçu batareyası, atlar və başqa silahlar da əldə edilmişdi (26, 220).

Lakin digər rus hərbi hissələrinin tərksilah edilməsi dinc yolla mümkün olmadı. Belə ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin silahları dinc yolla təhvil vermək tələbinə cavab olaraq, rus əsgərləri atəş açmağa başladılar. Könüllü milis dəstələri ilə kazaklar arasında bir neçə saata qədər döyüş davam etdi və nəhayət, kazak qatarlarında ağ bayraqlar görünməyə başladı. Çarəsiz qalan kazaklar bütün silahlarını təhvil verdilər. Milli komitə kazak yaralılarını xəstəxanaya göndərdi, sağ qalan kazaklar isə ərzaqla təmin edildilər. Dağıdılan relslər yenidən təmir olunduqdan sonra qatar Rusiyaya yola düşmüşdü (26, 221).

Yeni silahlı dəstələr yaradılması üçün silah çatışmırdı. Bunu nəzərə alan Gəncə Müsəlman Şurası şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eşalonu tərksilah etməyə razı oldu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edilmişdi (22, 292).

Lakin azərbaycanlıların silahlanmasından St.Şaumyan bərk narahat olmuşdu. Azərbaycanlıların onlara çatacaq silahları əldə etmək istəyəndə, St.Şaumyan hay-küy qaldıraraq, bunu quldurluq kimi qiymətləndirirdi. Halbuki, özləri cəbhədən qayıdan rus əsgərlərinin silahlarını ələ keçirmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. St.Şaumyanın yaxından iştirakı ilə yaradılan və erməni Q.Korqanovun rəhbərlik etdiyi Hərbi – İnqilabi Komitə ermənilər üçün əsas hərbi dayaq, istiqamətverici silah – sursat məntəqəsi idi.

Mart qırğını ərəfəsi Bakı bolşeviki Avakyan, vəziyyətindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq, Komitəyə gələn bütün ermənilərə silah və patron paylayırdı. Ermənilər artıq bir neçə ay idi ki, ciddi silahlanırdılar, şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə, Ermənikəndə və onların yaşadığı Bakı kəndlərinə silah, patron, pulemyot daşıyırdı. Bütün bunlar, St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin gözü qarşısında baş verirdi və əslində özləri də buna köməklik edirdilər.

1918-ci ilin yanvar – fevral aylarında özlərinə çox arxayın olan erməni zabit və əsgərləri Bakının küçələrində sərbəst hərəkət edir və istədikləri özbaşınalılıqlar edirdilər. Bu da təsadüfi deyildi, çünki onların Rusiyada V.İ.Lenin kimi himayədarları, Qafqazda isə St.Şaumyan, A.Mikoyan kimi arxaları vardı (7, 81).

Rusiyada eləcə də, Cənubi Qafqazda yaranmış qarmaqarışlıqdan istifadə edən ermənilər və gürcülər rus ordusunun tərkibində olan öz əsgəri qüvvələrini bir yerə yığa bilmişdilər. Çünki vaxtilə çar Rusiyasında, ermənilər və gürcülər xristian olduqlarından onları orduya səfərbərliyə alırdılar. Hərbi hazırlıq vəziyyətinə gəldikdə azərbaycanlılar ermənilərə və gürcülərə nisbətən çox geridə qalırdı.

1828-ci ildən 1918-ci ilədək, yəni çar Rusiyasının əsariti altında olduğu 90 il ərzində Azərbaycan xalqı heç vaxt orduya çağrılmayıb. Ona görə də azərbaycanlıların hərbi təcrübəsi, demək olar ki, yox idi. Belə bir vəziyyətdə təpədən dırnağa qədər

silahlanmış və uzun müddət hərbi təcrübəyə malik olan ermənilərin qarşısına çıxmaq olduqca çətin idi.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda fəaliyyətdə olan hərbi hissələrdə azərbaycanlıların bir nəfər də olsun nümayəndəsi yox idi. Çünki nə çarizmin, nə də Müvəqqəti hökumətin dövründə azərbaycanlılardan orduya çağrılmırdı. Həmin dövrdə «Açıq söz» qəzeti yazdığına görə əsgər Sovetlərinin içərisində azərbaycanlılarının olmamasının əsas səbəbi, onların əsgərliyə çağrılmaması ilə bağlı idi. Ona görə də əsgərlər içərisində azərbaycanlıları təmsil edən səlahiyyətli nümayəndə yox idi (5, №497, 1917).

Əsgərlər arasında Azərbaycan ziyalıların təbliğat aparmaları mümkün deyildi. Bolşevik, eser, daşnak və menşeviklərin əsgərlər arasında aktiv təbliğat aparmaq imkanları isə çox yüksək idi. Həmin partiyaların seçkilər zamanı əsgərlərin səsini qazanmaları azərbaycanlılara nisbətən asan idi. Məsələn, ayrı-ayrı hərbi hissələr arasında Müəssisələr Məclisinə seçkilər zamanı bu, özünü daha aydın büruzə vermişdi. Naxçıvan qarnizonunda eserlərdən sonra (1522 səs almışdılar) seçicilər ən çox səsi boşeviklərə (562 səs) vermişdilər. Daşnaklara 231, menşeviklərə 122, kadetlərə 63 səs verilmişdi (94, 69). Bununla yanaşı, »Müsavət«, hətta bolşevik yönümlü olan «Hümmət» partiyaları hərbi hissələrdəki seçkilərdə iştirak edə bilməmişdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası ordunun yaradılmasına xüsusi diqqət verməyə başlayır. Görkəmli Azərbaycan ziyalısı Y.V.Çəmənşeminli ordunun yaradılmasının vacibliyini önə çəkərək, qeyd edirdi ki, qoşun düzəldin! Zərurət vaxtı ölkəmizi əmin – amanlığa çıxaran milli əsgər olacaq (28, 26).

Bakıda, Yelizavetpolda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində yaradılan müsəlman milli hissələrinin özəyini və müsavətçilərin silahlı istinadgahını buraya Petroqradaşından gətirilmiş «Tatar süvari polku» deyilən polk təşkil edirdi. 1917-ci il noyabr ayının ortalarında müsavətçilər Bakıda praporşiklər məktəbi açmışdılar (21, 88).

Sovet dövründə azərbaycanlıların yaratmaq istədikləri orduya hər cür millətçi damğası vurmağa çalışsalar da, hər halda, bu gün həmin məlumatlardan fakt kimi istifadə etmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq, Sovet tarixçisi A.Qalustyanın

fikirlərinə diqqət edək. Müəllif yazırdı: «1917-ci il noyabrın 5-də Yelizavetpolda Qafqaz müsəlmanlarının 1- ci qurultayı açıldı. Onun qərarı tam mürtəcə – millətçi xarakter daşıyırdı. Qurultay, müsəlman (azərbaycanlı) hərbi hissələrinə və xüsusi korpusun yaradılmasına əsas diqqəti yönəltdi» (119, 17).

Azərbaycan Milli Şurasının təşkil etmək istədiyi ordunun qurulması işi ağır gedirdi. Onun qurulması üçün heç bir kömək yox idi. Qafqazda Rusiyanın hərbi əməliyyatı Türkiyəyə qarşı çevrilməsi və azərbaycanlıların da türklərlə tarixi, dini, etnik, dil birliyinin olması müəyyən şübhələrin yaranmasına şərait yaradırdı. Belə bir şəraitdə azərbaycanlılar üçün hərbi cəhətdən təşkilatlanması çox çətin idi (75, 84).

Digər tərəfdən, Rus çarizmi dövründə müsəlmanlar hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə özünün «Çağdaş Azərbaycan tarixi» adlı əsərində yazırdı: «Çarlığın Azərbaycan türklərinə endirdiyi böyük zərbələrdən biri, onu əsgərlik hikmətindən miəf tutmasıydı. Bu surətdə fitrətin cəngavər bulunan bura türklərinə əsgərlik haqqını unudurmaq və bu surətlə onları rusiya imperializmi zərərsiz bir hala qoymaq istəmişdi» (70, 2).

Bu dövrdə Bakıda hakimiyyət uğrunda üç siyasi qüvvə arasında ciddi mübarizə gedirdi: birinci qüvvəyə daşnaklar, sağ eserlər və menşeviklər; ikinci qüvvəyə bolşeviklər və sol eserlər; üçüncü qüvvəyə isə müsəlman təşkilatları ilə ittifaqa girən «Müsavət» partiyası daxil idi. Lakin mübarizənin şiddətli bir vaxtında birinci iki qüvvələr erməni-rus bolşeviklərin rəhbərliyi altında müsəlmanlara qarşı birləşdilər.

Rus məmurlarına, rus fəhlələrinə və əsgərlərinə istinad edən menşevik, eser, kadet, daşnak və bolşevik olmaq üzrə müxtəlif siyasi firqələr ətrafında birləşən Azərbaycandakı ruslar «Müsavət»-in yaratdığı hərəkət qarşısında daxili mübahisə və mübarizələrini unudub və «Müsavət»-ə qarşı vahid cəbhədə birləşdilər (56, 70).

Belə bir vaxtda Bakıda rus və erməni silahlı dəstələri Azərbaycan əhalisini qarət etməyə başlayır. Soyğunçuluq, qarmaqarışıqlıq və özbaşına axtarışlar (özü də bu axtarışlar, ancaq azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi – müəl.) əhalini qorxuya salmışdı. Buna etiraz edən müsəlman tacirləri bütün mağazaları bağlamışdılar.

1917-ci il dekabrın 26-da Bakıda türklərin dükən və mağazalarının, demək olar

ki, çoxu bağlanmışdı. Hadisələrdən təlaşa düşən azərbaycanlılar narahat olmağa başlayırlar. «İsmailiyyə» binasının qarşısında mitinq keçirilir və buraya 3000 nəfərə qədər türk toplaşır və onlar Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsindən tələb edir ki, şəhərdə qayda-qanun yaradılması üçün tədbir görsünlər. Çıxış edən natiqlər soyğunçuluğa, zorakılığa və özbaşına axtarışlara etiraz edirdilər (103. 230). Natiqlərdən biri Müsəlman İctimai Təşkilatının nümayəndəsinə müraciət edərək demişdi: Bundan sonra dözə bilmərik. Bizi köməksiz adamlar kimi döyürlər. Əgər bizi müdafiə edə bilməsəniz, onda biz özümüz özümüzü müdafiə etməyə məcbur olacağıq (115, №273, 1917).

Mitinqə gələn Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədr müavini P.Çaparidze əhalini sakitləşdirmək məqsədilə, Sovet tərəfindən hər cür özbaşınalığa son qoymaq üçün lazımi ölçü götürüləcəyinə söz verir. Mitinqdə, eyni zamanda, şəhər milisinin rəisi Q.Varşamyan çıxış edərək, əsgərlərin törətdikləri özbaşınalıqdan təəssüfləndiyini bildirir və xahiş edir ki, bu hadisələrə milli rəng verilməsin (115, №273, 1917).

Yığıncaqda iştirak edən M.Ə.Rəsulzadə şəhərdə qarmaqarışıqlıq olmasın deyər, 5 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmasını təklif edir. Uzun müzakirələrdən sonra qəbul edilən qətnamədə göstərilirdi ki, özbaşına axtarışların aparılmasına və silahların müsadirə olunmasına yol verilməsin, müsəlmanların yaşadığı sahələrə müsəlman milisləri qoyulsun. Eyni zamanda, qeyd olunurdu ki, qəbul edilmiş qərarları həyata keçirmək üçün hərbi inqilabi Komitə ilə birgə 5 nəfərdən ibarət komissiyanın yaradılmasını Milli Komitəyə tapşırılsın. Elə həmin gün qoyulan tələbləri yerinə yetirmək üçün Milli Komitənin təcili yığıncağı keçirilir. Bu yığıncaqda Ə.Topçubaşov, B.Aşurbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Heydərov və M.H.Hacinski iştirak edirdi (103, 230).

Lakin St.Şaumyan başda olamaqla Bakı bolşevikləri bu təklifi qulaqardına vuraraq, azərbaycanlıları öz ətrafında toplayan və onları milli-azadlıq mübarizəsinə yönəldən «Müsavat» partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, həmçinin, onların sosial dayaqları olan Azərbaycan əhalisinə qarşı kütləvi qırğınlar törətmək üçün ciddi hazırlıq işləri görürdülər.

Belə bir dövrdə, Urmiya cəbhəsindən qayıdan rus – erməni əsgərlərinin bir hissəsi Bakıya toplaşdı. Bunun da bir neçə səbəbi vardı: əvvəla, Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklər müharibəni davam etdirmək istəmirdilər. Rus ordusunda başıpozuqluq yaranmışdı və onların çoxu öz yerlərinə qayıtmaq istəyirdilər. Cəbhə xəttindən əsgərlər özbaşına çıxıb gedirdilər. Lakin bəzən yolların bağlanması və qorxulu olması bu hərbi qüvvələrin öz yerlərinə getmələrinə mane olurdu. İkincisi, Bakı bolşevikləri əsgərlər arasında ciddi təbliğat apararaq onların öz tərəflərinə cəlb etməyə çalışırdılar. Bu dövrdə bolşeviklərin elə bir hərbi gücü olmadığından onlar rus-erməni silahlı dəstələrindən öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Bolşeviklərin öz ətrafında birləşdirdiyi hərbi hissələr və bölmələr Azərbaycan xalqının mövcudluğuna təhlükə yaradırdı. Üçüncüsü isə, «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası Bakıya toplaşan erməni silahlı qüvvələrinə nəzarət etdiyindən, onlar bu qüvvələrdən özlərinin Erməni dövləti yaratmaq məqsədləri üçün istifadə etmək niyyətində idilər. Burada da, bolşeviklərlə erməni şovinistlərinin məqsədləri üst-üstə düşürdü. Belə ki, əgər bolşeviklər Bakıda özlərinin tək hakimiyyətlərini yaratmaq fikirində idilərsə, ermənilər də Erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər və onların bu məqsədlərini həyata keçirməkdə St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti də yaxından köməklik etmişdi.

1917-ci ilin sonlarına yaxın Bakıda azərbaycanlılar erməni qoşunlarının şəhərdə toplaşmasından narahat olmağa başlamışdılar. Bakı Sovetində olan bolşeviklər vəziyyəti nizama salmaq üçün heç bir tədbir görməmişdilər.

Əgər əvvəllər, bolşeviklər onları süpürüb bir kənara ata biləcək «tatar – erməni» qırğını və vətəndaş müharibəsindən uzaqlaşmağa çağırırdılarsa, indi iki millət arasındakı toqquşmaların öz xeyirlərinə olduğunu aydın başa düşürdülər. Çünki potensial cəhətdən bolşeviklər üçün daha təhlükəli olan azərbaycanlılar Bakıda hərbi cəhətdən hələ zəif idilər; digər tərəfdən, hətta daşnakların qələbəsi də şəhərdə erməni azlığının daimi hakimiyyəti ilə nəticələnmə bilməzdi. St.Şaumyanın çıxışlarında şiddətli çarpışmaların labüdlüyü daha tez – tez nəzərə çarpdırılırdı (75, 122).

St.Şaumyan 1918-ci il martın 15-də çıxış edərkən Bakı Soveti Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin mərkəzinə və istehkamına çevrilməlidir demişdir (174,

114).

Şaumyan yazırdı: «Bizim siyasətimiz – vətəndaş müharibəsidir. Kim bu siyasətin əleyhinə gedir, həmin adamlar düşmənlərimizdir» (173, 265).

Azərbaycanlılarla açıq ixtilafda olan Bakı Soveti daşnakların silahlı qüvvələrindən qorxmurdular. Şaumyan yaxşı başa düşürdü ki, Bakı daşnakları bolşeviklər üçün heç bir qorxu törətməyəcək (75, 123).

Ümumiyyətlə, Bakı Sovetinin silahlı qüvvəsi 6 min nəfərdən ibarət idi. Bundan 3-4 minə qədər olan daşnak qoşun hissələri də Bakı Sovetinin ixtiyarına verilmişdi (41, 349).

Əslində Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsini erməni daşnak silahlı dəstələri təşkil edirdi ki, onların da azərbaycanlılara düşmənçilik münasibətləri çoxdan məlum idi.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və üzvlərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetinin hakimiyyətdə qalmasını «Daşnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası da arzulayırdı. Ermənilərin RSFSR XKS sədri V.İ.Leninin onları müdafiə edən dekretindən və bu dekretin yerinə yetirilməsinin St.Şaumyana tapşırılmasından da xəbərləri vardı. Ermənilər «Müsavat» partiyasının güclənməsini və Bakıda hakimiyyətin Azərbaycan türklərinin əlinə keçməsinə də istəmirdilər.

«Vahid və bölünməz Rusiya» tərəfdarı olan eserlər Azərbaycanın ayrılmasına çalışan müsavatçıların qüvvətlənməsindən qorxurdular (21, 97).

Bu dövrdə bolşeviklər, eser, daşnak, menşevik təşkilatları daxilində Bakını tamamilə bütün Azərbaycandan süni olaraq ayırmaq fikiri özünü göstərirdi. Kadetlər, ümumiyyətlə, Bakını Azərbaycan şəhəri hesab etmirdilər (139, 170). St.Şaumyan öz çıxışlarında bildirirdi ki, Müsəlman millətçiləri Bakını Azərbaycanın paytaxtı etməyi arzulayırdılar (174, 117). Onlar Zaqafqaziyadan tamamilə ayrılmaq üçün mübarizə aparırdılar ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtı olsun; Əgər onlar Bakıda üstünlük əldə etsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi (173, 223).

1918-ci il mayın 16-da fəhlələr qarşısında çıxış edən St.Şaumyan bildirmişdi ki, müsavatçıların Bakını Muxtar Azərbaycanın paytaxtı elan etmək planı vardır. St.Şaumyanı qorxudan Azərbaycanın muxtariyyəti, Azərbaycan türklərinin müstəqil dövlət olmaq şansı idi. O, heç cür razılaşa bilmirdi ki, Azərbaycan müstəqil olsun.

Bakıda daşnaklarla belə əməkdaşlıq edən və bütün dünya müllətlərinin qurtuluşundan bəhs edən bolşeviklər azərbaycanlıların muxtariyyatını burjuaziyanın muxtariyyəti hesab edirdi (56, 70).

Ermənilərin müstəqilliyinə gəldikdə isə, St.Şaumyan cani dildən bu işin həyata keçməsinə çalışır və özü də həmin işə rəhbərlik edirdi.

Bakı və civarlarının bolşevikləşdiyini zənn edən St.Şaumyan erməniləri və rus əsgərlərini, xüsusilə, Xəzər hərbi dəniz donanması matroslarını azəri türklərinə qarşı təhrik etməyə çağırırdı (26, 226).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Sovetinin ayrı – ayrı erməni rəhbərlərinin Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsinə düşmən münasibəti bolşeviklərin azərbaycanlılar arasında nüfuzunun aşağı düşməsinin əsas səbəblərdən idi (152, 50).

St.Şaumyan «Müsavat» partiyasının əleyhinə əks təbliğat apararkən çox ehtiyatlı hərəkət etmişdi. Əgər St.Şaumyan müsəlmanların əleyhinə açıq təbliğat aparsaydı, onda Azərbaycan kütlələrinin çoxu «Müsavat»ın ətrafında daha sıx birləşəcəkdi. Ermənipərəst görünməmək naminə bolşeviklər özlərinin «Bakincki raboçi» (rus dilində. Bu qəzetin redaktoru, əvvəlcə St.Şaumyan, sonra A.Əmiryan olmuşdu – müəl.) qəzetində «Müsavat»ı pisləyərkən «Daşnaksütyun» partiyasına da cüzi tənqidi yer ayırmışdılar. Şübhəsiz, bu, gözdən pərdə asmaq idi, əslində St.Şaumyan, A.Mikoyan, A.Əmiryan, Q.Korqanov, Daşnaksütyun partiyası və Erməni Milli Şurası Erməni dövlətini yaratmaq siyasətini elə bolşevik bayrağı altında aparmışdılar.

St.Şaumyan yaxşı başa düşürdü, nə qədər ki, Müsavat partiyası və Müsəlman Milli Şurası mövcuddur, onların təkhakimiyyətliliyi mümkün olmayacaqdır. Çünki Bakının müsəlman (azərbaycanlılar) əhalisinin demək olar ki, hamısı Müsavatı və Müsəlman Milli Şurasını müdafiə edirdi. Həmin təşkilatların əhali arasında nüfuzu günü – gündən də artırdı.

Azərbaycanlıların əsas hissəsini öz arxasınca aparan «Müsavat» partiyası Bakı Sovetinə imkan vermirdi ki, şəhərdə hakimiyyəti tamamilə öz əlinə alsın (152, 50).

Əyalətlərdə də tam üstünlük Müsavat partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının tərəfində idi. Ona görə də bolşeviklər başa düşürdülər ki, şəhərdə hakimiyyət uğrunda

mübarizədə ilk növbədə «Müsavat»ın siyasi təsiri aradan qaldırılmalı və onların sosial dayaqları məhv edilməlidir. Onlar ən müxtəlif metodlarla şəhərdə «Müsavat»ın mövqeyinin bundan sonra güclənməsinə imkan verməməyə çalışırdılar (141, 179-181).

Erməni – bolşevik ittifaqının əsas istiqamətlərindən biri də, şəhərin müsəlman əhalisini vahiməyə salmaq, onlardan bacardıqca daha çox qırmaq, sağ qalanları isə didərgin salmaq və ya özlərinin hakimiyyətinə tabe etmək idi.

Bakı Soveti, mart qırğını ərəfəsi, şəhərdə hələ tam hakimiyyətə sahib deyildi. Belə ki, şəhərdə, bolşeviklərə tabe olmayan Duma fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhər Dumasının tərkibində isə Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının tanınmış görkəmli nümayəndələrindən A.A.Əmircanov, M.Ş.Əsədullayev, M.R.Vəkilov, M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski və başqaları var idi (143, 79).

Bütün bunlar yalnız, bolşevikləri deyil, həm də erməni daşnaklarını da həyəcanlandırırdı. Ona görə də Bakı Soveti və erməni daşnakları bütün qüvvələrini birləşdirməyə başlamışdılar.

St.Şaumyan azərbaycanlıların silahlanmasından qorxaraq ona qarşı mübarizə apardığı halda, Qafqaz cəbhəsindən tərxis olunan, yaxud qaçan rus əsgərlərinin silahını alıb ermənilərə verməklə yanaşı, Bakıda olan erməniləri də silahlandırır. St.Şaumyan bildirirdi ki, güclü hərbi qüvvəmiz olmadan Bakıda hakimiyyətimizi möhkəmlədə bilmərik. Belə olduğu halda, «beynəlmiləlçi» Şaumyan, azərbaycanlıların silahlanmasından qorxurdu.

1918-ci il mart qırğını ərəfəsində, hətta ondan xeyli əvvəl, bolşeviklər və erməni daşnakları sürətlə silahlanmağı davam etdirirdilər (154, 50).

Erməni əhalisinin bütün siniflərinin nümayəndələri bu müharibədə iştirak etməyi özlərinə «borc» bilirdi. Burada neft sənayeçiləri, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri, bir sözlə erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz «vətəndaşlıq» borcunu icra edirdilər (72, 412).

St.Şaumyan başda olmaqla bolşeviklər partiyası, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti əlavə olaraq erməni fəhlə və kəndlilərini də silahlandıraraq dinc azərbaycanlıların üstünə göndərməyə hazırlaşır. Bütün bunlar azmış kimi,

St.Şaumyan Moskvadan hərbi kömək almaq üçün müraciət etmişdi. St.Şaumyan Stalinə məktub yazaraq, xahiş edirdi ki, Qafqaz qırmızı ordusunu təşkil etmək üçün təcili olaraq on milyon manat (rubl) ayırsınlar (173, 160).

Bakı Soveti tərəfindən bütün rayonların fəhlələrindən təşkil olunan Qırmızı ordu burjuaziya və mülkədarların əksinqilabi çıxışlarını aradan qaldırmaq gücünə malik deyildilər. Ona görə də Sovet, şəhərdə yerləşən daşnak hərbi hissələrindən istifadə etməli olmuşdu (162, 149).

Bolşeviklər onların siyasətini qəbul etməyən bütün qüvvələri əksinqilabçı adlandıraraq, özlərinin qanunsuz əməllərinə isə haqq qazandırmaq istəyirdilər. Sovet tarixçiləri də uzun illər bolşeviklərin qanunsuz əməllərinə tarixi don geydirməklə məşğul olmuşdur.

St.Şaumyan silah gücünə, zorla özlərinin təkhakimiyyətlərini yaratmaq üçün azərbaycanlıları təxribata çəkmək istəyirdilər.

1918-ci ilin yanvar ayında Müsəlman korpusunun komandiri general Əsəd bəy Talışinskinin Bakıda həbsi şəhərin türk – müsəlman əhalisi arasında qəzəb doğurmuşdu (45. v.15).

General-mayor Talışinski rus-yapon müharibəsində Port – Arturun qəhrəmancasına müdafiəsinin iştirakçısı olmuşdu. Şaumyanın göstərişi ilə müsəlman diviziyası qərargahının Bakı vağzalında birbaşa həbs edilməsi xalqın qəzəbinə səbəb oldu. Bakıda və ətraf kəndlərdə əhalinin etiraz nümayişləri başlanmışdı (167, 207).

Erməni-bolşevik təxribatları isə davam edirdi. Məqsəd «Müsavat» partiyasına, Müsəlman Milli Şurasına, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyini düşünənlərə, dinc insanlara divan tutaraq özlərinin təkhakimiyyətliyini qurmaq və gələcəkdə, Azərbaycanın torpaqları hesabına qurulacaq Erməni dövləti üçün şərait yaratmaq idi.

XX əsrin sovet tarixçilərindən S.E.Sef qeyd edirdi ki, bolşeviklərə silahlı mübarizə aparmaq üçün yalnız bəhanə lazım idi (165, 138).

Həqiqətən də hadisələrin sonrakı gedişi St.Şaumyan və onun ermənilərdən ibarət ətrafi şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücum etmək üçün yalnız bəhanə lazım olduğunu sübut etmiş oldu.

Növbəti təxribat «Evelina» gəmisində Lənkərana getməyə hazırlaşan əsgərlərin

tərksilah edilməsi hadisəsi oldu. Belə ki, Martın 29-da məşhur kapitalist Ş.Əsədullayevin oğlu, zabit Ə.Əsədullayevin komandanlığı altında «Dikaya diviziya» hissələri Sovet hakimiyyəti orqanlarının icazəsi olmadan (əslində heç icazə də lazım deyildi – müəl.) Lənkərana yolla düşmək üçün Bakı limanında «Evelina» paraxoduna mindilər (21, 118).

Şəhərdə çoxsaylı erməni silahlı dəstələrinin olmasına göz yuman bolşeviklər, martın 29-da gəmi ilə Lənkərana qayıtmaq üçün toplaşan müsəlman zabit və əsgərlərini St.Şaumyanın tapşırığı ilə tərksilah etdilər. Bu təxribatın təşkilatçıları çalışırdılar ki, azərbaycanlıları cavab hərəkətləri ilə təxribata sövq etsin və onlara qarşı əsl müharibəyə başlamaq üçün bəhanə əldə etmiş olsunlar (102, 19).

Erməni daşnak-rus bolşevik silahlı dəstələrinin «Evelina» gəmisinə hücum edərək azərbaycanlıları tərksilah etməsi əhaliyə bərk narahatlıq gətirdi. Onlar Bakı məscidlərindən birinin həyətinə yığılaraq Sovet tərəfindən «Evelina» gəmisindən müsadirə olunmuş silahların geri qaytarılmasını tələb edən qərar qəbul etdilər. Növbəti günü müsəlman nümayəndələri silahların qaytarılmasını Sovetdən xahiş etdilər.

Arxiv sənədində göstərilir ki, müsavətçilər alınmış silahların qaytarılması haqqında inqilabi komitəyə ültumatım verdilər və bu məqsədlə öz nümayəndə heyətlərini göndərdilər (9. v.8). Həmin gün Hərbi-İnqilab Komitəsində St.Şaumyanın, eləcə də «Müsavət» partiyası nümayəndəsi M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə keçirilmiş təcili müşavirədə alınmış silahların «Hümmət» təşkilatı vasitəsilə qaytarılması qərara alındı. Bolşeviklərin rəhbərlərindən biri olan Caparidze də bu tələbin yerinə yetirilməsinə söz verdi, lakin bu zaman küçədə atışma başlandı (133. v.107).

St.Şaumyanın qabaqcadan hazırladığı təxribat baş tutdu və bu, vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün siqnal oldu (9. v.8).

Kimin birinci atəş açması əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas odur ki, 1918-ci il martın 30-da axşam saat 6-da Bakı əsas döyüş meydanına çevrilmişdi (133. v.107).

Bolşeviklər üçün yaxşı taktiki şərait yetişmişdi. Belə ki, hələ çarizm dövründən hərbi xidmət keçməyən azərbaycanlılar hərbi cəhətdən çox zəif idi (16. v. 519).

Qılgıncılar tədricən böyük bir yanğına çevrildi. Təxribatın əvvəlində özlərinin

bitərəfliyini bildirən Erməni Milli Şurası və ona tabe olan bütün erməni silahlı qüvvələri, sonradan St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin tərəfinə keçdilər. Erməni daşnak–rus bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı mart qırğınına başlama ərəfəsində menşevik, eser, kadet və daşnaklar bütün qüvvələri ilə onlara kömək göstərdi, daha doğrusu, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetini müdafiə etdilər. Bu dövrdə Bakı Soveti şəhərin bütün əhalisinə ünvanladığı müraciətində özlərinin bəd niyətlərini gizlətmək üçün yalandan beynəlmiləçilikdən dəm vuraraq, yüzlərlə fəhlə müsəlmanları silahlandırdıqlarını bildirirdilər (112, №67, 1918). Halbuki, Bakı Sovetinin hərbi-inqilabi komitəsinə rəhbərlik edən erməni Korqanovun yaratdığı «inqilabi» orduya bir nəfər də olsun azərbaycanlı qəbul edilmirdi. Ermənilər isə yeni yaradılan orduya cəlb edilərək ciddi silahlandırılırdı. Bu faktı erməni müəlliflərinin özləri də etiraf etmişdi. Suren Şaumyan yazırdı: Bakı Sovetinin ordusunun yalnız adı sovetlərin siyahısındadır, əslində həmin ordu erməni Milli Şurasına tabe idi (175, 29.)

Bolşeviklər tərəfindən martın 31-də bütün mübarizəni öz üzərinə götürən inqilabi müdafiə Komitəsi yaradılır (165, 140). Bu komitənin tərkibinə P.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev (sol eser), St.Şaumyan daxil idilər. Eyni zamanda mart döyüşləri günlərində Bakıda bolşevik dəstəsinin rəisi N.Anançenko, komissarı isə S.Martikyan idi (41, 349).

Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşmada erməni milli hissələrindən istifadə etmək və sağ eserlərin və daşnakların arxasınca gedən rus və erməni fəhlələri Sovet hakimiyyəti tərəfindən mübarizəyə cəlb etmək üçün İnkilabi Müdafiə Komitəsi həmin partiyaların nümayəndələrini də dəvət etmişdilər (21, 119).

Yeni yaradılan erməni-bolşevik Komitəsi aprelin 1-də səhər tezdən piyada qüvvələri, eləcə də top və təyyarələrdən istifadə etməklə bütün qüvvələri ilə hücum keçmişdi (165, 141).

Bakıda azərbaycanlılar, erməni daşnak-rus bolşevik silahlı dəstələrinin aktiv fəaliyyətini gördüyündən, özünümüdafiə tədbirləri görməliydi və silaha əl atmağa məcbur idilər. Lakin azərbaycanlıların hərbi təşkilatı və sursatı kifayət qədər deyildi, hətta, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Belə olan halda, təbidir ki, mübarizədə

azərbaycanlıların qalib gəlməsi mümkün deyildi. Bunu yaxşı başa düşən St.Şaumyan və erməni daşnakları Bakı şəhərində qabaqcadan planlaşdırılan və xüsusi hazırlıq görülmüş dəhşətli qırğınlara, qarətlərə başladılar. Bütün faciələr azərbaycanlıların yaşadığı məhəllələrdə baş verirdi.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədində qeyd olunur ki, Erməni Milli Komitəsinin hərbi drujinası adlandırılan Yeqişa Paxlavununin rəhbərlik etdiyi erməni silahlı dəstəsi müsəlmanların yaşadığı ərazilərə atəş açmağa başladı. Demək olar ki, eyni bir vaxta Levon Saatsazbekovun erməni dəstəsi şəhərin «Şamaxinka» adlanan hissəsini atəşə tutdu. Martın 19-da səhər tezdən, hələ müsəlmanların oyanmadığı bir vaxta, erməni əsgərləri hücumu keçdilər. Ermənilərin birinci hücumu şəhərin «Kərpiçxana», «Məmmədli» və «Zibilli Dərə» adlandırılan hissəsinə istiqamətlənmişdi. Burada yaşayan əhalinin, demək olar ki, hamısı müsəlmanlar idi. Şəhərin bu rayonu və başqa müsəlman rayonları dənizdən «Ərdəhan» və «Janr» hərbi paraxodlarının toplarından atəşə tutulurdu, Ermənikənd tərəfdən isə, ermənilər toplardan atəş açırdılar (9. v.49). Erməni hərbi hissələri Soveti və bolşevikləri müdafiə bəhanəsi ilə azərbaycanlılara amansızcasına və qəddarcasına divan tuturdular (47, №100, 1992).

Rusların Xəzər dənizində olan hərbi donanması ermənilərin fitvasına uyaraq şəhərin müsəlmanların sıx yaşadığı məhəllələri top atəşinə tutdular. Bu atəş nəticəsində müsəlmanların əsas ibadət yeri sayılan «Təzə pir» məscidinin minarələri ağır zədə aldı. Mənbənin verdiyi məlumata görə rus matrosları müsəlmanlara qarşı çıxış etmək istəmirdilər. Ermənilər onları aldadaraq, inandırmışdılar ki, müsəlmanlar rusları, ümumiyyətlə, bütün xristianların hamısını doğrayıblar. Lakin matroslara aydın olanda ki, müsəlmanlar ruslara nəinki toxunmayıblar, əksinə onları müdafiə ediblər və yedizdiriblər, yalnız bundan sonra toplardan atəşi dayadırdılar (9. v.49). Bütün bunlara baxmayaraq, bu top atəşləri nəticəsində hər halda şəhərin tikililərinə və əhalisinə böyük ziyan dəymişdi.

Seyid Cəfər Pişəvəri «Bakıdakı ilk Sovet hökumətinin müqəddəratı» adlı məqaləsində yazırdı: «Mən daşnakların vəhşiliklərini, saysız – hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin

yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu çox faciəli və nifrətləndirici bir hərəkət olmuşdu. Heç bir əsas və ünvan olmadan yalnız kin və ədavət üzündən daşnakların törətdikləri cinayət hər bir insanın ruhunu sıxıb kədərləndirirdi» (64, 68).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Bu üzdəndir ki, Cümhuriyyətin qurulduğu sırada müsəlləh rus ordusu qüvvələrinə dayanan bolşeviklər, Azərbaycanın baş kəndi Bakını zəbt etdilər, türk – müsəlman əhali üzərində qətli yaptılar» (70, 2).

Erməni daşnakları bolşevik bayrağı altında, əlverişli mövqedən istifadə edərək, əvvəlcədən hazırladıqları plana uyğun olaraq, Bakı şəhərində 1918-ci il martın 30-dan aprelin 1-nə kimi, üç gün ərzində türk xalqına qarşı qırğın törətdilər ki, bu da minlərlə insanın ölümü ilə nəticələndi (26, 228). Azərbaycanın istiqlalı yolunda ilk qurbanlar burada verildi (79, 110).

Ermənilərin biz bolşevik, sosialist bilmərik, müsəlmansan kifayətdir, deyə hətta müsəlman sosialistlərini qətlə yetirmələri bir daha onu göstərir ki, onların əsas planı azərbaycanlıları daha çox qırmaq, qorxutmaq və öz doğma torpaqlarından qovmaq olmuşdur (44, 134).

Hətta, daşnak silahlı dəstələri N.Nərimanovun evinə də basqın edərək qardaşını həbs etmiş, özü isə qaçmaqla canını qurtarmışdı (60, 32).

Bolşevik N.N.Kolesnikova öz xatirələrində həmin dövrdə Bakıda baş verənləri belə şərh edərək yazırdı ki, müsəvatçılar sıxışdırılıb şəhərdən uzaqlaşdırılan kimi ayrı-ayrı silahlı daşnak dəstələri şəhərdə qırğına, evləri yandırmağa, talanlar törətməyə, heç bir şeydə günahı olmayan dinc vətəndaşları, başlıca olaraq azərbaycanlıları qətlə yetirməyə başladılar. Erməni silahlı dəstələrinin rəisi Tatevos Əmirov bizimlə sıx əlaqə saxlayırdı (139, 71).

Mart döyüşləri günlərində qətl və soyğunçuluqda ən çox azğınlıq edən daşnaklar olmuşdur, çünki bunu etməyə daşnakların daha çox imkanı var idi (41. 355). Bu imkanı onlara, nəzarətləri altında olan və döyüş təcrübəsinə malik erməni silahlı dəstələrin olması, eyni zamanda Bakıda erməni-bolşevik St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti vermişdir.

1918-ci il iyulun 15-də müsəlmənlər üzərində zorakılığı tədqiq etmək üçün

komissiyanın təşkilinin vacibliyi haqqında Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskinin Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə hesabat yazısında deyilirdi: Artıq 4 aydır ki, Azərbaycanın ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik bayrağı altında məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri və başqaları dinc müsəlman əhalisinin əmlakına və həyatına qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda həmin quldur dəstələrin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində bütün ictimai fikiri tamamilə əks istiqamətə yönəldə bilmişdir.

Ümumdövlət mənafeyi və əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi elə bir təşkilatın yaradılması tələb edir ki, o: 1) Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatını aparsın; 2) bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraiti müəyyənləşdirsin; 3) Cinayətkarları aşkar etsin və onların vurduqları zərərin ümumi həcmi müəyyənləşdirsin.

Bu təşkilat Fövqəladə İstintaq Komissiyası xarakteri daşmalıdır, bununla belə, bu komissiyanın işinin əsas Avropa dillərində (rus, fransız və alman dillərində, əlbəttə, türk dilində) elan edilməsi və geniş yayılması vacibdir (12. v.1).

Həmin ilin avqust ayının 31-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri F.X.Xoyski Gəncə şəhərində imzaladığı qərara əsasən, 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaradılır. 1918-ci il avqust tarixli Azərbaycan hökumətinin qərarına əsasən, tərkibində Komissiyanın sədri andlı iclasçı – Ələkbər bəy Xasməmmədov, üzvləri isə – Gəncə dairə məhkəməsinin üzvləri – İsmayıl bəy Şahmalıyev, Andrey Fomiç Novatski, həmin dairə məhkəməsi prokurorunun müavini Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Gəncə köçürmə idarəsindən Nikolay Mixayloviç Mixaylov, həqiqi mülki müşavir V.V.Qubvillo və müəllim Mirzə Cavad Axundzadə təyin olunurlar (12. v.2). Bu komissiya, əsasən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətləri tədqiq etməli idi. Qısa bir müddət ərzində Fövqəladə İstintaq Komissiyası erməni quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil – sübut, fotosənəd toplanmışdı (47, №100, 1992).

Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlərini açıb göstərən sənədlərdə qeyd olunur ki, yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş

erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların mühafizəsi ilə hücum edirdilər. Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, baş götürüb qaçan valideynlərin atıb getdikləri südəmər körpələrin, demək olar ki, hamısını öldürüb, valideynlərin özlərini isə elə yaxaladıqları yerdə asıb-kəsirdilər. Müsəlmanları qırıb-çatmaqla yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkcə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyidi tapılmışdır. Onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qarınlarını yırtmışdılar (47, №100, 1992).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində həmin hadisələrin şahidlərinin ifadəsinə əsasən, 1918-ci ilin martında, yalnız Bakıda daşnaklar bolşeviklər, menşeviklər və başqa partiyalarla birgə 15 mindən çox günahsız müsəlmanın qətlə yetirildiyi göstərilmişdi (163, 34-35).

Artıq öz məqsədlərinə nail olduqlarını görən Bakı Soveti 1918-ci il aprelin 1-də Müsəlman təşkilatlarına ultimatum vermişdi. Həmin ultimatumda: 1) Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin hakimiyyətini açıqca və danışıqsız olaraq tanımalı və onun bütün sərəncamlarına tamamilə tabe olmalı; 2) əksinqilabçı əsgəri hissə olan «Dikaya diviziya» (erməni – rus bolşeviklərinin fikrinə görə əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunan «Dikaya diviziya» - Tatar süvari polku əksinqilabçıdır, təkcə Bakı şəhərində minlərlə dinc insanı vəhşicəsinə qətlə yetirən erməni silahlı quldur dəstələri isə inqilabçıdır – müəl.) Bakı və onun rayonları ərazisində saxlanıla bilməz. Digər müsəlman milli əsgəri hissələri, habelə erməni əsgəri hissələri (erməni əsgəri hissələri nəinki şəhərdən çıxarıldı, əksinə onlar yenə də bolşeviklərin əsas hərbi qüvvəsi olaraq qalırdı – müəl.) ya şəhərdən çıxarılmalı, ya da tamamilə fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tabe edilməlidirlər. Əhalinin bütün silahı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetin nəzarəti və uçotu altında olmalıdır; 3) Bakıdan Tiflisə qədər və Bakıdan Petrovska qədər dəmir yol xəttinin açılması üçün təcili tədbirlər görülməsi göstərilirdi (45. v.15). Bu tələblərin yerinə yetirilməsi müddəti 1918-ci il aprelin 1-də, gündüz saat 3-ə təyin olunmuşdu.

Danışıklar axşam saat 5-də başlamışdı. Sülh danışıqlarında inqilabı müdafiə komitəsindən Caparidze, Saakyan, Zevin, Fioletov və Dudin, «Müsavət» partiyasından Kazımzadə, «Rusiyada Müsəlmançılıq» partiyasından Tağıyev, şəhərin rəisi İlyuşkin, Zaqafqaziya Milli Komitəsinin üzvi A.M.Topçubaşov, Molla Hacı Mir Mirmöhşün və Hacı Hüseyin Tağıyev, Erməni Milli Şurasından L.Atabekyan və Ter-Mikaelyan, görkəmli müsəlman və erməni ictimai xadimləri, İranın konsulu və başqaları iştirak etmişdi (45. v.15).

Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri tələbləri yerinə yetirməyə razı olduqlarını bildirmişdilər və cavab sənədinə imza atmışdılar. Lakin bu razılaşmaya baxmayaraq, St.Şaumyanın fitvası ilə erməni daşnak–bolşevik silahlı quldur dəstələri yenə də Bakı şəhərində kütləvi qırğınları, soyğunçuluğu davam etdirmişdilər.

N.Nərimanov və başqa hümmətçilər də uzun müddət öz məqalə və çıxışlarında, müraciətlərində mart hadisələrinin milli qırğın kimi səciyyələndirmişdilər. Hətta, bolşevik mövqeyindən çıxış edən Hümmət partiyası mart qırğınlarına laqeyd qala bilməmişdi. Partiyanın mətbuat orqanı olan «Hümmət» qəzeti mart hadisələri ilə bağlı öz səhifəsində məktub dərc etdirmişdi. Məktubda deyilirdi ki, əvvəl siyasi xarakter daşıyan mübarizə sonradan milli xarakter aldı. Biz bolşevik kimi qalaraq, eyni zamanda, imkan vermərik ki, müsəlman yoxsullarının günahsız axan qanları nəticəsiz qalsın. Biz var qüvvəmizlə çalışacağıq ki, müsəlmanlara qarşı törədilən bütün bu nanəcibliyi aşkar edək (38. №37, 1918).

Əslində hümmətçilərin həmin dövrdə elə bir imkanı və gücü yox idi ki, bolşeviklərə qarşı çıxsa bilsinlər.

N.Nərimanov «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlı əsərində yazırdı: «Mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər. Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi. Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşiləşmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş vermişdi. Nəticədə, daşnaklar, yəni «Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri» əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər. Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir

(60, 32-33).

Tarixi sənədlər sübut edir ki, ermənilərin Bakıda və onun ətrafında vəhşicəsinə törətdikləri kütləvi qırğınlar, bilavasitə azərbaycanlılara qarşı çevrilmişdir. Daha doğrusu, onların bu əməlləri azərbaycanlıların fiziki cəhətdən mövcudluğuna qarşı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, onun mənəviyyatına qarşı yönəlmişdi.

Şəhərdə Bakı Sovetinin erməni daşnak-rus bolşevik qüvvələri azərbaycanlılara qarşı qanlı qırğınları zamanı ictimai və şəxsi binalara da çox böyük ziyan dəymişdir. Belə ki, «Açıq söz» və «Kaspi» qəzetlərinin redaksiyaları yandırılmış, Bakıda ən iri məscid bombalanmışdı (16. v. 520).

Bakıda İsmailiyyə Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası, Şirvanşahlar Sarayı ansambılına daxil olan XIV əsrdə tikilmiş Keyqubad məscidi, oktyabr ayında Cənubi Azərbaycandakı avşarların məskun olduğu Urmiya şəhərinin abidələrini rus əsgərləri ermənilərlə birlikdə yandıraraq külə döndərmişdilər (85, 12) Bununla əlaqədar olaraq, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədləri içərisində çoxsaylı materiallar vardı. Belə sənədlərdən biri, 1918-ci il noyabrın 22-də Komissiya üzvləri Məmməd xan Təkinski ilə A.E.Kaluqenin birgə tərtib etdikləri protokolun materiallarıdır. Həmin sənəddə göstərilir ki, bu ilin sentyabrında Azərbaycan – Türk ordusunun Bakı şəhərinə daxil olması ilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun tapşırığı əsasında, komissiyanın üzvü Mirzə Cavad Axundzadə fotoqraf Litvinovun köməyi ilə Bakıda görkəmli ictimai və müsəlmanların şəxsi binalarının şəklini çəkirmişdi. Çəkilən şəkillər aşağıdakılardır:

1. Nikolayevsk küçəsindəki «Kaspi» qəzetinin redaksiya binası dağıdılmışdı.
2. Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin «İsmailiyyə» binasının şərq tərəfi dağıdılmışdı.
3. «Dağıstan» mehmanxanasının yerləşdiyi, Bazar küçəsindəki Xanlarovun evi dağıdılmışdır. Burada əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.
4. Bazar küçəsindəki keçmiş «İsgəndəriyyə» mehmanxanasının binası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.
5. Bazar və Qubernski küçələrinin tinindəki «İslamiyyə» mehmanxanası dağıdılmışdı. Burada da əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar.

6. Top atəşi nəticəsində Təzəpir məscid binasının cənub tərəfi zədələnmişdir. Həmin binanın şərq hissəsi də o cür dağıdılmışdı.

7. Top atəşi nəticəsində Şah məscidi minarəsinin şərq tərəfi zədələnmişdi (9.v.174).

Həmin hadisələrdən bəhs edən başqa bir sənəddə göstərilir ki, bir dəstə daşnak əsgərləri və Şaumyanın adamları «Cəmiyyəti – xeyriyyə»nin (burada «İsmailiyyə» binası nəzərdə tutulur – müəl.) qarşısına gəlib o binayı – müqəddəsə, o möhtəşəm imarətə, o müəzzəm binaya xainanə bir surətdə od vurdular, onu yandırdılar (77, 135).

Şəhərdə vəziyyətin gərginləşdiyi bir vaxtda Bakı menşeviklərinin lideri Ayolla, esərlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını bildirmişdilər. Hətta, bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər belə, «rus işi» uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərinə söz vermişdilər.

Şəhərin bütün qeyri – azərbaycanlı hissəsi mart qırğını başlanan kimi sinifi fərq qoymadan xristianlıq zəminində müsəlman – türk əhalisinə qarşı birləşmişdi. Erməni ordusunun hissələri, özlərini bolşevik, menşevik adlandıranların hamısı bu işdə iştirak edirdilər. Qərribə burasıdır ki, Bakıdakı erməni qoşunları üzərinə tutduqları bolşevik maskasının rəngi hələ qurumamış öz zərbələrini birinci növbədə müsəlman zəhmətkeş və fəhləsinin üzərinə saldılar. Paytaxtımızın küçələri fəhlə meyitləri ilə dolu idi (36, №31, 1994).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasına verdiyi izahatda Bakı sakini Mirzə Əhməd Hüseynzadə həmin dəhşətli günləri belə yada salırdı: Bu ilin mart ayının ortalarında mən Vaçiyansı bir qrup silahlı erməni ilə, sülh bağlanan günü, evlərə girərək müsəlmanları əsir adı altında apararaq yolda onların hamısını öldürdüyünün şahidi olmuşam. Nikolay küçəsindəki Təbriz mehmanxanasında 88 nəfər iran taciri var idi, onların hamısını Vaçiyans küçəyə çuxarıb, səkkiz nəfərdən başqa, 80 nəfər taciri öldürdü. Baş vermiş həmin hadisə haqqında İran konsulu da bilir (9. v.5).

1918-1920-ci illərdə Erməni dövlətinin Baş naziri olmuş Kaçaznuni yazırdı ki, bizim köməyimizlə Bakıda bolşeviklər «Müsavət»i darmadağın etdilər (1918-ci ilin martında), biz isə bolşeviklərin və rus elementlərinin köməyi ilə Bakını türk – tatar

hücumundan qoruya bildik (137, 21).

Ermənilərin dinc müsəlmanları qətlə yetirmələri, yalnız 36-cı Türkiyə polkunun tələbindən və dənizçilərin hədələrindən sonra dayandırılmışdı. Dənizçilər tələb etmişdilər ki, əgər ermənilər müsəlmanları öldürməkdən əl çəkməsələr, onda ermənililərin yaşadığı hissələrə toplardan atəş açacaqlar. «Ərdəhan» və «Krasnovodsk» hərbi gəmiləri şəhərin şərq hissəsində yerləşən limanına yaxınlaşdı (9. v.49). Yalnız bundan sonra ermənilər məcbur olub atəşi və qırğınları dayadırmışdılar.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti isə qırğınları dayandırmaq üçün elə bir ciddi cəhd göstərməmişdi. Svyatovskiy yazır ki, əksinə, bu qırğınlardan razı qalan və «döyüşün nəticələri bizim üçün əladır» - deyən Şaumyan aprelin 13-də «qələbəni» Xalq Komissarları Sovetinə sevinclə məlumat vermişdi (75, 124).

St.Şaumyanın 1918-ci il aprelin 13-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə göndərdiyi məktubunda qeyd edilirdi ki, martın 30-31-də və aprelin 1-də Bakı şəhərində baş vermiş vuruşmada bizim tərəfdən Sovet qırmızı qvardiyası, təşkil etdiyimiz beynəlmilləl qırmızı ordu, qırmızı donanma və erməni milli hissələri vuruşurdular (23, 333). Daha sonra o, yazırdı: Həm yerli Sovetin, həm də buraya gəlmiş Qafqaz ordusunun qüvvələrini hərbi-inqilab komitənin səylərini birləşdirərək 6000 nəfər yaxşı silahlı qüvvə təşkil edə bildik. «Daşnaksütyun»un da 3-4 min nəfərlik milli hissələri var idi, onlar da bizim ixtiyarımızda idi. Milli hissələrin iştirakı vətəndaş müharibəsinə qismən milli qırğın xarakteri vermişdi, lakin buna yol verməmək mümkün deyildi. Biz bilərəkdən buna yol verirdik. Müsəlman yoxsulları böyük zərər görmüşlər (23, 334).

St.Şaumyanın özü günahsız azərbaycanlıların öldürülməsini etiraf etsə də, yenə də qırğına sinfi don geydirməyə çalışaraq, öz qanlı əməllərinə haqq qazandırmışdı. 1918-ci ilin may ayında St.Şaumyan yazırdı: «Düzdür, Bakıda yoxsul müsəlmanlardan ölənlər vardı, lakin onlar bəy və xanlar tərəfindən aldatma yolu ilə Sovet hakimiyyətinə, fəhlələrə qarşı qaldırılmış qara kütlələr idilər (174, 191).

St.Şaumyan Bakıda erməni daşnak-rus bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilən 15 mindən çox azərbaycanlıyı qara kütlə adlandırır və

bununla da özlərinin cinayətkar əməllərini ört-basdır etmək istəyirdi. Lakin cinayəti gizlətmək mümkün deyildi, çünki minlərlə dinc insanın qanı tökülmüşdü və şahidlər vardı.

Stepan Şaumyanın oğlu Suren Şaumyan etiraf edərək yazırdı: «Hamı bir səsle deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və bu qırğını ermənilər törətmişdir» (175, 18).

1918-ci il aprelin 28-də bolşevik Ter-Qabrielyanın Həştərxandan Şaumyana yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda Bakıdan kütləvi surətdə gələn rusların sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər hansı birindən Bakıda Sovet mübarizəsi haqqında soruşduqda, hamısı bir səsle deyir ki, Bakıda erməni – tatar qırğını gedir və qırğın ermənilər tərəfindən törədilib (175, 94-95).

Erməni Milli Şurasının orqanı olan və Bakıda çap edimiş «Naşa vremya» (rus dilində) qəzeti yazırdı ki, heç kim inkar edə bilməz ki, Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə qarşı, ayrı – ayrı erməni qrupları, yaxud erməni olmayanlar, vəhşiliklər edilmişdi (114, №60, 1919).

1918-ci ilin martında Bakıda türk – müsəlmanların kütləvi surətdə qırğınlara, zorakılıqlara və talanlara məruz qalması ermənilərin cinayətkar əməllərindən biridir. Məhz bu qanlı cinayətdən sonra bolşeviklərin Bakıda məğlubiyyətinin əsası qoyulmuşdu. Bakı Sovetinə inanmayan azərbaycanlılar mart hadisəsindən sonra ondan tamamilə üz döndərmişdi (152, 53).

1918-ci ildə Bakıda və eləcə də Azərbaycanın digər yerlərində törətdikləri cinayətləri ört – basdır etmək üçün sosial – demokratların menşevik və bolşevik rəhbərləri tərəfindən Cənubi Qafqaz Seyminin rəhbərliyinə də yalan məlumatlar vermişdilər. Onlar Cənubi Qafqaz Seyminin elə bir siyasi və hərbi gücə malik olmadığını yaxşı bilirdilər.

Azərbaycanlılara qarşı qırğınlarda, bilavasitə günahkar olan erməni və gürcü inqilabçıları, öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün, varlığını heç vaxt tanımadıqları və birdən-birə güya tanıdıqları, siyasi və hərbi gücə malik olmayan Seymə yalan məlumat verməkdən belə çəkinməmişdilər. Bunu həmin dövrdə nəşr olunan qəzetlərin səhifələrindən də görürük. Bu qəzetlərin, demək olar ki, hamısı erməni və

gürcülərin mövqeyindən çıxış edərək, baş vermiş hadisələrin əsl mahiyyətini gizlədərək, ancaq azərbaycanlıları günahlandırır və ya öz əməllərinə inqilabi don geydirirdilər.

1918-ci il martın 26-da Bakıdan Ter-Qazaryanın Seymin rəhbərlərindən Jordaniyanın, Çxeidzenin, Gegeçqorinin, Ramişvilinin ünvanına göndərdiyi radioteleqramda sosialist və demokratik inqilabi partiyaların Bakı rayonlarının müdafiəsi üçün Bakı Soveti ilə birləşməsindən yazsa da, erməni – rus bolşevik hərbi qüvvələrinin Bakıda və onun ətraf kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir cümlə belə qeyd etməmişdi (112, №71, 1918).

O, Seymin hərbi qüvvələrinin Bakıya qarşı çıxmasının yol verilməzliyindən yazmışdı (162, 160).

Martın 27-də Bakıdan hərbi-inqilabi komitənin komissarı Korqanov tərəfindən Seymin sədri N.S.Çxeidzeinin adına göndərdiyi teleqramda 15 mindən çox dinc azərbaycanlının qətlə yetirmələrini gizlətmək üçün milli qırğını vətəndaş müharibəsi çərçivəsindən çıxmayan hərəkətləri kimi dəyərləndirmişdi. Hətta, Bakı sosial-demokratların menşevik təşkilatı da, Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərləri ilə ittifaqa girərək, onlar tərəfindən törədilən qanlı cinayətlərdə iştirak etmələrinə haqq qazandırmışdı. Bakıda sosial-demokratların menşevik Komitəsinin sədri Qriqori Ayollonanın Seymin sədri Çxeidzenin ünvanına göndərdiyi teleqramında bunun bir daha şahidi oluruq (112, №71, 1918).

1918-ci il aprelin ikisində Cənubi Qafqaz Seyminin yığıncağında Bakıda çevriliş haqqındakı məsələ müzakirə olunsada, buradakı erməni və gürcü nümayəndələri həmin qırğının əsl mahiyyətini gizlətməyə çalışmışdılar. Belə ki, yığıncaqda çıxış edən gürcü menşeviki, Seymin daxili işlər naziri İsidora Ramişvili bildirmişdi ki, bolşeviklərin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmələrini bütün Cənubi Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Tiflis üzərinə hücumun genişləndirməsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Lakin o, Bakıda erməni daşnak–rus bolşevik silahlı qüvvələrinin dinc azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bir kəlmə də danışmamışdı. Yığıncaqda yalnız azərbaycanlı nümayəndələrinin məsələni kəskin qoymaları Cənubi Qafqaz Seyminin bolşeviklərə qarşı ciddi addımlar atmasına səbəb olmuşdu. Burada

sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsi A.Səfikürdski də, bolşevik – erməni silahlı qüvvələrinin qanlı əmələrinə son qoymaq üçün, Cənubi Qafqaz Seymindən ciddi tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. O, öz çıxışında bildirmişdi: Əgər Zaqafqaziya hökuməti mövcuddursa, onda biz tələb edirik ki, bu tədbirlər qəbul olunsun (165, 145).

A.Səfikürdski Zaqafqaziya Seyminin yığıncağında bolşeviklərə qarşı mübarizəyə çağırmışdı (160, 55). Səfikürdski, bolşeviklərlə mübarizə aparan və gələcəkdə də bu mübarizəni davam etdirən müsəlman bloku adından hökuməti xəbərdar etmişdi ki, əgər Seym qətiyyətli ölçü götürməsə, onda biz özümüz onları darmadağın edəcəyik (119, 23).

Müsəlman sosialist blokunun sədri Z.Q.Məmmədbəyov Bakıda azərbaycanlılara qarşı qanunsuzluqların aradan qaldırılması və vəhşiliklərin qarşısının alınması üçün təcili tədbirlərin görülməsini, M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycana yardım edilmədiyi təqdirdə Seymi boykotla qorxudmuşdu.

Seymin iclasında «Musavat» partiyasının rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə kəskin çıxış edərək, sosialist müsəlman blokunun nümayəndəsinin tələblərini haqlı sayaraq təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdi. Seymin üzvü Cəfərovun Zaqafqaziya hökuməti nə kimi tədbirlər görür və görmək fikirindədir sorğusuna cavab olaraq, Ramişvili ikinci dəfə çıxış edərək bildirmişdi ki, bir çox səbəbdən biz görəcəyimiz işləri açıq elan etmirik (165, 145-146).

Seymin hesabat yazısında göstərilirdi ki, Bakı şəhərində bolşeviklərin müsəlmanlara qarşı silahlı çıxışından sonra dinc müsəlman əhalisinə qarşı misli görünməmiş cinayətlər törədilmişdir. Zaqafqaziya Seymi bolşevik çıxışlarını ləğv etmək üçün Zaqafqaziya hökumətinə lazımı göstərişlər verməyi qərara almışdı (165, 146).

Cənubi Qafqaz Seymi Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdı. 1918-ci il aprelin əvvəllərində knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutmuşdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində Nəcməddin Qotsinskinin qüvvələri

hücuma keçmişdi (168, 55).

Lakin bütün bunlar azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən qırğınların qarşısının alınmasında yetərli olmamışdı.

Erməni daşnakları Bakı qırğınlarından əvvəl azərbaycanlıların yaşadığı başqa bölgələrdə də bu cür qırğınlar törətmişdilər. Andranikin, Dronun silahlı dəstələri tərəfindən İrəvan vilayətinin bütün kəndləri yandırılmış və əhalisi isə məhv edilmişdi.

İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında quberniyada 15155 təsərrüfatı təmsil edən 199 kənd (100626 nəfər) göstərilmişdi (51, 44).

İrəvan hadisəsi Seymin fevral iclaslarında müsakirə olunduqdan sonra, vəziyyəti öyrənmək üçün oraya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Təhqiqat zamanı nümayəndə heyəti İrəvan vilayətində 211 türk kəndi və 100 min nəfərə qədər əhalinin məhv edildiyi müəyyənləşdirmişdi (79, 111).

1918-ci ilin yanvar ayından başlamış, ta türklər İrəvan quberniyasına gələnə qədər, erməni – daşnak qoşun birləşmələri İrəvan quberniyasında 300-dən çox müsəlman kəndini dağıtmış, 100 minlərlə türk mənşəli xalqları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək soyqırımını törətmiş, müsəlman əhalisinin əmlakını soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər (116, №205, 1919).

Bakıda azərbaycanlıların soyqırımını hələ başa çatmamış, bu qanlı qırğınları qəzalarda da həyata keçirməyə başlamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq N.Nərimanov yazırdı: «Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi. Bax, suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir (60, 3).

Yelizavetpol Müsəlman Milli Şurasının sədri Xacməmmədov martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18-də bolşeviklər tərəfindən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdı. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdi. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdi. Faciəni

təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdı. Təcili hökumətin köməyi lazımdı (112, №72, 1918).

Xasməmmədovun həyacan dolu bu teleqramında erməni daşnak – rus bolşevik ittifaqının azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətinin necə plana uyğun surətdə həyata keçirmələri bir daha aydınlaşır.

Şamaxı əhalisi ermənilərin, eləcə də onlara kömək edən molokanların, onların üzərinə qəfl hücum edəcəklərini gözləməmişdilər. Çünki, onlar uzun illər boyu həmişə dinc yaşamışdılar. Hətta, 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı Şamaxıda ciddi qarşıdurma qeydə alınmamışdı. Lakin St.Şaumyanın fitvası ilə erməni daşnak – rus bolşevik silahlı dəstələri, Şamaxıda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, Bakıda törədikləri dəhşətli qırğından sonra ikinci qırğın Şamaxı qəzasında törətmişdilər.

1919-cu il martın 30-da Bakıda nəşr olunan «Azərbaycan» qəzetində (rus dilində) Şamaxı hadisəsi ilə bağlı «Şamaxının son günləri» başlığı altında yazı çap olunmuşdu (116, №67, 1919). Həmin yazıda ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qırğınların səbəbləri və bu qırğının törətdiyi faciələr əks olunmuşdu. Qəzet yazırdı ki, cəbhədən qayıdan erməni əsgərləri özləri ilə bir, hətta iki silah gətirirdilər və bu silahları da sonradan öz həmyerlilərinə paylayırdılar. Qəzetin məlumatına görə 1918-ci ilin yanvarından buraya Bakıdan emissarlar gələrək ermənilər arasında müsəlmanların əleyhinə geniş əks – təbliğat aparmağa başlamışdılar. Onlar yalnız ermənilər arasında deyil, eyni zamanda molokan və yəhudilər arasında da təbliğat aparmışdılar ki, güya müsəlmanlar sizi qıracaqlar. Halbuki, uzun illər boyu bir yerdə yaşayan molokan və yəhudilərlə bir dəfə də olsun yerli azərbaycan əhalisi arasında qarşıdurma yaranmamışdı. Belə bir ağır vaxtda, Şamaxını tərk edən rus əsgərləri də öz hərbi hissələri və silahlarını ermənilərə təhvil verib gedirdilər. Bunun müqabilində Şamaxıda azərbaycanlıların nə hərbi hissəsi, nə də silahlı dəstəsi yox idi. Hətta, yerli ziyalılar, xüsusən müsəlman dindarları hər hansı qarşıdurmanın baş verməməsi üçün bütün qüvvələrini sərf etmişdilər. Lakin St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti erməni hərbi hissələrini Şamaxıya göndərərək yerli azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdilər.

Şamaxı faciəsini Stepan Lalayev (Lalayan), Gavriyil Karaoğlanov, Gülbəndov,

Mixail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşıntsa Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Daliyev, Petrosyants, İvanovlar (oğul və babası) və Şamaxının yerli erməni əhalisi tərəfindən törədilmişdi (83, 4).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının erməni silahlı quldur dəstələrinin Şamaxıda törətdikləri qırğınlarla bağlı topladığı materiallarla tanış olduqda, erməni vəhşiliklərinin bir daha şahidi oluruq. Komissiyanın üzvü A.F.Novatski öz məruzəsində Şamaxı şəhərinin darmadağın edilməsi və həmin şəhərin müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin və onlarla birgə molokanların törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat vermişdi (12. v.5-8).

Şamaxıya hücum edən erməni quldur dəstələrinin başında Stepan Lalayev (Lalayan) dururdu. Bu həmin Lalayevdir ki, Bakıda 1918-ci il mart qırğınında minlərlə dinc azərbaycanlının amansızcasına qətlə yetirilməsinə rəhbərlik etmişdir. İstintaq Komissiyası tərəfindən Bakıda dindirilən şahidlərin ifadələrindən göstərilir ki, Lalayev bu ilin martın 19-da, birinci günü Nikolayevski küçəsində erməni əsgərlərinin hücumuna rəhbərlik etmişdir. Onun əsgərləri evlərə soxulmuş və silahsız, dinc müsəlmanları öldürmüşdülər (12. v.3-7).

Başqa bir şahidin ifadəsində isə, həmin Lalayev erməni silahlı dəstəsi ilə yoldaşları Tatevos Əmirov, Sergey Məlikov və Arustam Tarcumanovla birlikdə Aşağı Təzəpir küçəsindəki Şıx Balayevin evini qarət edilməsinə əmr verməsi göstərilmişdi (12. v.3-7).

Stepan Lalayevin cinayətlərini araşdıran İstintaq Komissiyasının topladığı faktik materiallar subut edir ki, Lalayev azərbaycanlılara qarşı törədiyi soyqırımın icraçılarındanır. Onun Şamaxıda törətdiyi dəhşətli qırğınlara rəhbərlik etməsi şahid ifadələrində də öz əksini tapmışdır. Şahidlərin dediyinə görə Stepan Lalayev özünün cinayətkar silahdaşları Samson Aspirov və Saatqazbekovla birlikdə böyük bir erməni əsgər dəstəsinin başında Şamaxıya gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi burada qadın, uşaq və qocaların da gizləndiyi məscidə od vurub yandırmış, çıxıb qaçmaq istəyənləri isə güllələmişlər (12. v.3-7). On üç məhlə məscidi və məşhur müqəddəs Ocaq – Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm qibləgah kimi, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan Axund Cəfərquluya amansız

işgəncələr verilmişdi. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız – hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər (47, №100, 1992).

Şamaxı hadisələri ilə bağlı «Azərbaycan» qəzetində gedən bir yazıda qeyd olunmuşdu ki, S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur (116. №19, 1918).

Başqa bir şahid ifadəsində qeyd olunur ki, Şamaxının 40 minlik əhalisinin müəyyən hissəsi vəhşicəsinə öldürülmüşdü; bütün binalar yandırılmışdı. Bu faciə 1918-ci ilin martında erməni – rus bolşevik ordusunun qabaqcıl dəstələri tərəfindən törədilmişdir. Onlar türkiyə ermənilərinin qisasını almaq adı altında Azərbaycan türklərini məhv etmək məqsədində idilər.

Şamaxıda gecə qaça bilməyənlərin hamısı öldürülmüş, qaçıb canını qurtaranların böyük bir hissəsi isə aclıqdan və soyuqdan ölmüşdülər. Nə dünya müharibəsində, nə də ondan sonra, heç bir əhali şamaxılıların başına gətirilən bu cür müsibətlər görməmişdir. Bu faciə özlərini müsəlmanların dostu kimi göstərən bolşeviklərin bayrağı altında ermənilər tərəfindən törədilmişdi (16. v.522).

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, əski Şirvanşahların bu qədim paytaxtı bir həmlədə atəşə verilib məşhur tarixi cameyə varıncaya qədər yaxıldı. Yalnız erməni məhləsi salamat buraxıldı. Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Səlyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsnasında yaxılan xanımınların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yəğməyə gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili – təsəvvür bir faciə təşkil edir (68, 37).

Ermənilər tərəfindən öldürülənlər içərisində görkəmli adamlar və ictimai xadimlər də olmuşdu. Məsələn, şəhər başçısı Teymur Xudaverdov, birinci Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Məmməd Tağı Əliyev və bir çox başqalarını göstərmək olar. Şamaxı şəhərinin müsəlman əhalisinə dəymiş maddi ziyanın ölçüsü, orta hesabla, bir milyard rubldan artıq təşkil edirdi (12. v. 5-8).

Ermənilər 1918-ci ilin mart – aprel aylarında Şamaxıya hücum zamanı 58 kənddə təxminən 7 min nəfər öldürmüş, onlardan 1653 qadın və 965 uşaq idi (12. v.4). Hətta, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti ermənilərin Şamaxıda

törətdiyi qırğınları dolayısı ilə etiraf etmişdilər.

1918-ci il apreli 22-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin iclasında Şamaxı qəzasında vəziyyət haqqında qətnamə qəbul olunmuşdu. Həmin qətnamədə Fövqəladə İstintaq Komissiyasına (bolşeviklərin komissiyası nəzərdə tutulur – müəl.) təklif olunur ki, baş vermiş hadisələri yoxlasın və müqəssirlər aşkara çıxarılsın (109, №74, 1918).

Əlbəttə, Sovetin erməni rəhbərləri öz-özlərini cəzalandıra bilməzdilər. Bakı, Şamaxı və başqa yerlərdə ermənilərin bolşevik-sovet bayrağı altında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərə görə nəinki cəzalandırılmadılar, əksinə onların bu əməllərinə haqq qazandırdılar.

Beləliklə, St.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik – sovet hökumətinin xalqımızın başına gətirdiyi dəhşətli faciələri yazmaqda bitməz. Əslində St.Şaumyan gələcəkdə qurulacaq erməni dövləti üçün əraziləri azərbaycanlılardan təmizlənməsi işlərini həyata keçirməyə başlamışdı. Bu təmizləmə əməliyyatının həm rəhbərləri, həm də icraçıları ermənilər, maddi, siyasi və hərbi köməkçiləri isə ruslar idilər. Onların baş planı, Erməni dövləti üçün ərazilər hazırlamaq və sonra həmin boşalmış yerlərə erməniləri köçürmək idi. Bunun üçün onlar azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmalı, öz doğma dədə-baba torpaqlarından qovmalı idilər.

Ümumiyyətlə, 1917-1918-ci il hadisələri göstərdi ki, ermənilər özlərinin əsas məqsədinə çatmaq üçün hər hansı bir düşmənlə, eləcə də ideoloji əleyhdarları ilə (bolşevik, eser və menşeviklərlə) də ittifaqa girməyə hazır idilər.

2.2. Bakı Xalq Komissarları Soveti və Sentrokaspi diktaturası dövründə erməni daşnak-rus bolşevik qüvvələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin davam etdirmələri

Bakıda 1918-ci il mart qırğınından sonra St.Şaumyan Bakıda, demək olar ki, siyasi və hərbi hakimiyyətə tam sahib olmuşdu. Bundan sonra öz hakimiyyətini daha da möhkəmləndirmək üçün St.Şaumyan, onların siyasi xəttinə qarşı az – çox müxalif olan qüvvələrə qarşı təzyiqlərini gücləndirmişdi. Bakı Soveti özünün tək hakimiyyətliyi yaratmağa başlamışdı.

1918-ci il aprelin əvvəlində Bakı və onun rayonlarının komendantı B.Avakyan təyin edilmişdi (111, №36, 1918). 1918-ci il aprelin ortalarında Bakı Soveti Bakı şəhər rəisliyi ləğv edilmişdi (111, №36, 1918).

1918-ci il aprelin 20-də Bakı şəhər Duması bolşeviklərin İnkilabi Müdafiə Komitəsinin dekreti ilə buraxılmışdı (57, 67). Həmin qətnamədə göstərilirdi ki, indiki Şəhər Duması tərkibi Bakı şəhəri əhalisinin iradəsi və mənafeyinə uyğun olmadığından, şəhər özünüidarəsi kimi mürəkkəb və məsul bir işin aparılmasında Dumanın bacarıqsızlıq göstərdiyini nəzərə alaraq, Bakı şəhər duması buraxılsın. Özünüidarə vəzifəsi fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tapşırılsın. İmza: Müdafiə Komitəsinin üzvləri Şaumyan, Korqanov (17. v. 32).

Martın 18-də bolşevik sosial-demokratları və onlara yaxın olan başqa sosialist yerli qruplar silah gücünə hakimiyyəti öz əllərinə almışdılar, bütün yerli hakimiyyət orqanlarını, o cümlədən ümumi səsvermə qaydasına əsasən 1917-ci il oktyabrın 29-da seçilmiş şəhər dumasının yeni tərkibini ləğv etmişdilər (158. №13-16, 1918).

Buradan aydın olur ki, erməni Şaumyan və Korqanovun məqsədi, heç də işin öhdəsindən gələn bilməyən Dumanı buraxmaq deyil, özlərinin tək hakimiyyətliyi yaratmaq olmuşdur.

Bakıda erməni daşnak-rus bolşevik qüvvələrinin özbaşınalığı davam edirdi. Bolşeviklər isə bu özbaşınalıqların qarşını ciddiyyətiliyi ilə almaq fikrində deyildilər. Buna misal olaraq, 1918-ci ilin aprelinde İnkilabi Müdafiə Komitəsinin Erməni Milli

Şurasına göndərdiyi məktundan da görmək mümkündür.

1918-ci il aprelin 18-də İnkilabi Müdafiə Komitəsi Erməni Milli Şurasına göndərdiyi məktubda bir hakimiyyət kimi varlığına təcili son qoymağı və müsadirə etmək, vergi qoymaq, həbsə almaq, axtarış aparmaq və başqa bu kimi hökumət vəzifələrini yerinə yetirməyi qadağan etmişdi (111, №62, 1918). Lakin bolşeviklərin bu tələbi yerinə yetirilməmiş qalmışdı. Çünki bolşevik təşkilatına rəhbərlik edən St.Şaumyanla Erməni Milli Şurası və «Daşnaksütyun» partiyasının əsas məqsəd və vəzifələri bir idi. Onların bir düşməni var idi, o da türk – azərbaycan. Onlar bolşevik təbliğatından və imkanlarından çox məharətlə istifadə edirdilər.

Bakıda erməni – rus bolşevik Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində Erməni Milli Şurası mühüm rol oynayır. Xüsusən, daşnak tərəfkeşliyi Sovetin hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün həlledici şərt idi (75, 124). Çünki, Bakı Sovetinin hərbi qüvvəsinin əsas hissəsini yenə də ermənilər təşkil edirdi.

1918-ci il aprelin 26-da İnkilabi Müdafiə Komitəsi (St.Şaumyan və Q.Korqanov) və erməni Milli Şurası nümayəndələrinin (A.Gülxandyans, N.Ter-Qazaryans, S.Ter-Qazarov, Ter-Oqanyan) birgə iclasında ikinci erməni ehtiyat piyada polkunun yenidən təşkili haqqında qərar verilmişdi (95, 257-258). Bu qərarın altından St.Şaumyan və Korqanov imza atmışdılar. Həmin polkun bir hissəsi Qırmızı Sovet batalyonunun, başqa bir hissəsi isə Hamazaspın batalyonunun tərkibinə daxil edilmişdi.

Hamazaspın batalyonu öz növbəsində, tamamilə Sovet hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Onlar 16 və 17-ci batalyonlar adı altında Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil olmalı idi.

Daşnak hərbi hissələrinin Qırmızı Orduya birləşməsi müəyyən qədər formal xarakter daşıyırdı, faktiki olaraq isə, onlar öz müstəqilliyini saxlayırdılar. Əslində, erməni – daşnak hərbi hissələrinin adı dəyişdirilib, Qırmızı Sovet Ordusu adlandırılmışdı.

Qeyd olunmalıdır ki, bu dövrdə bolşeviklər hələ elə bir gücə malik deyildir ki, erməni hərbi hissələrinin müqavimətini qıra bilsin, əslində qırmaq fikirində də deyildir (176. 59-60).

«Daşnaksütyun» partiyasının yaratmaq istədiyi Erməni dövlətini, elə Bakı Xalq

Komissarları Sovetinin erməni rəhbərliyi də istəyirdi.

Bolşevik St.Şaumyanın yaxın silahdaşı A.Qaber-Korn etiraf edirdi ki, müsavətçilardan «vəhşi diviziya»nı tərkisilah etməyi tələb edilmiş və onlar Sovetdən qovulmuşdular, ancaq daşnakların tərkisilah edilməsinə zəif yanaşılmışdı. Onları Sovetin tərkibində saxladılar. Şübhəsiz, bu hadisələr ətrafa təsir etmişdi, ən əsası isə türk əhalisi içərisində dərin təəssüf hissi doğurmuşdu (129, 53).

Mart döyüşlərində qalib çıxan erməni – rus bolşeviklərinin yaratdığı Bakı Xalq Komissarları Sovetində ən mühüm vəzifələr ermənilərin əlində cəmləşmişdi. Bakı XKS sədri və xarici işlər komissarı St.Şaumyan, hərbi komissarı Q.Korqanov, Ədliyyə komissarı A.Karinyan, Rabitə komissarı S.Markaryan, Fövqəladə Komissiyanın sədri İ.Ter-Qabrielyan idi. Bakıda mövcud olan 10 müxtəlif bankın milliləşdirilməsi işinə rəhbərlik Ezek Erzunkyana tapşırılmışdı (175, 19).

1918-1920-ci illərdə Erməni dövlətində mühüm vəzifə tutan A.Xatisov Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı XKS-nı Ermənistan Sovet hökuməti kimi qiymətləndirmişdi (1, 75). Bu yeni idarəetmə orqanı Moskvadan aldığı xüsusi tapşırıqları həyata keçirirdi.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin qərarında deyilirdi ki, Bakı Xalq Komissarları Ümumrusiya Ali Xalq Komissarları Sovetinin ümumi dekretlərini və göstərişlərini həyata keçirməlidir (111, №79, 1918).

St.Şaumyanın tapşırığı ilə Bakı və Şamaxıda, Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədən ermənilər, bununla kifayətlənməmişdilər.

Azərbaycanlıların qanına sussamış erməni şovinist millətçilərini təmsil edən silahlı quldur dəstələri Bakı XKS-nın sədri St.Şaumyan və hərbi komissar Q.Korqanovdan öz qanlı cinayətlərini davam etdirmək və daha çox azərbaycanlıyı qətlə yetirib yeni əraziləri boşaltmaq əmrini almışdılar. Çünki Erməni dövləti yaratmaq xülyası ertnik cəhətdən təmiz ərazilərin yaradılmasını tələb edirdi. Onlar bunun üçün hər şeyə getməyə hazır idilər. St.Şaumyan 1918-ci il mayın 24-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə yazırdı ki, təcili Yelizavetpola qoşun yeritmək lazımdır ki, orada, sonra isə başqa yerlərdə ermənilər üsyan etsinlər. Sonra qeyd edir

ki, bizə vaxtında yardım göndərsə, (eyni zamanda Biçeraxov da kömək etsə) Zaqafqaziya üçün arxayın ola bilərsiniz (23, 410).

Sovet Rusiyası isə Bakı Sovetinə hər cür hərbi yardım etməkdə idi. Çünki Bakı nefti Sovet Rusiyası üçün həyati bir məsələ idi. Bundan başqa, bolşeviklər Rus imperiyasının ərazisini dəyişmək fikrində deyildilər. Bu işləri Cənubi Qafqazda həyata keçirmək üçün Sovet Rusiyasının əsas dayacağı St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti və onun ermənilərdən ibarət olan silahlı dəstələri idi.

Sovet Rusiyası Bakıya həm şimaldan – Həştərxandan, həm də şərqdən – Daşkənddən yardım göstərmişdi. Aprelin əvvəllərində Bakıya Həştərxandan çoxlu miqdarda silah gətirilmişdi (21, 125).

V.İ.Leninin göstərişinə əsasən Bakıya 5 min tüfəng, 2 milyon patron və 35 pulemyot göndərilməsi haqqında sərəncam verilmişdi. Bakıya Hərbi-Dəniz kollegiyasının fəvqəladə komissarı V.Poluxin başda olmaqla Baltik donanmasının bir qrup hərbi dənizçisi də göndərilmişdi. Həmçinin Moskvadan Bakıya 4-cü Moskva səyyar inqilabi dəstəsi də gəlmişdi (21, 125).

Məhz bu silahların köməyi ilə, ermənilər Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında, Bakı, Şamaxı, sonra isə Quba, Lənkəran, Göyçay, Salyan və başqa yerlərdə qırğınlar törətmişdilər.

Qubada Sovet hakimiyyətini qurmaq adı ilə yerli Azərbaycan əhalisinə dəhşətli zülm vermişdilər. Bu qırğınla bağlı dövlət arxivində saxlanılan Fəvqəladə İstintaq Komissiyasının çoxsaylı sənədləri qalmaqdadır ki, onların da bir hissəsi artıq çap olunmuşdur (3, 53-81).

Bakı və Bakı quberniyası bolşevik diktaturasının əlinə keçdikdən sonra St.Şaumyanın tapşırığı ilə Qubaya David Gelovaninin başçılığı altında 187 nəfərlik silahlı əsgər dəstəsi göndərilmişdi (12. v.5-8). Lakin bir neçə gündən sonra əhali Gelovanini qovmuşdu (1. 73).

1918-ci il mayın 1-də Bakı XKS Qubaya azərbaycanlıların qatı düşməni, daşnak Hamazaspı və onun köməkçisi Nikolayın komandanlığı altında, tərkibi ermənilərdən ibarət, təxminən iki min nəfərlik dəstə göndərmişdi. Bu dəstə azərbaycanlılara qarşı özünün amansızlığına görə «Cəza dəstəsi» adını almışdı. Hamazasp qubalılar

qarşısındakı çıxışında «mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun maraqlarının müdafiəçisiyəm. Mən buraya cəza dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə bundan əvvəl burada öldürülmüş ermənilərin qisasını alım. Mən Sovet hakimiyyətini qurmaq və qayda – qanun yaratmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin hayıfını sizdən almaq üçün göndərilmişəm. Mənə əmr olunub ki, dəniz (Xəzər) sahillərindən Şah Dağa (Dağıstanda dağ) qədər bütün müsəlmanları məhv edim və evlərinizi isə yerlə bir edim» deməsi bir daha göstərir ki, ermənilərin və eləcə də, Bakı XKS rəhbəri Şaumyanın əsas məqsədi, heç də yerlərdə Sovet hakimiyyətini qurmaq deyil, bolşevik – sovet bayrağı altında azərbaycanlıları daha çox qırmaq, onları qorxutmaq, gələcək erməni dövləti üçün geniş ərazilər əldə etmək olmuşdu (12. v. 5-8).

David Gelovanin Fövqəladə İstintaq Komissiyasına verdiyi ifadəsinə görə Hamazaspın silahlı dəstəsi siyasi məqsəd üçün deyil, sadəcə müsəlman xalqından intiqam almaq məqsədilə «Daşnaksütyun» partiyası tərəfindən göndərilmişdi (83, 8).

Hamazaspın «Cəza dəstəsi» Quba şəhərini və Quba qəzasının 122 kəndini darmadağın etmişdi. Qubada iki mindən çox adamı – kişi, qadın və uşağı qətlə yetirmişdir və həmin kəndlərin əhalisinə ümumi dəyəri 58.121.059 manatlıq (rubl) ziyan vurulmuşdu (12. v. 5-8). Quba şəhər sakini Hacı İsmayıl Orucov isə öz izahatında yazırdı ki, ölümləri dəfn edən mollaın dediyinə görə o, 2800 nəfərin cənazəsinin torpağa tapşırıldığını saymışdır (12. v. 15).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının topladığı materiallardan aydın olur ki, Hamazaspın silahlı dəstəsi tərəfindən Quba şəhərindən dörd milyon manatlıq (rublla) nağd pul, dörd milyon yarım manatlıq qızıl, qızıl əşyalar və qiymətli daş-qaşları, iki milyonluq müxtəlif ərzaq ehtiyatları qarət edilmiş və oğurlanmışdı (12. v. 5-8).

Komissiya üzvü A.Novatski şahid qismində dindiridiyi, Quba şəhərinin başçısı Əliabbas bəy Əlibəyov öz ifadəsində yazırdı ki, ermənilər gedəndən sonra mən nümayəndə sifətilə bolşeviklərin başçısı Şaumyan və Çaparidzenin yanında oldum. Onlardan öyrənmək istədim ki, həqiqətən də Sovet Qubaya cəza dəstəsi göndərib, ya yox (12. v. 32).

Lakin, Şaumyan iki mindən çox insanın qanını tökən, əmlakını qarət edən, onların evlərini yandıran cinayətkar Hamazaspa və onun silahlı dəstəsinin əməllərinə haqq qazandıraraq, müsəlmanların haqlı şikayətlərinə baxmamışdı. Çünki həmin cinayətkar dəstəni Qubaya göndərən elə Şaumyanın özü idi. Aşağıda qeyd olunan məlumatlar bunu bir daha təsdiq etmiş olur.

1918-ci il mayın 15-də Xaçmazdan Bakı XKS-nin hərbi komissarı Korqanova Hamazaspın yaxın silahdaşı Serqo Martikyan (bu qaniçən erməni Bakıda erməni drujinalarının təşkil edənlərdən biri olmuş, 1918-ci ilin mart qırğınında azərbaycanlıların qətlə yetirilməsində fəal iştirak etmişdi. Quba, Xaçmaz və Azərbaycanın başqa şəhərlərində Sovet hökumətinin, əslində erməni hökumətinin qurulması zamanı dinc azərbaycanlıları vəhşicəsinə qətlə yetirmişdi – müəl.) yazırdı: Bizim dəstəmiz Qubanı tutmuşdur. Dəstənin bir hissəsi şəhəri hər tərəfdən mühasirəyə almışdı. Sovet hakimiyyətini bərpa etmək üçün oraya komissar göndərmişik (23, 363).

Buradan göründüyü kimi erməni quldur dəstəsinin başçısı Azərbaycan kəndlərində dinc azərbaycanlılara qarşı hərbi əməliyyatların aparılmasından ruh yüksəkliyi ilə inqilabi komitənin rəhbəri, erməni bolşevik Korqanova yazmış, lakin orada xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qoca, qadın və uşaqlar haqqında, eləcə də yandırılmış və qarət olunmuş evlərdən bir cümlə belə qeyd etməmişdi.

1918-ci il mayın 1-də St.Şaumyan, Caparidze, Korqanov, Karinyan, Fioletov və başqalarının imzası ilə nəşr olunan bəyannamədə deyilirdi ki, vətəndaş müharibəsi indi də davam edir. Qırmızı Qvardiyadan və Qırmızı Ordudan olan yoldaşlarımızın (onların bu yoldaşları içərisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi – müəl.) qabaqcıl dəstəsi Petrovski, Şamaxıda vuruşurlar, Lənkəran, Dərbənd, Quba, Salyan və başqa yerlərdə Sovet hakimiyyəti yaradırlar (23, 371).

Bakı Sovetində rəhbərliyi ələ keçirən St.Şaumyan, S.Sahakyan, S.Lalayan, A.Əmiryan və A.Mikoyanın bilavasitə, göstərişi ilə erməni komandirlərindən Dron (Drastamat Kananyan), Hamazasp və Muradyanın silahlı dəstələri 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, sonra Şamaxı, Quba, Ağsuda, Kürdəmir, Səlyan və Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, 100 mindən çox soydaşlarımızı qətlə yetirmiş,

minlərlə yerli müsəlmən əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı bolşevikləri ermənilərin əli ilə qətlialmlar törətdikdən sonra, 1918-ci il aprelin 14-də Lənkəran, aprelin 20-də Şamaxı, aprelin 21-də Salyan və aprelin 23-də Qubada, adına Sovet hakimiyyəti demələrinə baxmayaraq, əslində erməni hökumətini qurmuşdular (57, 75)

Bolşeviklər öz hərbi qüvvələrinin sayını artırmaq üçün Bakıdakı erməni fəhlələrinə və vaxtilə rus ordusunda xidmət etmiş erməni əsgərlərinə müraciət emişdi.

Hərbi sahədə görülən mühüm təşkilatı iş nəticəsində, 1918-ci il mayın ortalarında Bakıda 18 min döyüşçüdən ibarət 19 atıcı batalyonu yaradılmışdı. Bakı Soveti qoşunları tərkibinin əsasını Bakı fəhlələri və köhnə ordudan tərxis edilmiş və çoxusu erməni olan əsgərlər təşkil etmişdi (41, 405).

Belə çətin bir vaxtda, xalq yeganə ümidini qardaş Türkiyəyə bağlamışdı. Azərbaycanın hər yerində xalq türk qoşunlarının gəlişini gözləyirdilər.

Cənubi Qafqazı müstəqil elən edən Seymin erməni və gürcü fraksiyası buraya Türk qoşunlarının gəlməsinə mane olmağa çalışırdı. Hətta, Seym öz nümayəndələrini Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə göndərərək Türk qoşunlarının gəlməsinin əleyhinə təbliğat aparmışdı. Lakin onların təbliğatlarını xalq qəbul etməmiş və Seymin göndərdiyi nümayəndələrini belə, öldürməklə hədələmişdilər.

1918-ci ilin may ayının əvvəllərində Seym öz üzvlərindən Kardaşyevi və Darbinyanı Zaqatalaya göndərərək xalqa Çxengelinin yaratmış olduğu yeni Seym hökumətini tanımağı və Türkiyənin əleyhinə təbliğat aparmaq istəyirdilər. Lakin xalq onları qəbul etməmiş və Ənvər Paşanın komandanlığı altında türk qoşunlarının gəlişini gözlədiklərini bildirmişdilər (117, №70, 1918).

Daşnak hərbi dəstələri Qafqaz cəbhəsində türk ordularının zərbələrindən yayınaraq, Azərbaycanın Qars, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan torpaqlarının, habelə, Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan ərazilərini oddan və qılıcdan keçirmişdilər.

1918-ci il mayın 1-də Birinci Qafqaz Korpus komandanı Kazım Qarabəkirin Hacıvəli kəndində yerləşən qərargahından üçüncü ordu komandanlığına göndərdiyi raportunda qeyd olunmuşdu ki, Ərzurumdan Arpa Çayına doğru keçdiyim məntəqələrdə bir neçə Rum kəndi müstəsna olmaqla, bütün kəndləri tamamilə boş

gördüm. Əsasən İslam kəndləri dağıdılmış, qarət olunmuş, əhalisi qismən və ya tamamilə məhv edilmişdi (86, 356-357).

Sovet Rusiyasının birinci dünya müharibəsi cəbhələrində hərbi əməliyyatların dayandırılmasından çox əvvəl, erməni əsgərləri fərariyyət edərək cəbhələrdən öz kəndlərinə qaçıbmış və özləri ilə çoxlu tufəng, pulemyot və digər hərbi sursatlar da gətirmişdilər (62, 270).

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 122), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni Bəyaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə – yekcən edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdülər (15, 158-159). Yalnız yuxarıda qeyd olunan quberniyalarda dağıdılmış yaşayış məntəqələrinin cəmi 794-dür.

Zaqafqaziya Seyminin fevralın 22-də keçirilən doqquzuncu iclasında Uluxanlı, Qəmərli, Arbat və başqa azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə ermənilərin törətdikləri qırğın və qarətlər haqqında geniş müzakirələr aparmışdı (128, 52-53).

Türkiyə torpaqlarında dinc türk əhalisinə qarşı qətləliyəmlər törədən və törətdikləri əməllərə görə cavab verməli olacaqlarını başa düşən erməni hərbi hissələri türk qoşunlarının güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək, başıpozuq halında qaçırdılar. Onlar cinayət törətdiklərinə görə türklərin qisasından qorxaraq Azərbaycanın Qərb torpaqlarına qaçırdılar. Bu zaman onlar azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətməyə başlamışdılar.

Andranikin quldur dəstəsi Yeni Bəyazid qəzasının Göycə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılıbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdur (7, 96).

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının üzvü N.M.Mixaylov 1918-ci il oktyabrın 26-da (həmin ilin sentyabrın 22-dən oktyabrın 23-dək olan müddətdə) Göyçay qəzasında aparılan təhqiqat işləri haqqında verdiyi məlumatda qeyd etmişdi ki, həmin müddət

ərzində 500 nəfərdən çox şahid dindirilmiş, Kürdəmir dəmir yolu vağzalına və polis sahəsinə aid 7 kəndə (Kürdəmir, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlilli, Qasım bəy, Ərəb Mehdi bəy, Dadalı) baxış keçirilmişdi (11. v.11-13).

1918-ci ilin iyulunda Bakı qəza kəndli deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin son iclasında cəbhədəki qərargahın təşviqat dəstəsinin üzvü Ağayevin məlumatına görə rus (molokan) və erməni soyğunçuları kəndlilər arasında düşən çaxnaşmadan istifadə edərək, əllərinə düşəni soyub talamış, çox zaman dinc əhalini öldürmüş, qadınların namusuna təcavüz etmişlər. Bu kimi hadisələrdən sonra isə, əhali vahimə içində qadınları, qocaları, xəstələri və uşaqları başlı-başına buraxıb kəndlərdən qaçırdılar. Bir çox kəndlər tamam yandırılmışdı. Kəndlərdə yolxucu xəstəliklər geniş yayılmışdı (111, №131, 1918).

1918-ci ilin iyun ayının 5-də daşnak partiyasına mənsub olan, öz vəhşiliyi və amansızlığı ilə seçilən Andranikin qoşun hissələri Naxçıvan kəndlərinə hücum etmiş və Azərbaycan türklərinə qarşı vəhşiliklər etməklə 10 minlərlə dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək, soyqırımı və onların əmlakını quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər (116, №203, 1919).

Onlar, yol boyu Rəhmankənd, Bağlı Hüseyn Saraclı, Hacı Muxan, Ağzıbir, Ayrıvəng, Başkənd, Alıçalı, Karavansaray, Yanıx, Mədinə, Siçanlı, Xartluq Çamırlı, Aşağı Alıçalı, Tüskülü, Sadanaxaç, Böyük Məzrə kəndləri və bir sıra digər yaşayış məntəqələrini də dağıtmışlar. Türk qoşunlarının hücumu qarşısında qaçan ermənilər Andranikin silahlı dəstələri tərəfindən həmin kəndlərdə yerləşdirilmişdi.

Baş verən hadisələr ermənilərin siyasi həyatında rəhbər mövqe tutan «Daşnaksütyun» partiyasının Cənubi Qafqazda azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü siyasətin məntiqi nəticəsi idi.

Erməni qəzeti «Mşak» yazırdı ki, indiyədək bizim ictimai əxlaqi yönümüzü elə olmuşdu ki, həmişə müsəlman qonşularımızla qapalı davranmışıq, ayrı yaşamışığıq, onlarla xeyirxah dostluq münasibətləri yaratmağa çalışmamışıq. Ziyalılarımız, xüsusən də, milli siyasətimizin başında duranlar dəridən-qabığından çıxıblar ki, xalqımızda, demokratiyamızda türklərə, müsəlman millətlərinə qarşı düşmənçilik münasibəti aşılansınlar, onlara qarşı mürtəce siyasət yeritsinlər (116, №4, 1918).

Başqa bir erməni mənbəsində isə qeyd olunurdu ki, daşnak cinayətkarları illərlə erməni fəhlə və kəndlilərini şovinizmlə zəhərləyərək qonşu azərbaycanlı, türk, gürcü, rus və başqa xalqların üzərinə göndərmişlər. Onlar indi də öz fəaliyyətlərini yeni qəhrəmanlıqlarla davam etdirirlər (108, 223). Bu cümlələr erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı məkrli planını ifşa edən tutarlı faktlardı.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik St.Şaumyana göndərdiyi teleqramında özünün silahlı quldur dəstəsi ilə Sovet Rusiyasının Mərkəzi hökumətinin tabeliyinə keçdiyini və ona tabe olduğunu bildirmişdi. Öz növbəsində St.Şaumyan iyulun 17-də Andranikə cavab teleqramı göndərmiş. Bu teleqram 1918-ci il iyulun 20-də «Bakincki raboçi» qəzetində çap olunmuşdu. St.Şaumyanın cavab teleqramında isə Andranik xalq qəhrəmanı adlandırılır və onun bu qəhrəmanlığı haqqında Moskvaya, mərkəzi hökumətə məlumat verdiyini qeyd etmişdi (90, 58).

On minlərlə dinc azərbaycanlının qanını axıtmış, evlərini yandırmış, kəndləri viran qoyan Andranik V.İ.Leninin yaxın silahdaşı St.Şaumyan tərəfindən alqışlanmış, milli qəhrəman adı verilmişdi.

Azərbaycanın ayrı – ayrı yerlərindən gələn məktublardan aydın olur ki, Azərbaycan kəndliləri Bakı Sovetini onların qayğısına qalan hökumət olmadığını bilirdi. Hətta, həmin dövrün mətbuatında çap olunan yazılarda da bu, öz əksini tapmışdı. 1918-ci il iyunun 8-də «Bakinski raboçi» qəzetində Bakı Sovetinin Azərbaycanın rayonlarındakı işi haqqında hesabatı çap olunmuşdu. Orada yazılırdı ki, kəndlilər Bakı Sovetindən çox xahiş etmişlər ki, soyğunçuluqla mübarizə aparmaq üçün və bolşevik hökumətinin erməni milli hökuməti deyil, doğrudan da beynəlmiləl hökumət olduğunu yəqin etmək üçün oraya beynəlmiləl qoşun göndərsin (109, №107, 1918).

Əlbəttə, Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti və onun yaratdığı qoşun hissələri heç vaxt beynəlmiləlçi ola bilməzdi, çünki Sovetdə mühüm vəzifə tutan St.Şaumyan, A.Mikoyan, Q.Korqanov, A.Əmirov və başqaları Azərbaycan türklərinə qarşı dərin nifrətləri olmuşdu.

Erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməmişdilər. Xüsusən, əksinqilabçı Hamazaspın daşnak silahlı dəstələri daha çox

cinayət törətmişdi. Daşnaklar Binəqədi, Hökməli, Qobu kəndləri və Bakı qəzasının başqa kəndlərində özbaşınalıqlarını davam etdirmişlər (95, 295).

St.Şaumyan siyasi hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və eyni zamanda, ermənilərə daha çox ərazilər boşaltmaq, yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmək üçün Moskvadan hərbi – texniki və maddi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Bu xahişin nəticəsi olaraq, RSFSR hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyunun 23-də St.Şaumyanın sərəncamına 4 zirehli avtomobil, 13 təyyarə və bir çox başqa hərbi ləvazimat göndərilmişdi (23, 497).

Həmin dövrdə RSFSR Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarının müavini, milliyyətçə erməni olan L.M.Qaraxan (Qaraxanyan) təyin edilməsi də ermənilərin silahlandırılmasında xüsusi rolu olmuşdu (131, 43).

V.İ.Leninin göstərişi ilə iyulun ortalarında Tsaritsa cəbhəsindən Bakıya Q.K.Petrovun komandanlığı altında, yaxşı silahlanmış 800 nəfərdən ibarət hərbi hissə də göndərilmişdi (95, 292).

Bakı Xalq Komissarları Soveti, eləcə də «Daşnaksütyun» təşkilatı, Erməni Milli Şurası Bakının azərbaycanlıların əlinə keçməsinə deyə və Azərbaycan Cümhuriyyətini məhv etmək üçün, hətta İngilislərin əlaltısı, Sovet Rusiyasına qarşı vuruşan, keçmiş çar zabiti Biçeraxovun hərbi dəstəsindən də istifadə etmək qərarına gəlmişdilər.

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi buraxıldı. Mayın 27-də isə Seymin müsəlman nümayəndələri Azərbaycan Milli Şurasında birləşdilər, Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə seçilmiş və mayın 28-də yeni milli dövlətin yaradıldığı elan edilmişdi. Bu vaxta qədər coğrafi məfhum kimi tanınan Azərbaycan sözü indi dövlət adına çevrilmişdi. Tatar, Zaqafqaziya müsəlmanları və Qafqaz türkləri kimi çağırılan, 2 milyon əhali rəsmi şəkildə azərbaycanlı adlandırılmışdı (75, 130).

1918-ci il mayın 28-də Milli Şura 6 bənddən ibarət «İstiqlal bəyannaməsi»ni qəbul etmişdi. Həmin Bəyannamədə Azərbaycanın müstəqil Xalq Cümhuriyyəti formasında olması, bu dövlət bütün millətlərlə, o cümlədən qonşu dövlətlərlə mehriban şəraitdə yaşayacağı, millət, din, dil, sinifi fərq qoymadan Cümhuriyyət vətəndaşları azad və bərabər şəraitində yaşayacaqları, Cümhuriyyət daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafına imkan yaradılacağı qeyd olunmuşdu (14. v. 1-2).

Dünyada ilk müsəlman respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı qonşu İran dövlətini çox qorxuya salmışdı. İran hökuməti yeni yaranmış dövlətin adını Azərbaycan adlandırılmasından ehtiyatlanmışdı və öz etirazını bildirmişdi. Buna görə də Azərbaycan hökuməti çox vaxt xaricə göndərilən sənədlərdə «Qafqaz Azərbaycanı» adını işlətməli olmuşdu (75, 130).

1918-ci ilin may ayında Azərbaycan hökuməti və onun yaratmış olduğu Xarici İşlər Nazirliyinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri Azərbaycanın müstəqilliyini dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmaq və yenicə öz müstəqilliklərini əldə etmiş qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri nizamlamaqdan ibarət olmuşdur. Həmin dövrdə Xarici İşlər Nazirliyinin bütün fəaliyyəti bu istiqamətə yönəlmişdir.

1918-ci il mayın 30-da Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması haqqında dünyanın əsas dövlətlərini məlumatlandırmışdı (102, 30). Bu barədə İstanbula, Buxarestə, Vyana, Parisə, Londona, Romaya, Vaşiqtona, Sofiyaya, Tehrana, Madridə, Haaqaya, Moskvaya, Stokholma, Kiyevə və Tokioya radioteleqramlar göndərilmişdi (102, 30).

Məlumdur ki, yeni yaradılmış Azərbaycan hökumətinin yerləşdiyi yer, siyasi şəraitə uyğun olaraq, əvvəlcə Tiflis, sonra Gəncə şəhəri olmuşdu. Azərbaycanın qəlbi, mərkəzi Bakı rus və erməni əsgərlərinin işğalı altında idi. Bakını düşməndən təmizləmək lazım idi (76, 110). Bu qüvvələr isə şəhəri döyüşsüz təslim etmək istəmirdilər.

Bakını mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən şəhər olduğundan, ermənilər buranı əldən vermək fikrində deyildilər. Eyni zamanda, Bakı Rusiya üçün də əhəmiyyətli idi.

Ümumiyyətlə, Bakını ələ keçirmək uğrunda dünya dövlətləri arasında ciddi mübarizə getmişdi. Onları maraqlandıran əsasən, Bakı nefti və bu şəhərin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi olmuşdu. Bu baxımdan, İstanbuldan Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin Xarici İşlər Naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi teleqram maraqlıdır. 1918-ci il iyulun 19-da göndərilmiş həmin teleqramda deyilirdi: Alman səfiri ilə əvvəlki görüşdən biz öyrəndik ki,

almanlar Bakı haqqında fikirləşir və narahatdırlar. Səfir soruşurdu, əgər bolşeviklər Bakını ələ keçirəsələr, şəhəri dağıtmayacaqlarmı, neft quyularını məhv etməyəcəklərimi? O işarə edirdi ki, Bakı hərəkatı-bolşeviklərdən çox erməni hərəkatıdır (10. v. 1-8).

Ermənilər nəyin bahasına olursa-olsun Bakını əldən verməmək üçün bütün silahlı dəstələrini Gəncəyə doğru hücumla göndərmişdilər. St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi erməni daşnak - rus bolşevik siyasi ittifaqının hərbi hissələri Gəncə şəhərini ələ keçirməyə çalışmışdı. Bunun üçün şəhər üzərinə erməni silahlı dəstələri göndərilmişdi.

Nağı Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır ki, biz Bakıda yerləşən rus və erməni qüvvələrinin Gəncə üzərinə hücumla hazırlaşdıqlarını duymuşduq (76, 107).

Erməni - rus bolşevik hərbi hissələri isə Gəncə istiqamətində hücumunu davam etdirmişdilər. Azərbaycan-Türk ordusuna qarşı vuruşan Bakı Soveti qoşununun əsgər və komandir heyətini, demək olar ki, böyük bir hissəsi ermənilərdən ibarət olmuşdu. Bu fikiri daha da möhkəmləndirmək üçün, Bakı XKS-nin hərbi dəniz işləri komissarının müavini B.P.Şeboldayevin RSFSR Xalq hərbi dəniz işləri komissarına göndərdiyi 23 iyun 1918-ci il tarixli məktubuna nəzər yetirək. Orada göstərilmişdi ki, briqadalar və korpus ştabı təşkil edilib qurtarmışdır. Korpus ştabına korpus komandiri (keçmiş polkovnik) Kazarov, ştab rəisi (baş ştabın keçmiş polkovniki) Avetisov və başqaları daxildir; siyasi baxışları etibarilə bunların çoxu daşnakdır (23, 503).

Başqa bir məlumatda isə göstərilmişdi ki, Sovet qoşunları tərkibinə erməni milli qoşun hissələrinin hamısı daxil edilmişdi. Daşnakların güclü təsiri altında olan bir qism əsgərlər çox vaxt fitnəkarlıq məqsədilə Azərbaycan kəndlilərinə qarşı təcavüzkarlıq etmişdilər. Komandir heyətinin çatışmamazlığı üzündən sovet qoşunlarında köhnə ordunun zabitlərindən istifadə etmək lazım gəlmişdi ki, bunların da xeyli hissəsi antisovet əhvali – ruhiyyədə idilər. Yüksək rütbəli keçmiş zabitlərdən bəziləri (Avetisov, Hamazasp və başqaları) xəyanətkarlıq etmişdilər (21, 154).

Bakı Sovetinin 15 iyun 1918-ci il tarixli fəvqəladə iclasında daşnak Ohancanyan və onun partiya yoldaşı Martirosyan öz fraksiyalarının cəbhəyə mütəşəkkil dəstə

göndərmək haqqında qərarını elan etmişdi. Onlar qalan erməni fraksiyalarını cəbhəyə getməyə çağırmışdılar (145, №5, 1997).

Qatı daşnak Məlik Yolçıyan açıqca bildirmişdi ki, onların hədəfi sovet hakimiyyətini yaymaq və sui-qəsdli məhv etmək məqsədilə ən ciddi tədbirlər görmək olmuşdu (145, №5, 1997).

Azərbaycanlıları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmiş Hamazasp, Avetisov və başqa cinayətkar ermənilər, indi də Gəncə və onun ətrafındakı Azərbaycan kəndlərində qırğınlar törətmək üçün bolşevik-sovet bayrağı altında hücum keçmişdilər.

Andranikin ordusu isə Azərbaycanın qərb torpaqlarında və Naxçıvanın əyalətlərində dəhşətli qırğınları davam etdirməsi barədə Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökumətinə xəbərlər gəlmişdi.

Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, Yeni Bəyaziddə bir neçə müsəlman kəndi yenə də dağıdılmışdı. Onların generalı Andranik, öz ordusunu Zəngəzur tərəfdən Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının sərhədlərinə çəkərək Gorusa yaxınlaşmışdı (9. v. 37-38).

Andranikin silahlı dəstələri Naxçıvanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı Şeyxmahmud, Didivar, Uzdioba, Cəhri, Rza, Tumbul, Koşməbasar, Xoşneşin, Qahab, Sirab, Nəhəcir, Ərəzin, Camaldın, Qızılca, Bənəniyar, Soltax, Kırma və onlarca digər kəndləri dağıtmış, 100-lərlə dinc əhalini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməklə, soyqırım və kütləvi ölüm cinayətləri törətmiş, onların əmlaklarını, mal – heyvanlarını talan etməklə quldurluq cinayətləri etmişlər (116. №37, 1918).

Lakin 1918-ci ilin yayında Şərur – Dərələyəz və İrəvan – Culfa dəmir yolunu Kazım Qarabəkirin komandanlığı altında öz əllərinə keçirən türk qoşunları Naxçıvan şəhərinə yaxınlaşması və Andranikin quldur dəstəsini top atəsinə tutması nəticəsində qırğın və talanlara son verilmişdi (48. 39).

Türklərin gəlişini eşidən Naxçıvan qəzasının kəndliləri öz kəndlərinin müdafiəsinə qalxmışdılar. Nehrəm kəndində bütün qonşu kəndlərin zəhmətkeşlərinin iştirakı ilə xalq qoşunu dəstələri yaradılmışdı. Silahlanmış xalq 1918-ci il iyun ayının

axırlarında Nehrəm kəndinin yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzmişdi. Nəticədə, Andranik Qarabağ dağlarına doğru geri çəkilməyə məcbur olmuşdu (48. 40).

Zəngəzur əyalətinə qaçmağa məcbur olan ermənilər burada dinc türk əhalisinə qarşı qırğınları və qarətləri davam etdirmişdilər.

Fözqələdə İstintaq Komissiyasının məruzəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiği qeyd olunmuşdu. Eyni zamanda, burada 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanması göstərilmişdi (10. v.1).

1918-ci ilin iyun – avqust aylarında Naxçıvan bölgəsində, may – avqustda isə Zəngəzurun Sisyan hissəsində Andranikin və digərlərinin başçılıq etdikləri silahlı qüvvələr Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək və həmin ərazilərdə «etnik təmizləmə» aparmaqla məşğul olmuşdular (59, 56).

Sisyanda aparılan «etnik təmizləmə» tədbirləri Qafan rayonunda da həyata keçirilmişdi. Bu rayonun əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər (59, 56). Ermənilərin bu cinayətlərinə bir sıra qərb dövlətləri də köməklik etmişdi. Fransanın İrəvandakı nümayəndəsi Antanta bloku adından bildirmişdi ki, Antanta Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağda daşnakların hərbi əməliyyatlarına hər cür yardım göstərəcəkdir (48, 39).

Bir tərəfdən Andranikin quldur ordusu Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda Azərbaycan kəndlərini dağıtmış, əhaliyə divan tutmuş, o biri tərəfdən, Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin erməni qoşun hissələri, başda Qırmızı ordunun qərargah rəisi Avetisov, Şamaxı dəstəsinin komandanı Kazarov, sovet batalyonunun döyüşçü komandiri Ohanesov, Quba dəstəsinin rəisi Davidyants, briqada komandiri Hamazasp olmaqla, Göyçay qəzasındakı Qaraməryam kəndi yaxınlığında, Şamaxı altındakı döyüşlərdə, Qubada, Mərzə altında azərbaycanlılara qarşı qətliamanlar törətmiş, evləri yandırmış, dinc əhalini öz doğma yurd-yuvalarından qovmuşdular (145, №5, 1997).

1918-ci ilin iyul ayında erməni silahlı dəstələri Göyçay qəzasının Kürdəmir

kəndinə basqın etmişlər. Arxıl sənədində göstərilir: Bolşeviklər kəndə daxil olmağa başlamışdılar. Ermənilər qabaqda getmiş və kəndə birinci soxulmuşdular. Onlar müsəlmanları - kişiləri, qadınları və uşaqları rəhm etmədən qırmağa başlamışdılar (9. v. 1).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: Təhlükə artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir tərəfdən, Gəncə təhti – təhdiddə ikən, digər tərəfdən də, Qarabağ erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üzrə bir plan tərtib ediyordular. Azərbaycanın atəş ilə qılıcdan keçirilməsi planı!

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə, öhdəsinə düşən bu ağır vəzifəni təkbaşına davam etdirəmməzdi (68, 37).

Yeni qurulmuş, gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başı üstünü ölüm təhlükəsi almışdı. Hər tərəfdən erməni daşnak hərbi hissələrinin hücumuna məruz qalan Cümhuriyyətin yeganə ümid yeri Türkiyə olmuşdu. Əks-təqdirdə, erməni-bolşevik silahlı birləşmələri Azərbaycan Cümhuriyyətini məhv edər, Qafqazda yaranan Azərbaycan dövləti tarixin səhnəsindən silinə bilərdi. Əlbəttə, ermənilərin əsas məqsədlərində biri də elə bu idi.

Qafqaza aid məsələlərin həllində müəyyən marağı olan Türkiyə müxtəlif dövlətlərin dəstəklədikləri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına təcavüz etməsinə biganə qala bilməzdi (59, 73).

Digər tərəfdən, Cümhuriyyəti xarici düşmənlərdən müdafiə etmək, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən qırğınlarına son qoymaq və erməni – rus bolşevik hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olunmuş torpaqları azad etmək üçün, Azərbaycan hökuməti güclü bir dövlətin hərbi yardımına ehtiyac olduğunu yaxşı başa düşmüşdü.

«Vahid və bölünməz Rusiya» yaratmağa çalışan A.İ.Denikinin ağqvardiya ordusu, eləcə də öz qonşularına ərazi iddiaları irəli sürən daşnak Ermənistanı Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə real təhlükə yaratdığından, Azərbaycan xalqının milli maraqlarının müdafiəsi baxımından da ciddi ölçü götürülməsini tələb etmişdi (122, 27).

Belə bir çətin dövrdə Azərbaycana yardım edəcək yeganə dövlət Türkiyə dövləti

olmuşdu. Bu dövlət, həm də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk xarici dövlət idi.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə bağlanmışdı. Müqavilənin Osmanlı imperiyası tərəfindən Ədliyyə Naziri, Senatın sədri Xəlil bəy və Osmanlı imperiyasının Qafqaz cəbhəsinin ali baş komandanı Fəriq Vehib Paşa, Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacinski və Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə imzalamışdı. Müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilmişdi ki, ölkədə təhlükəsizlik və qayda – qanun təmin etmək tələbatı yaranarsa, Osmanlı İmperiyası Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə silahlı qüvvələrlə kömək etməyi öz öhdəsinə götürürdü (10. v. 1-3).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi və hərbi cəhətdən möhkəmlənməsində 1918-ci il 4 iyun tarixli müqavilənin əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Çünki Azərbaycan dövləti və xalqı, Sovet Rusiyasının hərbi və maddi yardım etdiyi ermənilərin yaxşı silahlanmış hərbi qüvvələri ilə üz-üzə qalmışdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xahişi ilə Gəncəyə, tərkibində 300 nəfər müşavirin olduğu türk hərbi nümayəndə heyəti gəlmişdi. Bu nümayəndə heyətinə Nuru paşa rəhbərlik etmişdi (102, 30).

Hələ 1918-ci il mayın axırında və iyunun əvvəlində türk qoşunları Gəncəyə gəlməyə başlamışdı. Onların bir hissəsi Qaraklisə, Dilican, Qazax və Ağstafa yolu ilə Qars və Aleksandropoldan gəlmişdi. Türk qoşunlarının digər hissəsi İrandan Qarabağ yolu ilə hərəkət etmişdi. Mayın 25-də 40 topu olan 7 min nəfərlik böyük bir qoşun hissəsi Nuru paşanın və Nazim bəyin başçılığı ilə Yevlaxa girib oradan Gəncəyə tərəf yola düşmüşdü. Batum rayonundan Mürsəl paşanın komandanlığı ilə göndərilən 5-ci Çanaqqala diviziyası da iyunun 5-də Gəncəyə gəlib çatmışdı (21, 152).

1918-ci ilin iyul ayında Kazım Qarabəkir Paşanın qoşunları Naxçıvanı, Culfanı və Ordubadı tutaraq, Andranikin erməni silahlı dəstəsinin qırğınlarına son vermişdi.

Gəncəyə doğru hücum edən erməni – rus bolşevik hərbi hissələri türk ordusunun güclü hücumları qarşısında davam gətirə bilməmişdilər. Onlar çox vaxt qorxularından öz döyüş səngərlərini qoyub qaçmışdılar. Bunu o dövrdə Sovet tarixçiləri də etiraf etmişdilər.

Sovet tarixçisi T.Miralayev qeyd etmişdi ki, Sovet qoşunları sıralarına soxulan, özünü qızıl qvardiyaçı və qırmızı partizan adlandıran daşnaklar və menşeviklər ordu içərisinə pozğunluq salmışdılar. Ayrı-ayrı bölmələrə soxulmuş daşnak zabitlərinin xəyanətkarlığı nəticəsində inqilabi ordu geri çəkilməmişdi (58, 86-87).

Müzəffər türk ordusu ilə birlikdə yeni yaradılmış Azərbaycan Cümhuriyyət ordusu hissələrinin əks hücumları erməni qoşunlarının cəbhə bölgəsindən geri qaçmalarına səbəb olmuşdu. Vəziyyəti belə görən daşnak rəhbərləri Türk qoşunlarının Səlyanda yerləşən komandanlığı ilə danışıqlar aparmaq fikrinə düşmüşdülər. Bakı daşnaklarının başçıları Avetisov, Hamazasp, Gülxəndəyan, Kazarov və digərləri Bakı Xalq Komissarları Sovetinə hərbi əməliyyatları dayandırmaq və ləngimədən Türkiyə komandanlığı ilə sülh danışıqlarına girmək tələblərini irəli sürmüşdülər (145, №5, 1997).

İslam ordusunun sürətlə Bakıya yaxınlaşması Alman-Sovet sövdələşməsini sınaq qarşısında qoymuşdu. Avqustun 4-də general Rudendorf Ənvər Paşanı hədələmişdi ki, əməliyyatlar dayandırılmasa, alman zabitləri Osmanlı baş komandanlığından geri çağırılacaqlar. Bir qədər sonra, almanlar beşinci diviziyanın Bakıya hücumunu dayandırdığını və osmanlılar əlavə kömək gözlədiklərinə görə, döyüşlərin ara verdiyini eşidəndə, rahat nəfəs almışdılar.

Alman – Sovet danışıqları davam etdirilərək, avqustun 27-də Brest- Litovsk müqaviləsinə əlavə müqavilə imzalanmışdı. Həmin müqavilənin Qafqazla əlaqədar IV hissəsində aşağıdakı şərtlər irəli sürülmüşdü:

- 1) Rusiya almanların müstəqil Gürcüstanı tanıması ilə razılaşaçaqlar;
- 2) Almaniya Gürcüstan ərazisindən kənarda və Türkiyənin Brest – Litovsk müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərində üçüncü bir dövlətə hərbi yardım etməyəcəkdi;
- 3) Almaniya hər hansı bir üçüncü dövlətin Şamaxı və Bakı qəzalarının sərhədlərini keçəcəyi təqdirdə ölçü götürəcəkdi;
- 4) Rusiya Almaniya ya Bakıdan çıxarılan neftin dördü bir hissəsini, ya da xüsusi aylıq faiz göndərəcəkdi.

Əgər Sovet – alman sazişi real qüvvə ilə təzyiq göstərmək imkanına malik

olsaydı, Azərbaycanın varlığını təhlükə altına ala bilərdi.

İstanbulda olan Rəsulzadə sentyabrın 12-də Mərkəzi dövlətlərin səfirliklərinə memorandum vermişdi və Azərbaycanın təbii paytaxtı, onun siyasi, mədəni və iqtisadi mərkəzi üzərində Rusiyanın suverenliyini tanıyan alman hökumətinə öz etirazını bildirmişdi (75, 132-133). Bununla əlaqədar olaraq M.Ə.Rəsulzadə yazmışdı: Bakısız Azərbaycan – başsız bədəndir (68, 43).

St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və Bakını türklərə təslim etməmək üçün hər vasitəyə əl atmışdı. Onlar erməni hərbi hissələrinin Azərbaycan – türk ordusunun hücumları qarşısında duruş gətirə bilmədiklərini görüb, bu dəfə İranda ingilislərə öz ordusu ilə xidmət edən Lazer Biçeraxova kömək üçün müraciət etmişdilər. Biçeraxova inam bəsləməyən, lakin silahlı qüvvələrə bərk ehtiyacı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti uzun tərəddüddən sonra, Biçeraxovun dəstəsindən türklərlə mübarizə üçün istifadə etmək qərarına gəlmişdi (21, 157).

L.Biçeraxov kazax hərbi hissəsinin komandiri idi və birinci dünya müharibəsinin gedişində, İran ərazisində fəaliyyət göstərən Rusiya hərbi hissələrinin tərkibində Türk ordusuna qarşı vuruşmuşdu. Rusiyada oktyabr silahlı çevrilişindən sonra ingilislərin xidmətinə keçmişdi.

İngilislər Bakının türklər tərəfindən tutulmasına heç cür razı ola bilməzdilər, baxmayaraq ki, onların bolşeviklərdən xoşları gəlmirdi. Lakin türklərə qarşı mübarizədə ingilis komandanlığı Bakı Kommunasına kömək etmək qərarına gəlmişdir. 1918-ci ilin may-iyun aylarında Türk-azərbaycan qoşunlarının Bakı üzərinə hücumu general Denstervili daha da aktivləşdirmişdi. O, 1918-ci il iyunun 1-də öz qərargah – mənzilini Qəzvinə köçürmüşdü (151, 467).

İranda yerləşən ingilis qoşunlarının komandanı Denstervil Biçeraxovun xidmətinə bir neçə zirehli hərbi maşın verərək onun dəstəsini Bakı Sovetinin köməyinə göndərmişdi (124, 172-173).

1918-ci il iyunun 11-də Biçeraxovun dəstəsi qırmızı ordunun tərkibinə daxil edilmiş, iyulun əvvəlində o, öz dəstəsini Ələt stansiyasına çıxarmışdı. Elə həmin vaxt o, artıq Bakıya gəlmişdi (176, 69). Buradan Biçeraxovun hərbi hissəsi Bakı

istiqamətini qoruyan Qırmızı Ordunun tərkibinə qatılmışdı (151, 468).

Denstervilin etibar etdiyi Biçeraxovun qoşunu Qafqazda elə bir real gücə malik olmasa da, Bakı Kommunasının qırmızı ordusuna kömək etməli idi. Onun qüvvələri Ələt – Yevlax istiqamətində türk ordusunun hücumunun qarşısını almaq istəyən qırmızı orduya yardım etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin həmişə olduğu kimi, bu dəfə də erməni – rus bolşevik qırmızı ordusu türklərin güclü hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyərək silahlarını atıb qaçmışdılar. Biçeraxovun dəstəsi cəbhə bölgəsinə gələndə artıq türk ordusu Kürün üstündə olan körpünü tutmuşdu.

Həmin dövrdə nəşr olunan «Borba» qəzeti (rus dilində) yazırdı ki, ermənilərdən ibarət silahlı dəstə, Biçeraxovun hərbi hissələri ilə birgə, cəmi 6000 min nəfərlik ordu, pulemyot, top və 8 sirehli maşınla Kürdəmir istiqamətində hücumu keçmişdir. Bu ordu Kürdəmiri ələ keçirmiş və Yelizavetpol istiqamətində xeyli irəliləyə bilməmişdir. Lakin sonradan Biçeraxov başa düşmüşdü ki, onunla birgə fəaliyyətdə olan Qırmızı Ordunun bu cür tərkibi ilə bolşevik hücumu lazımı nəticə verməyəcəkdir. Ona görə də Biçeraxov erməni-bolşevik ordusunun sonrakı hücumlarında iştirak etməkdən imtina etmişdi (117, №134, 1918).

1918-ci il iyulun sonunda Biçeraxov öz dəstəsini cəbhə bölgəsindən çıxararaq Dərbənd və Petrovskiyə tərəf aparmışdı. Biçeraxovdan nümunə götürən, daşnak hərbi hissələrinin komandirləri Avetisov, Hamazasp və başqaları döyüş bölgələrini tərk etmişdilər (151, 471).

Bakıdakı Sovet hökuməti orduya yeni qüvvələri cəlb etmək cəhdləri də heç bir nəticə verməmişdi. Orduda olanlara hər cür güzəşt edildiyinə baxmayaraq, döyüşmək istəyən çox az idi. Əhalinin zorla türklərə qarşı döyüşməyə cəlb edilməsi isə əhali arasında bolşeviklərə olan nifrəti bir daha artırmışdı.

Erməni – rus bolşevik hökuməti Bakının bütün sənaye müəssisələrini öz əllərinə keçirməklə Azərbaycanın istehsalına da ağır zərbə vurmuşdu. Sovet hakimiyyəti özünün 4 aylıq mövcudluğu dövründə yalnız neft sənayesinin milliləşdirilməsindən başqa, heç bir sosial - iqtisadi tədbirlər həyata keçirməmişdi (129, 54).

Bunun nəticəsi idi ki, bolşeviklər milyon tonlarla nefti Sovet Rusiyasına göndərmişdi. Məsələn, 1918-ci il iyunun birinci yarısında Bakıdan hər gün 1,4

milyon puda yaxın neft məhsulları göndərildiyi halda, iyulun əvvəllərində Bakıdan Sovet Rusiyasına hər gün 2 milyon pud neft məhsulları yola salınmışdı. Bakı nefti Sovet Rusiyasına başlıca olaraq Xəzər dənizi, sonra isə Volqa çayı vasitəsi ilə göndərilmişdi. Aprel ayında Bakıdan 94 min ton, may ayında 182 min ton, iyun ayında 466 min ton, iyul ayında isə 492 min ton neft daşınmışdı (21, 147).

Görkəmli sənayeçilərdən olan Tağıyev və Nağıyev həbs edilmiş, qalanları isə sürgün olunmuşdu. Silah, çörək və digər ərzaq çatışmamazlığı əsgərlər və əhali arasında ciddi narazılığa səbəb olmuşdu.

1918-ci ilin yayında Bakıda ərzaq vəziyyəti pisləşməkdə davam etmişdi. Hakimiyyət boşeviklərdə olmasına baxmayaraq, yenə də günahı menşevik, eser və daşnaklarda görmüşdülər. Ancaq günahı başqasında axtarmaq bolşeviklərin xasiyyəti idi. Bolşeviklər ərzaq komissarı sol eser Tsibulskini P.Çaparidze ilə əvəzləsəldə, yenə də şəhərdə ərzağın vəziyyəti düzəlməmişdi (21, 148-149).

Hadisələr özünün ən gərgin səviyyəsinə çatdıqda, erməni döyüşçüləri mövcud vəziyyəti müzakirə etmək üçün mitinq keçirmək qərarına gəlmişdilər. Mitinq iyulun 21-də Azadlıq meydanında çağırılmışdı. Mitinqdə bütün çıxış edənlər Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmışdılar. St.Şaumyanın əmri ilə mitinqçilərə qarşı silah işlədilmiş, nəticədə, üç nəfər menşevik həlak olmuşdu. Başda Biçeraxov olmaqla kazaklar, Kəspə donanmasının matrosları və fəhlələr cəbhəçilərin tərəfinə keçmişdilər. 22 iyul gecəsi bunların nümayəndələri Bakı menşeviklərin lideri Ayolla ilə görüşmək üçün yollandılar. Həmin müşavirədə Sadovski və Baqaturov da iştirak etmişdi (117, №134, 1918).

Erməni liderlərinin bir qrupu Bakıya yaxınlaşmaqda olan Türklərlə danışıqlar aparmaq və Bakını dinc yolla təslim etmək fikrində idilər. Digər bir qrupu isə, ingilisləri Bakıya dəvət edərək türklərə qarşı axıra kimi müqavimət göstərmək və şəhərdə öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq istəyirdilər. Ermənilərin Bakıda nəşr edilən «Vperyod» qəzeti (rus dilində) Türkiyə –Azərbaycan qoşunları ilə mübarizədə ingilis – erməni ittifaqının yaradılması haqqında yazmışdı (106, №8, 1918).

«İslam Ordusu»nun irəliləməyə başladığı vaxtda, zəngin Bakı neftinin türklərin əlinə keçməsindən ehtiyatlanan İngiltərənin İranda birliqləri Bakını işğal etmək

üçün hərəkətə keçmişdilər (87, 482-483).

Belə bir şəraitdə Bakı Sovetinin 25 iyul 1918-ci il tarixli iclasında daşnakların təmsilcisi Arakelyan ingilislərin Bakıya dəvət olunmasına haqq qazandırır, daşnakların başqa bir qrupundan olan Ter-Ohanesyan, Məlik-Yolçiyants isə bolşeviklərlə yaxınlaşmaq üçün razılaşdırma komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdilər. Onların fikincə, hər iki patriya cəbhə ilə bağlı eyni xətti müdafiə etmişdi (106, №1 və №5, 1918).

1918-ci il iyulun 25-də Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında Şaumyanın qətnaməsi 236 səs, sosialist – inqilabçıların (eser, menşevik və daşnaklar-müəl.) qətnaməsi 259 səs almışdı (23, 571-573).

Menşevik, eser və daşnakların satqınlığı cəbhəni zəiflətməmiş və bu hadisə Bakı Kommunasının süqutunda əhəmiyyətli rol oynamışdı (24, 31).

Başqa bir məlumatda isə Bakı Kommunasının süqutunu belə xarakterizə edilmişdi: Sovet hakimiyyətinin süqutunun mühüm səbəblərindən biri də, o zaman Bakı proletariatu ilə Azərbaycanın zəhmətkeş kəndliləri arasında möhkəm ittifaqın olmaması idi (21, 165).

1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda kəndlilərinin başına gətirilən müsibətlərin nəticəsi olaraq, kəndlilər Bakı Sovetin hakimiyyətini heç vaxt qəlbən qəbul etməmişdi.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımını davam etdirən «erməni daşnak rəhbərləri bolşeviklərdən də istifadə etdikləri kimi, ingilis ordusunu Bakıya dəvət etməklə, Biçeraxov, Sentrokaspi qüvvələrindən türk və müsəlmanlara qarşı, növbə ilə, qırğında istifadə etmişdilər (79, 111).

Bakı Soveti süqut etdikdən sonra 1918-ci il avqustun 1-də İngilis konsulu Mak-Donelin iştirakı ilə Bakıda eser-daşnak-menşevik ittifaqının «Sentrokaspi və Sovetin İcraiyyə Komitəsinin Müvəqqəti Rəyasət Heyəti Diktaturası» adlanan əksinqilabi hakimiyyəti yaradılmışdı (34. 184). Diktatura hökuməti iki orqandan ibarət idi: «Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi»nin Rəyasət Heyəti (sədri-A.Arakelyan) və Xəzər hərbi donanması Mərkəzi Komitəsinin beş nəfərdən ibarət müvəqqəti diktaturası (106, №6, 1918).

Diktaturanın tərkibində Sentrokaspidən 5 nəfər – Peçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemley və Yermakov, «Daşnaksütyun» partiyasından Arakelyan və Məlik-Yolçyan, eserlərdən Umanski və Velunte, menşeviklərdən Ayolla və Sadovski daxil idilər (175, 52). Bu hökumətin tərkibində, əvvəlliklərdə olduğu kimi, bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, sentyabrın əvvəlində Fəhlə, Qırmızı Ordu və Matros deputatları Sovetinə keçirilən seçkilər zamanı partiyalardan irəli sürülən (azərbaycanlıları təmsil edən partiyalar iştirak etmirdilər) namizədlərin içərisində bir nəfərdə olsun azərbaycanlı yox idi. Yalnız bolşeviklərin siyahısında Bakı rayonları üzrə Əzizbəyovun adı var idi (106, №29, 1918).

Daşnak, menşevik və eserlər Bakı Xalq Komissarları Sovetinin rəhbərlərini həbs edilməsində aktiv iştirak etmişdilər. «Sentrokaspi»nin əmri ilə Şaumyan həbs edilmişdi (129, 20).

Təsadüfi deyildir ki, daşnaklar komissarların saxlanıldığı Bayıl həbsxanasını mühafizə etmişdilər (53, №073, 2004). Digər tərəfdən, Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan «Bülleten»də (bu qəzetin redaksiya heyətinə Qr.Ayolla, Lev Umanski, Avet. Oqancanov daxil idi) də bolşeviklər ciddi ittiham olunmuşdular. «Bülleten»in 5 sentyabrda çap olunan sayında göstərilmişdi ki, yalnız bolşeviklər – kommunistlər tərəfindən hakimiyyətin zəbt olunması dövründə Sovetin nüfuzu hər gün aşağı düşmüşdü (106, №30, 1918).

Sentrokaspi dikturası özünün mövcudluğunun ilk günlərində bütün diqqətini müharibəyə yönəltdi. Diktatura hakimiyyətinin elə ilk günündə xalqa etdiyi müraciətdə Bakının əldə saxlanılmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdı (106, №1, 1918).

Diktaturanın ali baş komandanı polkovnik Biçeraxov təyin olunmuşdu (106, №1, 1918).

Tezliklə, Sentrokaspi hökuməti İngilislərdən hərbi kömək istəmiş və bu xahiş yerinə yetirilmişdi. Əlbəttə bu belə də olmalı idi. Çünki ingilislərin özləri də Bakıya can atırdılar. Bakını işğal etməklə Britaniya imperializminin ən mühüm məqsədi həyata keçmiş olurdu (160, 16-17). Bu məqsədin ən vacibi və ən birincisi Bakı nefti idi.

1918-ci il avqustun 4-də polkovnik Stokson başda olmaqla Britaniya ordusunun bir qrupu Bakıya gəlmişdi. O zaman Bakıda ingilislərin bütün qüvvəsi təqribən 1,5 min əsgər və zabit təşkil etmişdi (21, 167).

Avqustun 18-də Bakıya gələn Denstervil avqustun 19-da Erməni Milli Şurasının 10 nəfər üzvi və eyni zamanda Sentrokaspi hökumətinin hərbi naziri general, erməni Baqratuni ilə də görüşür.

Denstervilin öz xatirələrində St.Şaumyan haqqında dedikləri də maraqlıdır. O yazmışdı ki, yaddan çıxartmaq olmaz ki, Bakı bolşeviklərinin lideri Şaumyanın özü erməni idi, lakin o, bizim əleyhimizə erməni kimi deyil, bolşevik kimi çıxış etmişdi (124, 230). Buradan göründüyü kimi St.Şaumyan erməni olmaqla İngilis qoşunlarının Bakıya gəlməsini və türk qoşunlarının hücumunun qarşısının alınmasını istəmişdi. Bu istəyi, «Daşnaksütyun», Erməni Milli Şurası, o cümlədən Bakı və Bakı ətrafı qəzalarda vəhşiliklər törədən və bu cinayətkar əməllərinə görə türklər qarşısında cavab verməli olacaqlarını yaxşı başa düşən erməni quldur dəstələri arzulamışdı.

Avqustun 1-də türk ordusu Bakıya doğru yeni hücum təşkil etmişdi. Sentrokaspi Diktaturanın silahlı dəstələrinin müdafiə qabliyyəti aşağı olduğundan tutduqları mövqelərini qoruyub saxlaya bilməmişdilər.

Avqustun 5-də türk hərbi hissələri Qurd Qapısı tərəfdən şəhərə daxil olmuş və Badamdar hündürlüyünü ələ keçirmişdilər (168, 149).

İngilislərin Bakıya gəlməsi də ermənilərə kömək edə bilməmişdi. Birləşmiş Azərbaycan – türk ordusu düşmənlə ağır döyüşlər apararaq, Bakıya doğru irəliləyə bilmişdilər.

Artıq insan tələfatına yol verməmək üçün 1918-ci il avqustun 3-də Osmanlı ordusunun Şərqi cəbhəsinin komandiri Mürsəl Paşa düşmən tərəfə məktub göndərərək, onların təslim olmasını təklif etmişdi. Eyni zamanda dini baxışlarından asılı olmayaraq bütün əhalinin təhlükəsizliyinə təminat vermişdi. Lakin bu humanist təklifdən Daşnaksütyun partiyasının Mərkəzi Komitəsi, Bakı Erməni Milli Şurası, Sentrokaspi Diktaturası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi imtina etmişdi (106, №7, 1918).

Avqustun 16-da isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Naziri

M.H.Hacinski Bakı erməni Milli Şurasına məktub yazaraq Bakı məsələsini sülh yolu ilə həll etməyi təklif etmişdi. Lakin ermənilər bu məktuba cavab verməmişdilər. Bu dövrdə onların əsas məqsədi Bakını təhvil verməmək, hakimiyyətlərini qoruyub saxlamaq və azərbaycanlılara qarşı öz təcavüzkar siyasətlərini davam etdirmək olmuşdu. Ermənilər geri çəkilmədən, yalnız Bakıda deyil, eləcə də, Azərbaycanın başqa qəzalarında da (Sentrokaspi diktaturasının nəzarəti olan yerlərdə-müəl.) qırğınları davam etdirmişdilər.

Diktatura dövründə ermənilərin Bakıda törətdikləri özbaşınalılıqlar haqqında arxivlərdə tutarlı faktlar vardı. Məsələn, Keşlə kəndinin əhalisi 1918-ci il avqustun 27-də ayrı – ayrı erməni silahlı dəstələrinin özbaşınalığından Mərkəzi hökumətə şikayətində göstərilir ki, erməni dəstələri silah axtarmaq adı altında azərbaycanlıların yaşadığı evlərə soxularaq onlara məxsus qiymətli əşyaları qarət etmişdilər (106, №26, 1918).

Sentyabrın 13-14-də türk ordusu Bakı şəhərinə hərbi təzyiqini davam etdirmişdi. Sentrokaspi diktaturasının orqanı olan «Bülleten»in 13 sentyabr tarixli 37-ci sayında Diktaturanın Ordu və Donanma komandanı Dokuçayevin müraciəti dərc olunmuşdu. Müraciətdə o, müsəlman əhalisini Bakı şəhərinin müdafiəçilərinə qoşulmağa, yaxud heç olmasa, iki dövlət arasında gedən müharibədə bitərəf mövqedə durmağa çağırırdı (106, №37, 1918).

Lakin bütün bunların heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki Bakıda qurulan Sentrokaspi hökuməti Azərbaycan xalqına yad idi. Xalq heç vaxt türk əsgərlərinə silah qaldırmazdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan xalqı həm bolşeviklərin, həm də Sentrokaspi diktaturasının hakimiyyəti dövründə haqsızlıqlar və faciələr görmüşdü.

Türk-İslam ordusunun hücumu nəticəsində şəhərin müdafiəsinin qeyri-mümkün olduğunu görən ingilis komandanlığı tələsik Bakını tərk etmişdilər. Sentyabrın 14-də general Denstervil öz ordusunun qalıqları ilə yenidən gəmilərlə Ənzəliyə qayıtmışdı. Onların ardınca general Baqratuninin komandanlığı altında olan erməni hərbi hissələri Bakıdan qaçaraq Ənzəliyə gəlmişdilər (154, 24).

Ermənilər Türk-azərbaycan ordusunun hücumu qarşısından qaçarkən Bakının Sabunçu, Zabrat, Buzovna, Ramana kəndlərini qarət etməkdən və həmin kəndlərin

dinc sakinlərini öldürməkdən belə çəkinməmişdilər (9. v. 67).

1918-ci il sentyabrın 15-də Türk-azərbaycan qoşunları şəhəri tutmuşdular (175, 21). 1918-ci il sentyabrın 15-də Osmanlı orduları Azərbaycanın mövcud əsgəri və könüllü dəstələri ilə birlikdə Bakını erməni və rus əsgərlərindən azad etmişdi. Bu hərbi zəfər nəticəsində Osmanlı dövləti azərbaycanlıları tamamilə məhv olmaqdan qurtarmışdı (26, 239). Azərbaycan Respublikası Türkiyənin yaxından köməyi ilə paytaxtını əldə etmiş oldu (160, 31).

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqaz üç müstəqil respublikaya – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistana ayrıldıqdan sonra onlar arasında müvəqqəti xarakter daşıyan, ərazi bölgüsü aparılması vacib idi. Cənubi Qafqazda yenidən yaranmış üç müstəqil dövlət arasında ziddiyyətlər əsasən, ərazi məsələsi üstündə olmuşdu.

Respublikalar arasında əmlakların bölüşdürülməsi məsələsini, elə bir ciddi qarşıdurma olmadan, həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Lakin tarixi şərait baxımından ərazi məsələsinin həlli çox çətin və dolaşlıq idi. Xüsusən, Ermənistanın iddia etdiyi ərazilər çox dolaşlıq və ziddiyyətli idi. Çünki, erməni hökumətinin iddia etdiyi ərazilərdə, demək olar ki, müsəlmanların sıx yaşadığı ərazi idi və bu torpaqlar əzəldən Azərbaycana məxsus olmuşdu. Hətta, Cənubi Qafqaz Seymi dağılandıqdan sonra da özünün müstəqilliyini elan etmiş ermənilərin nə ərazisi, nə paytaxtı var idi (154, 94).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Ermənistan Respublikasına İrəvan şəhərini güzəştə getmişdi və sonradan bu şəhər ermənilərin paytaxtı oldu (154, 94). Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər yenə də Azərbaycana qarşı ərazi iddiası qaldırmış və azərbaycanlıları qırmağa, öz doğma torpaqlarında qovmağa başlamışdı. Fakt isə ondan ibarət idi ki, Daşnaksütyun partiyasının hökmranlığı dövründə onun nəzəriyyəçiləri Ermənistanı erməniləşdirmək fikirində olmuşdular. Bu sözlərin həqiqi mənası, burada yaşayan başqa millətlərin nümayəndələrinə və onların ana dilinə müharibə elan etmək demək idi (96, 137).

Həmişə olduğu kimi 1918-ci ildə də erməni daşnak hökumətinin ərazi iddiaları Zaqafqaziya xalqları arasında qanlı vuruşmalara, qırğınlara, qaçqınlığa gətirib çıxartmışdı (27, 34).

Ermənilər azərbaycanlıların torpaqları hesabına özlərinə mərkəzi İrəvan olmaqla, dövlət qurduqdan sonra Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinə qarşı torpaq iddialarından əl çəkməmişdilər. Erməni silahlı dəstələri Ermənistan dövlətinin himayəsi altında olan türk kəndlərinə basqınlarını davam etdirmişdilər. Onların əsas məqsədi türkləri qaçmağa məcbur etməklə erməni dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək idi. Konfliktdən sonra 180 min müsəlman, yaxud İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin üçdə iki hissəsi ya öldürülmüş, ya da qaçqın düşmüşdü (142, 80).

Buna bənzər hadisələr, demək olar ki, Azərbaycanın əsasən Qərb torpaqlarını, eləcə də Qarabağı, Naxçıvanı əhatə etmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanıb Andranikin qüvvələri ilə birləşərək, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərin əhalisinin silah gücünə qovaraq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək fikrində idilər.

Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bəyazid qəzasının Göycə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət etmiş, Ermənistan hökumətindən Yeni-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasına köməklik göstərilməsini tələb etmişdilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaq üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi (13. v.144). Ermənistan hökuməti isə çox bu cavabdan qaçmışdır.

Əlimərdanbəy Topçubaşov «Azərbaycanın təşəkkülü» əsərində Andranikin Şuşa, Cavad, Cəbrayıl və Zəngəzur ərazilərində azərbaycanlıları qovub onların yerinə İrandan, ələlxüsus da, Türkiyədən gəlmə erməniləri köçürməsindən yazmış və qeyd etmişdi ki, onun fikiri Qarabağı Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirməkdə (78, 132).

Bu dövrdə də ermənilərin əhalisi o qədər azlıq təşkil edirdi ki, hətta özlərinə dövlət qurmaq üçün dünyanın başqa yerlərində yaşayan erməniləri «vətənə»

dönmələrini xahiş etmişdilər. Buna misal olaraq, hələ 1917-ci ilin dekabrında «Mşak» qəzetində verilmiş bir yazıya diqqət edək. Həmin yazıda göstərilir ki, erməni gəlmələri əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Onda Ermənistanı yaratmaq üçün ermənilərin sayı artmış olardı. Bu məqsədə çatmaq üçün statistik büro yaradılması təklif olunmuşdu (143, 73).

Erməni hökuməti isə azərbaycanlılara qarşı hərbi təcavüzü davam etdirməkdə idi. Ermənilər Gəncə, Ağdam, Şuşa, Tərtər və Azərbaycanın başqa ərazisində 10-15 nəfərdən ibarət silahlı qaçaq-quldur dəstələri düzəldərək yollarda dinc azərbaycanlılara qarşı basqınlar edərək, onların əmlaklarını əllərindən almış və çox vaxt da onları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Ermənilərin sentyabr-oktyabr aylarında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qətli-qarətlər haqqında Gəncə qəza rəisinin adına göndərilən yazılı məlumatlarda öz əksini geniş tapmışdır (10. v. 39).

Andranikin silahlı dəstələri Göycəni dağıtdıqdan sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Görus nahiyəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirmiş, erməni qoşunlarının Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi (13. v.149).

Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 17-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə, Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətini tanımamalarını bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi (13. v.193).

1918-ci ilin noyabr ayında Naxçıvan ərazisində Araz – Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisi Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarından ibarət idi. Paytaxt Naxçıvan şəhəri müəyyən edilmişdi (31, №18, 1991). Onun yaradılması, bir tərəfdən ermənilərin iddialarını dəf

etməyə, digər tərəfdən, isə diyarı Azərbaycanla birləşdirməyə hazırlıq görməyə imkan verirdi (47, №100, 1992). 1919-cu ilin mart ayına kimi fəaliyyət göstərmiş həmin respublika bölgənin ermənilərin əlinə keçməsinin qarşısını aldı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütövlüyünü təmin etdi (63, 128).

Naxçıvan ölkəsinin hərbi-müdafiə zəifliyini bilən erməni qoşunları ara-sıra bu əraziyə basqınlar etsələr də, hər dəfə böyük tələfatla geri çəkilmişdilər. 1918-ci ilin axırlarında Türk qoşunları Naxçıvandan getdikdən sonra ermənilər Ordubad qəzasının Gəncə, Şərur-Dərələyəz qəzasının Yaycı, Əmov, İrəvan qəzasının Qaraxan kəndlərinə basqın edib Əmov və Qaraxan azərbaycanlılarını qılıcdan keçirmişdilər. Bu dövrdə daşnaklar Zəngibasarda 48, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74, Şərurda 7 kəndi odlayıb viran qoymuş, onların sakinlərini öldürmüş, sağ qalanlarsa didərgin salınmışdı (31, №18, 1991).

Azərbaycanın cənubunda da erməni silahlı dəstələri azğınlıq etmişdilər. İngilis hərbiçilərinin hərtərəfli kömək etdikləri «beşlər diktaturası»nın ağ ordusu hələ avqustun əvvəllərində Lənkəran qəzasına, demək olar ki, sahib olmuşdular (33, 53).

Lənkəran qəzasında İlyəşeviçin 10 min, polkovnik Makarovun (erməni) 3 min, polkovnik Avetisovun 2 min nəfərlik ordusu fəaliyyət göstərmişdi. Bunların planı gələcəkdə Bakını tutmaq idi (58, 89). Ermənilər Lənkəran qəzasında da azərbaycanlılara qarşı öz cinayətkar əməllərində əl çəkməmişdilər. Onlar burada hər cür özbaşınalığa yol vermişdilər. 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun ali baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, Avetisovun quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etmişdi. Öz növbəsində Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər sizə hərtərəfli köməklik göstəcək və adı çəkilən dəstənin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır. Sonda Nuru Paşa bildirmişdi ki, müsəlmanlara çatdırın ki, onlar çox da gözləməyəçəklər (160, 59).

Skotland-Lidden yazırdı ki, ermənilər Zəngəzurda özlərinin indiki çıxışlarında müvəqqəti olaraq qazandıqları uğurlarına şübhə etməmişlər. Onların nizami

ordularının əksəriyyəti əvvəllər rus ordusunda xidmət etmişdilər, Azərbaycan ordusu demək olar, hamısı gənc əsgərlərdən ibarət idi. Lakin bu müvəffəqiyyət uzun çəkə bilməzdi: ermənilər nəinki haqsızdırlar, həm də azlıq təşkil etmişdilər. Bir gün gələcək ki, bütün müsəlmanlar birləşərək bir nəfər kimi onları sıxışdıranlara qarşı qalxdığı zaman erməni xalqını heç bir şey xilas edə bilməyəcəkdi (45. v. 9 -10).

1918-ci il sentyabrın 17-də, başda F.X.Xoyski olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti Bakıya köçdükdən sonra torpaqlarımızın bir hissəsində ermənilərin özbaşınalığına, dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin qarşısı qismən də olsa alınmışdı.

Beləliklə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törədikləri qanlı qırğınlar və onların hər cür özbaşınalıqları tutarlı faktlarla üzə çıxdıqca, 1918-ci ilin bütün dövrü ərzində, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin apardıqları soyqırımı siyasətinin əsl mahiyyəti arxiv sənədləri və elmi-tədqiqat materiallardan istifadə etməklə aydınlaşmış olur.

St.Şaumyan və A.Mikoyan Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti «qurmaq» uğrunda mübarizədə Andranikin, Sovet Rusiyasının düşməni elan olunan Biçeraxovun, hıçakist, daşnak Hamazaspın, Dronun, Njdenin fərari və tör-töküntü dəstələrindən istifadə etmişlər (147, 104).

Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında ermənilər bolşevik-sovet hakimiyyətinin himayəsindən istifadə edərək, gələcəkdə Erməni dövləti yaratmaq üçün azərbaycanlılara qarşı öz məkrli siyasətlərini davam etdirmişlər. Bu siyasətin nəticəsində, minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, evləri qarət olunub yandırılmış, mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə dağıdılmış və öz ata-baba torpaqlarından didərgin salınmışlar. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki tarixi abidələr məhv edilmişdi. Bütün bu törədilən cinayətlərə görə ermənilər heç bir məsuliyyət daşımamış və əksinə, həmin dövrdə hakimiyyətdə olan RSFSR XKS və Bakı Soveti tərəfindən müdafiə edilmişlər.

St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı XKS yıxıldıqdan sonra da, öz cinayətkar əməllərini davam etdirən ermənilər, yeni yaranan «Sentrokaspi» diktaturasının himayəsindən istifadə etmişlər. Bunun təsdiqi dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsillərində

dəfələrlə, həm də sənədlər əsasında öz həllini tapıb.

Azərbaycan və Türkiyə hökumətlərinin razılığı ilə mərkəzi İrəvan olan bir Ermənistan dövləti yaradıldıqdan sonra da, ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirmişdi. Erməni hökuməti azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlarını davam etdirməsində əsas məqsədi, həmin ərazilərdə türksüz Ermənistan yaratmaq, əgər buna nail ola bilməsələr, heç olmasa, həmin ərazilərdə türklərin sayını azaltmaq olmuşdu.

Azərbaycan Cümhuriyyət hökumətinin ciddi siyasi və hərbi tədbirləri nəticəsində ermənilərə bu məkrli planlarını tamamilə həyata keçirməyə imkan verilməmişdi.

NƏTİCƏ

Tarix boyu Cənubi Qafqaz dünya dövlətləri üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, həmişə bu ərazidə dramatik hadisələr baş vermişdi. Çox vaxt da hadisələrin daha dramatikləşdirilməsində ermənilər xüsusi rol oynamışdılar. Bu olaylar zamanı isə, ən çox ziyan çəkən və məhrumiyətlərə məruz qalan Azərbaycan xalqı olmuşdu.

1917-ci ilin fevralında baş vermiş burjua inqilabının nəticəsi olaraq romanovlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Nikolayın hakimiyyətdən salınması, Qafqaz cəbhəsində və Cənubi Qafqaz ərazisində, ümumilikdə isə bütün imperiya ərasində çox böyük çaxnaşmalara səbəb olmuşdu. 1917-ci ilin oktyabr siyasi çevrilişindən sonra isə imperiya ərazisində bu çaxnaşmalar daha da genişlənməmişdi, Rusiyanı vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. İmperiyanın hər yerində siyasi çəkişmələr, qarşıdurmalar artmışdı.

Cənubi Qafqazın həm iqtisadi, həm də siyasi mərkəzi hesab olunan Bakıda siyasi hakimiyyət uğrunda müxtəlif siyasi təşkilatlar arasında mübarizə aktivləşməyə başlamışdı.

Ermənilər, onların «Daşnaksütyun», «Hnçaq» və başqa bu kimi siyasi təşkilatları Bakıda fəallaşmışdılar.

Ermənilərin türklərə qarşı məkrli siyasətləri içərisində Azərbaycan türklərini daha çox qırmaq, qarət etmək, evlərini yandırmaq və öz ata-baba torpaqlarından qovmaq, sonra isə Erməni dövlətini yaratmaq planlarını həyata keçirmək əsas istiqamət olmuşdur.

Qafqazda çarizmin işğalçılıq və müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak edən erməni şovinist millətçilərinin öz milli mənafeləri var idi.

Onlar «dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» mifinin reallaşması üçün məhz çar Rusiyasının köməyi ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına nail olmuşdular. XIX əsrdə Rusiya – İran (1828 – Türkmənçay sülh müqaviləsi), Rusiya-Türkiyə (1829 – Ədirnə

sülh müqaviləsi) müharibələrindən sonra ermənilər kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza köçürülərək Azərbaycanın ən səfalı, münbit torpaqlarda məskunlaşdırılmışdı. Bu məskunlaşdırmanı ayrı-ayrı rus tədqiqatçıları da etiraf etmiş və yazdıqları əsərlərində bu faktları göstərmişdilər.

Rus tədqiqatçısı Şavrov da etiraf etmişdi ki, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda 1 milyon 300 min nəfər erməni yaşayırdı ki, onların da 1 milyon nəfərindən çoxu diyarın yerli sakinləri deyildilər və çar Rusiyası tərəfindən bu ərazilərə köçürülmüşdü (171, 184).

Ermənilərin bu ərazilərdə məskunlaşdırılması uzaqgörən bir siyasətə xidmət etmişdi. Erməniləri məskunlaşdırmaqla, gələcəkdə aborgen müsəlman-azərbaycan əhalisini həmin torpaqlardan sıxışdırıb çıxarmağı, ərazi iddiası irəli sürməyi, soyqırımını tətbiq etməklə öz mənfur məqsədləri olan «Böyük Ermənistan» xülyasını həyata keçirməyi nəzərdə tutulmuşdu.

Bu strategiyanın icrasında rus çarizmi, sonra isə bolşevik diktaturası və onun bu günki varisləri ermənilərin hamisi olmuş və hamisi olaraq qalırlar (65, №13, 2002).

Erməni əhalisi içərisində geniş təbliğat işi aparmaq, onların mənəviyyatını bu mənfur ideya ilə zəhərləmək, ərazisində, torpağında yaşadığı Azərbaycan türklərinə qarşı nifrət hissi oyatmaq və gələcək siyasi fəaliyyətlərində onlardan istifadə etmək həmin planın sonrakı mərhələsinə daxil idi.

Əvvəlcə Rusiya imperiyasının, sonra isə Sovet Rusiyasının yaxından himayəsinə arxalanan ermənilər iki yüz il (XIX – XX yüzilliklər) ərzində Türkiyə ərazisində və sonra isə Cənubi Qafqazda – Azərbaycan ərazisində türklərə qarşı, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlara qarşı da, çox böyük qətliamanlar, qarət və dağıntılar törətmişlər. Bu haqda dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsillərində geniş bəhs edilmişdi.

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, birinci dünya müharibəsində əsas cəbhə xətlərindən biri olan, Qafqaz cəbhəsinin Batumdan Urmiyaya qədər uzanması və bu cəbhə xəttinin Rusiyaya aid olan hissəsində türk ordusuna qarşı duran rus qoşunlarının içərisində ermənilərin üstünlük təşkil etməsi, həmin cəbhə xəttində yaşayan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin dəhşətli qırğınları və qətliamanlarının baş

verməsinə səbəb olmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti, eləcə də erməni-rus bolşevik təşkilatları, «Sentrokaspi» diktaturası və onlara tabe olan hərbi hissələr olmuşdur.

Beləliklə, 1917-1918-ci illərdə baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut etmişdi ki, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti məqsədli şəkildə olmuşdu.

Bəhs olunan mövzunun əsas hissəsində problemlə bağlı faktiki materiallardan istifadə edilərək, xalqımıza qarşı baş vermiş soyqırımı hadisələrinə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmışdır. Ona görə də hadisələrin nəticəsinə xronoloji baxımdan diqqət yetirilmişdi:

1. Rusiya imperiyasında 1917-ci il fevral burjua inqilabından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi hadisələrin inkişaf etməsi gedişində müxtəlif yönümlü təşkilatların yaranmasının şahidi oluruq. Bu təşkilatlarla yanaşı, Rusiyada yaranan Müvəqqəti Hökumət də Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaratmışdı. İstər Rusiya hökuməti, istərsə də Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi Qafqazda Türkiyə ilə müharibəni dayandırmaq marağında deyildi. Əlbəttə, müharibəyə bu cür yanaşma erməniləri də təmin etmişdi. Ona görə də onlar Müvəqqəti hökuməti bütün qüvvələri ilə müdafiə etməyə başlamışdılar. Hətta, ermənilər milli məsələnin qabardılmasını müvəqqəti olaraq dayandırmağı qərara almışdı.

2. Bu dövrdə ermənilər, Erməni dövləti yaratmaq planlarının reallaşdırılmasını üçün şəraitin yetişdiyini hiss edib, əsas qüvvələrini Cənubi Qafqazda həm ərazicə, həm də əhalisinin sayına görə böyük olan Azərbaycana qarşı yönəlmiş oldular. Çünki onların Türkiyə ərazisində Erməni dövlətini yaratmaq planları türklər tərəfindən puça çıxarıldıqdan sonra bütün diqqətlərini Azərbaycan torpaqlarına yönətməmişdilər.

Ermənilər Cənubi Qafqazda öz planlarını həyata keçirmək üçün həm Rusiyada fevral burjua inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökuməti və oktyabr silahlı

çevrilişindən sonra yaranan Sovet Rusiyasını, həmçinin Bakıda St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi və tərkibinin böyük əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan Bakı Sovetini, eləcə də 1918-ci ilin avqustunda yaranan «Sentrokaspi diktaturası»nı özünə dayaq hesab etmişdi.

Erməni daşnakları həmin qüvvələrə arxalanaraq Qars, Qarabağ, Xoy, Salmas, Urmiya, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Quba, Səlyan, Lənkəran və başqa yaşayış məskənlərində azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmiş, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, tarixi abidələri məhv etmişdilər.

Ermənilər öz cinayətlərini ört-basdır etmək üçün həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan və özlərinin rəhbərlik etdikləri müxtəlif adda qəzet səhifələrində (“Bakinski raboçi”, “İzvestiya”, “Baku”, «Sosial-demokrat», «Arev» və s.) özlərinə haqq qazandıрмаğa çalışmışdılar. Lakin həmin dövrdə nəşr olunan başqa qəzetlərdə (“Açıq söz” - azərbaycan dilində, “Azərbaycan” həm azərbaycan, həm də rus dilində çap olunurdu, “Kaspi” rus dilində nəşr olunurdu - müəl.), eləcə də həmin hadisələri öz gözləri ilə görən şahidlərin ifadələrində və Cənubi Qafqazda özünü hökumət elan edən, amma real siyasi və hərbi gücə malik olmayan Cənubi Qafqaz Komissarlığının, sonra Cənubi Qafqaz Seyminin yığıncaqlarında (burada erməni və gürcü nümayəndələrinin müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndələri məsələni kəskin qoymasız nəticəsində) ermənilərin dinc azərbaycanlılara qarşı törətmiş olduqları cinayətləri təsdiqlənmişdi. Bu baxımdan, o dövrün tarixi sənədləri soyqırımı faktlarının aşkarlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Xüsusən, bu sahədə 1918-ci il avqustunda Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratmış olduğu Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (bu komissiyanın hazırladığı sənədlərdən əsər yazılan zaman geniş istifadə edilmişdir) fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır.

Bu Komissiyanın topladığı sənədlər təsdiq etmişdi ki, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı qabaqcadan hazırlanmış soyqırımı siyasətini həyata keçirmişlər. Bu soyqırımı həyata keçirməkdə əsas məqsədləri gələcəkdə Erməni dövləti yaratmaq üçün geniş torpaqlar ələ keçirmək və həmin torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərini qırmaq, qıra bilmədiklərini isə doğma torpaqlarından qovmaq və didərgin salmaq olmuşdur.

3. 1917-1918-ci illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən müxtəlif yönümlü cıyasi təşkilatların hakimiyyət uğrunda apardıqları ölüm-dirim mübarizəsi, eləcə də erməni təşkilatlarının Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə Erməni dövləti yaratmaq planları azərbaycanlıların çox böyük faciələrlə üzləşməsinə gətirib çıxarmasının şahidi oluruq.

Bakıda fəaliyyət göstərən bolşeviklər partiyası və Bakı Sovetinin rəhbərliyində əsasən, ermənilər üstünlük təşkil etmişdi. Həmin təşkilatlara rəhbərlik edən St.Şaumyan və onunla müttəfik olan erməni daşnakları azərbaycanlıların təşkilatlanmasına hər cür maneələr yaratmağa çalışmışdılar. Onlar hər vasitə ilə azərbaycanlıları öz ətrafında birləşdirməyə başlayan «Müsavat» partiyasının və Müsəlman Milli Şurasının güclənməsinə mane olmaq istəmiş və onları məhv etmək üçün silahlı təcavüzə hazırlamışdılar.

Bakıda siyasi və hərbi üstünlükləri ələ alan ermənilər azərbaycanlıları siyasi, xüsusən hərbi cəhəddən təşkilatlanmasının qarşısını almağa səy göstərmişdilər. Bakıda fəaliyyət göstərən Bakı Sovetinin, fəhlə və əsgər deputatları Sovetinin tərkibində, ən əsası isə rəhbərliyində, demək olar ki, Azərbaycanın ziyalı təbəqəsindən (bir-iki nəfəri çıxmaq şərti ilə, onlar da bolşeviklərin mövqeyini müdafiə edirdilər – müəl.) nümayəndə yox idi. Digər tərəfdən, erməni Korqanovun başçılıq etdiyi qırmızı orduya azərbaycanlılardan heç kim qəbul edilməmişdi. Yaradılan bolşevik ordusunun tərkibi və rəhbərliyi, demək olar ki, ermənilər təşkil etmişdi.

Bu dövrdə Bakıda qatı şovinist millətçi, erməni təşkilatları – «Daşnaksütyun», «Hnçak», «Erməni xalq partiyası», Erməni Milli Şurası fəaliyyət göstərmişdi. Bu təşkilatları birləşdirən vahid bir xətt var idi, o da Türk-Azərbaycan ərazisi hesabına Erməni dövlətini yaratmaq.

Əvvəlcə bolşevik bayrağı altında, sonra isə “Sentrokaspi” diktaturasının hakimiyyəti dövründə erməni quldur silahlı dəstələri Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Səlyan, Göyçay, Kürdəmir və başqa yerlərdə, Daşnaksütyun partiyasının rəhbərliyi altında isə Cənubi və Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar həyata keçirmişlər. Buna baxmayaraq vətəni, torpağı və xalqı düşünən qabaqcıl ziyalı nümayəndələr xalqı öz ətrafında birləşdirən təşkilatlar quraraq, Azərbaycanın

varlığını qoruyub saxlamış, arxasında Rusiya və başqa qərb dövlətlərinin durduğu ermənilərin məkrli planlarını puça çıxartmışdılar. Bu baxımdan «Müsavat» partiyası, Müsəlman Milli Şurası və Cənubi Qafqaz Seymində Azərbaycan nümayəndələrinin fəaliyyətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məhz həmin qüvvələrin Azərbaycan xalqına sahib çıxmaları nəticəsində onların məhv olmaqdan xilas etmişdi.

4. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz varlığını elan etdikdən sonra azərbaycanlıların hüquqlarını geniş surətdə müdafiə etməyə başlamışdı. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra azərbaycanlıların soyqırımını araşdıran Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmışdı. Yeni yaradılan Azərbaycan ordusu azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə erməni təcavüzündən xalqın müdafiəsini təşkil etmiş və düşməne qarşı ciddi müqavimət göstərməyə başlamışdı. Lakin Cümhuriyyət ordusu Azərbaycan ərazisinin bir hissəsində ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımının qarşısını alsa da, hələ ciddi nəzarət edə bilmədiyi Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və başqa bölgələrdə bu soyqırımın qarşısını almaq mümkün olmamışdı.

Ermənilər yaxınlaşan Paris sülh konfransına qədər həmin ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıları qırmağa və qıra bilmədiklərini isə sıxışdırıb çıxartmağa çalışmışdılar. Bununla, onlar dünya dövlətlərinə sübut etmək istəmişdilər ki, guya buralarda ermənilər üstünlük təşkil etmiş və onlara daha çox torpaq payı verilməli idi.

Ermənilər zaman-zaman bu siyasətlərini davam etdirmiş, dünya dövlətlərini, xüsusən xristian dünyasını özlərinin yalan üzərində qurulmuş planlarına inandıra bilmiş və nəticədə, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini ələ keçirərək orada yaşayan minlərlə azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş və sağ qalanlarını deportasiya etmiş, onların əmlakını qarət etmiş, həmin yerlərin tarixi abidələrini məhv etmişdi.

Bu gün də, həmin siyasət Qərb dövlətləri və Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycana və onun xalqına qarşı, davam etdirilməkdədir.

İstər 1917-1918-ci illər, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı soyqırımı siyasətinin əsl mahiyyətini tədqiqatçılar tərəfindən elmi araşdırılması bundan sonra da davam etdirilməli idi. Çünki bu dövrün hadisələri hələ kifayət qədər və tam araşdırılmayıb. Bununla bağlı Türkiyə, xarici dövlətlər və Gürcüstanın arxivlərində tutarlı sənədlər vardı. Həmin sənədlərin gələcək tədqiqatlara

cəlb edilməsi, ermənilərin uzun müddət xalqımıza qarşı apardığı soyqırım siyasətini hərtərəfli araşdırmağa imkan vermiş olar.

XX əsrin əvvəlindən başlayaraq, Şimali Azərbaycanda, Bakıda və Azərbaycanın digər iri şəhərlərində ermənilərin bir sıra istehsal və infrastruktur sahələrdə öz yerlərini möhkəmlətməsi, sovet dövründə bu işin rəhbər partiya – sovet orqanlarında, təhlükəsizlik və inzibati idarələrdə, iqtisadi orqanlarda və s. rəhbər vəzifələrə irəli çəkilmək yolu ilə icra edilmişdi. Bu cür geniş miqyaslı fitnəkar fəaliyyətin son nəticəsi Azərbaycan torpağında Dağlıq Qarabağ kimi düyünün yaradılmasına gətirib çıxartmışdı (65, №13, 2002).

Hazırda Rusiyanın yaxından köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etməsi, bir milyon qaçqının və məcburi köçkünün acınacaqlı vəziyyətdə yaşamaları və bütün bu hadisələrə ABŞ və Qərb dövlətlərinin göz yummaları, yaxud xristian təəssübkeşliyi ilə ermənilərin mövqeyinin müdafiə etmələri, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin (822, 853, 874, 884 sayılı) ermənilər tərəfindən yerinə yetirilməməsi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyi, bir daha onu göstərir ki, dünyada xristian həmrəyliyi hələ də qalmaqda və Cənubi Qafqazda xristian Erməni dövləti haqsız olaraq müdafiə olunmaqdadır. Azərbaycan xalqı bu tarixi dərslərdən nəticə çıxartmalı, dostunu – düşməninə tanımalı və onsuzda zaman – zaman əlindən alınmış, parçalanmış torpağının müdafiəsini gücləndirməli, şərait yetişən kimi işğal olunmuş ərazilərini azad etməlidir.

Xalqımız məkrli düşmənin və onların havadarlarının planlarını puça çıxartmaq üçün ayıq olmalı və gələcəkdə baş verə biləcək faciələrin qarşısını almaq məqsədilə qüvvələrini birləşdirməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı: Elm, 1995, 164 s.
2. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu – XX əsr). Bakı: Elm, 1998, 320 s.
3. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Qartal, 2001, 174 s.
4. Abışov V.Ş. Fevral-oktyabr inqilablarından sonra erməni millətçilərinin antiazərbaycan fəaliyyətinin canlanması // Tarix və onun problemləri, 2000, №3-4, s. 82-86.
5. Açıq söz qəz., 1917, 14 may – 14 iyun, № 462, 472, 497,
6. Ağayev M.A. Azərbaycan burjua ideologiyasında milli məsələyə dair bəzi şüarların tənqidi (1917-1920). //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1991, № 2-3, s. 21-26.
7. Arzumanlı V. və Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, Soyqırımı, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.
8. Azərbaycan hökuməti Şamaxı qəza rəisinin dəftərxanası (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARMDA) - f. 949, siy. 1, iş 8, v. 39.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yanında Fövqəladə İstintaq Komissiyası Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDSPİHA) – f. 277, siy. 2, iş 14, v.1, 49; iş 13, v.5; iş 7, v. 37-38; f. 277, siy.8, iş 536, v.174; iş 26, v.1.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyi (ARMDA) – f. 894, siy.4, iş 65, v.1-3; siy.10, iş 31, v.1-8; iş 81, v.9-10; iş 80, v.39-44.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi (ARMDA) – f. 100, siy.2, iş 791, v.106-107.
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi yanında Fövqəladə İstintaq Komissiyası (ARMDA) – f. 1061, siy. 1, iş 95, v.1-2, 4; iş 99, v.5-8; iş 6, v.3-7; iş 105, v.4; iş 96, v.32.

13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstandakı nümayəndəliyi (ARMDA) – f. 897, siy. 1, iş 11, v.144, 149, 193.
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi (ARMDA) – f. 970, siy. 1, iş 4, v.1-2.
15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 199 s.
16. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi (ARDSPIHA) – f.1, siy. 85, iş 462, v.518-522.
17. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyət (ARMDA) – f.389, siy. 1, iş 65, v.32.
18. Azərbaycan SSR Həmkarlar təşkilatı (ARMDA) – f. 1134, siy.2, iş 5, v.167.
19. Azərbaycan SSR Poçt və Teleqraf Xalq Komissarlığı (ARMDA) –f. 50, siy.5, iş 583, vv.201-202.
20. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Z.M.Bünyadovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1990, 381 s.
21. Azərbaycan tarixi. 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1973, 598 s.
22. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
23. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi. Sənədlər və materiallar. 1917-1918-ci illər. Z.İ.İbrahimovun və M.S.İsgəndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1960, 676 s.
24. Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. /Ə.S.Sumbatzadənin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1978, 218 s.
25. Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Xalq qəzeti» qaz., Bakı, 1998, 27 mart, №80.
26. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.
27. Cavadov Q.C. XIX əsridə Azərbaycanın etnik xəritəsinə dair – // Elturan. 1994, № 1-2, s. 26-30.
28. Çəmənzəminli Y.V. Müstəqilliyimizi istəyiriksə. Bakı: Gənclik, 1994, 71 s.
29. Ermənistan Azərbaycanlıların tarixi coğrafiyası /B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Gənclik, 1995, 456 s.
30. Əlibəyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planlarında. //İpək

yolu, 1998, № 2, s.70-75.

31. Əliyev Ə. Azərbaycan-Türk Respublikası. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 1991, 01 may, №18.
32. Əliyev P. Qarabağ bolşevikləri Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Bakı: Azərneşr, 1963, 106 s
33. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1963, 112s.
34. Əzimov H. Azərbaycan qəzalarında Sovetlər (1917-1918-ci illər). Bakı: Elm, 1971, 126 s.
35. Əzimov H. İnqilab dövründə Azərbaycanda kəndli təşkilatları və sinfi mübarizə. Bakı: Elm, 1976, 37 s.
36. Həsənov C. 1918-ci ilin mart: vətəndaş müharibəsi, yoxsa türk-müsəlman soyqırımı? «Azadlıq» qəz., Bakı, 1994, 31 mart, № 31.
37. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərneşr, 1993, 361 s.
38. «Hümmət», qəz., Bakı, 1918, 31 mart, №37.
39. Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (ARMDA)- f.30, siy.1, iş 108, v.1.
40. İbrahimov A.Z. Azərbaycan Böyük Oktyabr sosialist inqilabının hazırlanması dövründə. Mart-oktyabr 1917-ci il. Bakı: ADU, 1988, 80 s.
41. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərneşr, 1957, 585 s.
42. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərneşr, 1970, 523 s.
43. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997, 184 s.
44. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərneşr, 1993,163 s.
45. İSTPART (ARDSPİHA) - f. 276, siy. 1, iş 94, v.15; siy. 2, iş 16, 155, v.15; siy.9, iş 1, v.15.
46. Qasimov M. və Qasimov N. Qaraçimənin qan yaddaşı. Bakı: Təhsil, 2001, 453 s.
47. Quliyev D.P. Tarix şahiddir ki. 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü

- ilə: faktlar və şərhlər // Həyat, Bakı, 1992, 22 may, №100.
48. Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 163 s.
  49. Məhərrəmov N. Daşnaksütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 95 s.
  50. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı: Sabah, 1996, 174 s.
  51. Məmmədov İ. və Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, 71 s.
  52. Məmmədov M. Borçalı mahalı və Qaçaqan kəndi. Bakı: Təfəkkür, 2001, 292 s.
  53. Məmmədova L. Azərbaycanda erməni siyasi təşkilatlarının xəyanəti // Respublika, Bakı, 2004, 17 mart, №073.
  54. Məmmədova L.A. 1918-ci il Mart hadisələri. // Hərbi Bilik, 1998, №2, s. 61-63.
  55. Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran. Bakı: Azərənəşr, 1993, 42 s.
  56. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
  57. Milman A. Bakı Soveti – Azərbaycanda proletar diktaturası orqanıdır (oktyabr 1917-ci il – iyul 1918-ci il). Bakı: Azərənəşr, 1957, 152 s.
  58. Miralayev T. Azərbaycanın qırmızı qvardiyaçıları və qırmızı partizanları. Bakı: Azərənəşr, 1970, 130 s.
  59. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 385 s.
  60. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı: Azərənəşr, 1992, 77 s.
  61. Onullahi S. Erməni millətçiləri və İran. Bakı: Maarif, 2002, 87 s.
  62. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərənəşr, 2001, 535 s.
  63. PiriyeV. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 350s.
  64. Pişəvəri M. C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1984, 429 s.
  65. Rəhimli Ə. Ermənilərə Güneyli müəllifin tutarlı cavabı. «Respublika» qəz., Bakı, 2002, 17 yanvar, №13;
  66. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azərənəşr, 1997, 257 s.

67. Rəhimov K. Bir məsələyə üç baxış: Andranik kimdir? //Azərbaycan Kommunisti, 1990, № 7, s. 49-60.
68. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 113 s.
69. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. Bakı: Sabah, 1994, 134 s.
70. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, 112 s
71. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş Konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı: Şərq-qərb, 1994, 38 s.
72. Saleh bəy. Dünyanın taleyi. Bakı: Elm, 1998, 412 s.
73. Süleymanov M. Azərbaycanda ilk milli hərbiyyə məktəbi. Bakı: Hərbiyyə nəşriyyatı, 2000, 176 s.
74. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000, 172 s.
75. Svyataxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989, № 11, s. 117-134.
76. Şeyxzamanlının xatirələri. Bakı: Qartal, 1997, 302 s.
77. Tarixi sənədlər. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1989, № 2, s. 122-143.
78. Topçubaşov Ə. Azərbaycanın təşəkkülü. //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1990, № 3, s.114 -133.
79. Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

Türk dilində

82. Altan Deliorman. Türklərə qarşı erməni komiteleri. ikinci nəşri, İstanbul: Bağıcı Başım və Yayıncı evi, 1975, 360 s.
83. Azərbaycan Belgelerinde Ermeni sorusu (1918-1920). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivletisi Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
84. Erməni sorusu. 1914-1923. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1991, 295 s.
85. Erməni kültür terörü. Türkiye: İğdır, 1998, 41 s.
86. Kazım Qarabakir. Erzincan ve Erzurumun qurtuluşu. Erzurum: Güner Metbesi, Ticaret və Senaye, 1990, 526 s.

87. Dr. Rifat Uçarolun. Siyasi tarih (1789-1984).İstanbul: Filiz kitabı, 1995,892 s.

Rus dilində

88. Агамалиева Н. и Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку: Сабах, 1994, 112 с.
89. Агамалы-оглы С. Азербайджан до и после переворота. /Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Сборник. Баку: Азерцентропечать, 1920, 48с.
90. Агаян Ц.П. Победа Советской власти и возрождение Армянского народа, Москва: Мысль, 1981, 224 с.
91. Адрес-Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Правительственная типография газ. «Азербайджан», 1920, 64 с.
92. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). /Гос. Ком. проведению 80-й годовщины АДР Ин-т истории АН Азербайджана им. А.А.Бакыханова. Баку: Элм, 1998, 306 с.
93. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998, 630 с.
94. Азимов Г.С. Бакинская Коммуна. Баку: Гянджлик, 1982, 136 с.
95. Азимов Г.С. Великий октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1987, 320с.
96. Ананикян Б. Идеино-политический крах партии дашнакцутюн. Ереван: Айастан, 1979, 300 с.
97. Аркомед С.Т. Материалы по истории от падения Закавказья от России. Тифлис: Государственное издательство Грузии, 1931, 111 с.
98. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов Армянского вопроса. /Под ред. Мирзоев М. Баку: Щур, 1993, 45 с.
99. Бабаев А. Создание основ Советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджана (1917-1918 г.г.). Баку: Азернешр, 1973, 223 с.
100. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917. Баку: Елм, 1997, 335 с.
101. Баграмян И.Х. Мои воспоминания. Ереван: Айастан, 1979, 664 с.

102. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. Баку: Элм, 1990, 95 с.
103. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроники событий). Баку: АЗГИЗ «а», 1927, 253 с.
104. Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и Материалы. (1917-1921гг.) Тбилиси: Сабчота Сакартело, 1958, 786 с.
105. Бурджалов Е. Н. Вторая русская революция. Москва: Наука, 1971, 463 с.
106. Бюллетень диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполнит. К-та, разные годы.
107. Вартамян С. Победа Советской власти в Армении. Ереван: Айпетрат, 1959, 522 с.
108. Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. /Сборник документов. Под ред. А.Н.Мнацаканяна, А.М.Акопяна, Г.М.Даллакяна. Ереван: Айпетрат, 1957, 682 с.
109. Газ. «Бакинский рабочий», разные годы.
110. Газ. «Баку», разные годы.
111. Газ. «Известия Бакинского Совета», разные годы.
112. Газ. «Известия Кавк. Краев. Центра Сов. Рабоч., Солд. и крест. Деп. и Тифл. Совета рабоч. и солд. Деп»., разные годы.
113. Газ. «Известия Мусульманского Комитета», разные годы.
114. Газ. «Наша время», Баку, разные годы.
115. Газ. «Каспий», разные годы.
116. Газ. «Азербайджан», разные годы.
117. Газ. «Борьба» (Орган Закавказского Област. и Тифлисского Комитетов Социал-демократической Рабочий партии), разные годы.
118. Галоян Г.А. Октябрьская революция и возрождение народов Закавказья. Москва: Мысль, 1977, 296 с.
119. Галустян А. Из истории борьбы трудящихся Гянджинской (Елизаветпольской) губернии Азербайджана за Советскую власть. Баку: Азернешр, 1963, 62 с.

120. Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос. Баку: Коммунист, 1990, 15 с.
121. Дарабади П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991, 205 с.
122. Дарабади П.Г. О вооруженных силах Азербайджанской демократической республики (1918-1920 гг.). //AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyalı, 1991, № 1, с.27-33.
123. Дашнаки. /Составитель и автор вступительной статьи Б.Голебов. Баку: Коммунист, 1990, 39 с.
124. Денстервилль (Генерал майор). Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. (Пер.с англ. Руденко). Тифлис: Совет. Кавказа, 1925, 281 с.
125. Документы и Материалы по внешней политике Закавказье и Грузии. Тифлис: Типография Правительство Грузинской Республики, 1919, 512с.
126. Жорж де Малевил. Армянская трагедия 1915 года. Баку, Элм, 1990, 123с.
127. За власть Советов в Закавказье. Тифлис: Изд-во полит. Упр. ЗакВО, 1964, 96 с.
128. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1918, 428 с. Без издательство.
129. Из прошлого (Сборник материалов по истории Бакинской большевистской организации и Октябрьской революции в Азербайджане). Баку: Кооперативное издательство и при Б.К. А.К.П. Бакинский Рабочий, 1924, 107 с.
130. Исторические записки. /Отв.ред. Б.Д.Греков. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1938, 397 с.
131. История внешней политики СССР. 1917-1985. В. 2-х т. Т.1, 1917-1945 гг. Под. ред. А.А.Громыко, Б.Н.Пономарева. Москва: Наука, 1986, 534 с.
132. История гражданской войны в СССР. 1917-1922. В.5-ти т. Т.3. ред.комис.С.Ф.Найда и др. Москва: Политиздат, 1958, 678 с.
133. Казем-заде Фируз. Борьба за Закавказье (1917-1921). /Перевод Л. А. Умаевой/. АМЕА А.А.Вакıханов adına Tarix İnstitutunun архиви. Ф. 1,

- сий. 1, инв. 4292.
134. Камуран Г. Армянское досье. Баку: Язычы, 1993, 372 с.
135. Канадеев И.К. Очерки Закавказской жизни. Баку: Азербайджанской Советской Энциклопедии, 1990, 122 с.
136. Карабахский вопрос. Истоки и сущность в документах и фактах. /Редколлегия: Товмасян В.А., Атаджанян В.А., Нерсисян Ю.Б. Степанакерт: 1989, 158 с.
137. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: Элм, 1990, 92с.
138. Кирокосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1986, 480 с.
139. Колесникова Н.Н. Из истории борьбы за Советскую власть в Баку (август 1917 г. – июль 1918 г. Воспоминания. Баку: Азернешр, 1958, 119 с.
140. Лифшиц Л.М. Героический подвиг Бакинских большевиков. Баку: Азернешр, 1964, 290 с.
141. Магеррамов Н. Междупартийная борьба по национальному вопросу в Азербайджане (март 1917-сентябрь 1918 гг.): Дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1991, 192 с.
142. Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и Армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158с.
143. Мамедова Л. Деятельность Армянских политических организации в Азербайджане (1918-1920 гг.): Дисс. ... канд.ист.наук. Баку, 1996, 193 с.
144. Мамедова Л. Февраль 1917: Новая фаза подъема армянского политического в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1995, 61 с.
145. Мамедова Л. Панорама военно-политических событий августа-сентября 1918 года в Баку. // *Nərbî Bilik*, № 5, 1997, s.75-79;
146. Мамедова Э.А., Раджабов Р.А. Общественно-политические процессы в Азербайджане в 1917-1920 годы. Баку: Азербайджан, 1997, 36 с.
147. Мансуров А. Белые пятна истории и перестройка. Баку: Язычы, 1990, 224 с.
148. Мемуары Русского офицера. // *AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyalı*, 1988, № 3, s.80 -103.

149. Микоян А. Дорогой Борьбы. Москва: Политиздат, 1971, 590 с.
150. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
151. Минц И.И. Год 1918 – й. Москва: Наука, 1982, 576 с.
152. Мусаев Р.М., Мустафаев Д.М., Раджабов Р.А. Из общественно-политической истории Азербайджана начала XX столетия. Баку: Азернешр, 1998, 78 с.
153. Наджафов Б. Лицо Врага история армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть первая. Баку: ЭЛМ, 1993, 392 с.
154. Наджафов Б. Лицо Врага. История Армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Часть вторая. Баку, Шарг-Гарб, 1994, 336 с.
155. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920 гг.). Баку: Азербайджан, 1993, 120 с.
156. Национальные проблемы. //Двухнедельный журнал. №2, Москва, Т-во Типографии А.И.Мамонтова, 1915, с. 29-38.
157. Непролетарский партии и организации национальных районов России в октябрьской революции и гражданской войне. Москва: Калининский Государственный Университет, 1980, 274 с.
158. Нефтяное дело. Журнал, Баку, 1918, №13-16, с.2-6.
159. Привольный А.А. Над Муганью зарево Октября. Баку: Азернешр, 1967, 199с.
160. Раевский А. Английская интервенция и Мусаватское правительство (к истории интервенции и контрреволюции в Азербайджане). Баку: Красный Восток, 1927, 191 с.
161. Раевский А. Партия Мусават и ее контрреволюционную работу. Баку: АЗГИЗ, 1929, 64 с.
162. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Часть первая. 1917-1918 гг. Баку: Красный Восток, 1927, 221 с.
163. Садыгов М. Ответ тебе даст история. Геноцид азербайджанцев в цифрах, фактах, документах - XX век. Баку: Мутарджим, 1995, 382 с.

164. Сеф С. Е. Революция в 1917 года в Закавказье (документы и материалы). Тбилиси: Акционерное общество, ЗакКнига, 1927, 391 с.
165. Сеф С.Е. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тбилиси: ЗакКнига, 1932, 162с.
166. СССР и Турция 1917-1979. Москва: Наука, 1981, 320 с.
167. Сулейманов М. Дни минувши. Баку: Азернешр, 1990, 207 с.
168. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук Аз. ССР, 1957, 332 с.
169. Третья годовщина Великого Октября 1917-1920. Сборник. Баку: Азерцентропечать, 1920, 48 с.
170. Чохели А.И. Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах. Тбилиси: Мецниереба, 1980, 173 с.
171. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм, 1990, 160 с.
172. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Госполитиздат, 1958, 411 с.
173. Шаумян С.Г. В. 2-х т. Т. 2, Москва: Политизидат, 1978, 436 с.
174. Шаумян С.Г. Статьи и речи. Баку: Красный Восток, 1929, 305 с.
175. Шаумян С.С. Бакинская коммуна. Баку: Красный Восток, 1927, 118 с.
176. Штейн Г. Бакинская Коммуна. Баку: Красный Восток, 1928, 82 с.
177. Эзов Г. Сношения Петра Великого Армянским народом. Санкт-Петербург: Типография императорской Академии наук, 1898, 511 с.
178. Юсупов И.А. Установление развитие Советско-Иранских отношений 1917-1927 гг. Дашкент: Фан, 1969, 227 с.

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş vermiş böyük tarixi hadisələr - Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918-çi illər), Rusiya imperiyası ərazisində fevral və oktyabr 1917-çi il siyasi cəvrişlər nətiçəsində dünyanın sosial-siyasi və iqtisadi sistemində aşkara çıxmış parçalanmalar cox böyük təlatümlərə yaratmışdır.

Rusiya imperiyasının əsarət altına aldığı müxtəlif xalqlar, o çümlədən Azərbaycan xalqı bu dövrdə cox böyük və cətin tarixi hadisələrlə üzləşməli olmuşdur.

Türkün qatı düşməni olan ermənilər Qərb dövlətlərinin və xüsusilə Rusiyanın hər tərəfli köməyindən istifadə edərək türklərin əzəli yaşadığı torpaqlarda silah gücünə özlərinə dövlət qurmaq fikirinə düşmüşdülər. Onlar bu məkrli planını Osmanlı dövləti (Türkiyə) və Azərbaycan torpaqları hesabına həyata keçirmək istəyirdilər. Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına silah gücünə özlərinə dövlət qurmaq fikirinə düşmüşdülər.

Təqdim olunan Monoqrafiya mövzusu Azərbaycan tarixi üçün olduqca aktualdır.

Sovet dövrü tarixçiləri əsasən 1918 – çi il Bakı qırğınlarına müəyyən yer ayırsalar da ermənilərin türklərə qarşı (yalnız türklərə qarşı deyil, həmçinin Azərbaycanda yaşayan başqa xalqlara qarşı) törətdikləri qırğınları sinifi mübarizə, vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirmiş və məsələnin əsl mahiyyətini qəsdən gizlətməmişdilər.

Monoqrafiyanın hazırlanmasında əsas məqsəd 1917 – 1918 – çi illərdə Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda ayrı-ayrı təşkilatlar arasında gedən mübarizədə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı məkrli planlarını acıb göstərməkdir. Eyni zamanda ermənilərin «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınları, onları ata-baba torpaqlarından zorla qovaraq əmlaklarını qarət etmələri monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

«Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-çi illər)» adlı monoqrafiya mövzusu giriş, iki fəsil və nətiçədən ibarətdir.

Birinci fəsildə 1917 – çi ildə Azərbaycanda baş vermiş siyasi hadisələrdən bəhs olunur. Bu fəsildə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almaq üçün müxtəlif siyasi qüvvələr arasında gedən mübarizənin daha da kəskinləşməsi qeyd olunur və Çənubi Qafqazda əsas siyasi və iqtisadi mərkəz olan Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların məqsədləri aydınlaşdırmağa çalışılır.

Monoqrafiyada təkcə Bakıda deyil, eyni zamanda Azərbaycanın başqa şəhər və kəndlərində də, o çümlədən İrandakı Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin pozuculuq fəaliyyəti müxtəlif arxiv sənəd və elmi – tədqiqat materialları əsasında geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Ermənilərin Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya süngülərinin köməyi ilə Türkiyə ərazisində erməni dövləti yaratmaq planları puca çıxdıqdan sonra, əsas zərbəni, Çənubi Qafqazda, həm əraziçə, həm də əhalisinin sayına görə üstünlük təşkil edən Azərbaycan xalqına qarşı cəvirməsi regionda güclü qarşıdurmaya gətirib çıxarmışdı.

Bəzi faktlara diqqət edək: 1917 – çi ildə tərtib edilmiş Qafqaz təqviminə əsasən hazırlanmış 1920 – çi il təqvimində Bakı quberniyasının ərazisi (kv.km.-lə) 39.075.15, Gənçə üzrə 44.371.29, Zaqatala üzrə 3.992.54, İrəvan 9.858.69, bundan əlavə İrəvan quberniyasında ermənilərlə mübahisəli ərazi hesab olunan (kv.km. – lə) 7.913.17 və Tiflis quberniyası üzrə 8.685.13 kv.km göstərilir. Qeyd olunan rəqəmlər təsdiq edir ki, Çümhuriyyət dövründə Azərbaycanın ərazisi 113.895.97 kv.km olmuşdur. Əhalinin sayı isə, Bakı quberniyası üzrə 1.281.575 nəfər, Gənçə quberniyası üzrə 1.275.131 nəfər, Zaqatala dairəsi üzrə 92698 nəfər, İrəvan quberniyası üzrə 212458 nəfər və nəhayət, bütövlükdə Azərbaycan Çümhuriyyəti üzrə 2.861.862 nəfərin yaşadığı qeyd olunur.

St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi bolşeviklər partiyası ilə Daşnaksütyun və Erməni Milli Şurası arasında yaranmış ittifaqın əsas məqsədi Sovet bayrağı altında Çənubi Qafqazda azərbaycanlıların siyasi və hərbi cəhətdən təşkilatlanmasına imkan verməməyə, onları qətlə yetirməyə, evlərini yandıraraq əmlaklarını qarət etməyə, sağ qalanları isə öz doğma torpaqlarından qovmağa və nətiçə etibarilə gələcəkdə erməni dövləti yaratmaq üçün geniş ərazilərin boşaldılmasına xidmət etməli idi.

Əgər St.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovet erməni silahlı dəstələrindən istifadə etməsəydi və «Dasnaksütyun», «Hncaq» və başqa mürtəçə-terrorcu erməni təşkilatlarının mənafeyini təmsil edən erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girməsəydi heç şübhəsiz, ermənilər Bakıda, eləcə də Azərbaycanın bir çox şəhərlərində dinç azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədə bilməzdilər.

V.İ.Leninin «Türkiyə Ermənistanı» haqqında dekretini (bu dekret 1917 – ç i il dekabrın 29 – da verilmiş, 1918 – ç i il yanvarın 15 – 28 – də III Ümumrusiya Sovetlər qurultayında təsdiqlənmişdir) Türkiyədə həyata keçirə bilməyən St.Şaumyan, həmin dekreti erməni «Dasnaksütyun» partiyası və Erməni Milli Şurası ilə ittifaqa girərək Azərbaycanda həyata keçirməyə başlayır.

Erməni daşnakları bolşeviklərin siyasi hakimiyyətinə arxalanaraq Türkiyədə yarada bilmədikləri Erməni dövlətini Qafqazda Azərbaycan türklərinin dədə-baba torpaqları hesabına yaratmaq fikrində idilər.

İkinci fəsildə erməni-bolşevik hərbi qüvvələrinin Şimali Azərbaycanın mərkəzi şəhərləri olan Bakıda, eləcə də Şamaxı, Quba, Oarabağ, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran, ingilis-rus süngülərində arxalanaraq Cənubi Azərbaycanın Salmas, Xoy, Urmiya, Maku və başqa yerlərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli qırğınları coxsaylı arxiv sənədləri və elmi ədəbiyyatlardan istifadə etməklə şərh olunmuşdur.

Monoqrafiyada ermənilərin, əvvəlləçə Müvəqqəti hökumət, sonra Sovet Rusiyası və Bakı Xalq Komissarları Soveti, eləcə də Sentrokaspi Diktaturasının himayəsindən istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı məkrli planlarını həyata keçirmələri verilmişdi.

Monoqrafiyada Azərbaycan Xalq Çümhuriyyət ordusu müzəffər Türk hərbi qüvvələri ilə birlikdə ingilis – rus və erməni silahlı birləşmələrini Bakıdan, eləcə də Azərbaycanın başqa ərazilərindən qovub çıxarmaları öz əksini tapmışdı.

1991 – ç i ilin sonunda Azərbaycan özünün siyasi və dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, XX əsrin əvvəllərində xalqımıza qarşı ermənilərin törədikləri soyqırımları ciddi və sistemli araşdırılmağa başlanılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı soyqırımı siyasəti bütün XX əsr boyu davam edib və təəssüflər olsun ki, soyqırım problem bu gün də qalmaqda davam edir. Lakin bu sahədə aparılan elmi – tədqiqat işləri hələ yetərli deyil. Çünki ermənilər türk torpaqlarına qarşı öz məkrli iddialarından bu gün də əl çəkməmişdir. Cox təəssüflər olsun ki, XXI yüzilliyin əvvəllərində də öz haqsız və ədalətsiz «fəaliyyətlərini» davam etdirən ermənilər bəzi qərb dövlətiləri və o çümlədən Rusiya tərəfindən aktiv müdafiə olunmaqdadır. XX yüzilliyin 90 – ç i illərində Azərbaycan torpaqlarının 20 % - i zəbt edən ermənilər bu gün də işğal altında saxlamaqda davam edir. Ona görə də bu aktual, ciddi problemin elmi çəhətdən öyrənilməsinə nəinki Azərbaycan tarix elmi, eyni zaman da şəhid olmuş övladlarının xatirəsini daimi əziz tutan, tarixi vətən torpağının itirilməsi ilə barışmayan, ruhdan düşməyən, həqiqətin qalib gələcəyinə ümidini itirməyən Azərbaycan xalqı xüsusi diqqət verilməlidir.

Резюме

Великие исторические события всемирного масштаба, происходившие в начале XX века – Первая мировая война 1914-1918 гг., политические перевороты в феврале и в октябре 1917 года на территории Российской империи, раздробления мировой социально – экономической и политической системы в результате этих событий вызвали большое смятение.

Разные народы, в том числе Азербайджанский народ, бывшие в неволе в составе Российской империи, под национальным гнетом, в этот период были вынуждены столкнуться с большими и трудными историческими событиями.

Ярые враги тюрков – армяне, пользуясь всесторонней помощью западных государств и особенно России, стали претворять в жизнь идею создания армянского государства на исконно тюркских землях силой оружия. Армяне хотели осуществить этот коварный план за счет территорий Османского государства (Турции) и Азербайджана.

Представляемая тема монографии очень актуальна для азербайджанской исторической науки. Историки советского периода в основном уделили определенное место резням в городе Баку в 1918 – ом году, но учиненные армянами резни, зверства против местного тюркского (необходимо отметить, что не только тюркского) населения были оценены ими как факты классовой борьбы, гражданской войны и этим они старались скрыть истинную суть вопроса.

Главной целью в подготовке монографии является раскрытие коварных планов армян против азербайджанцев в ходе борьбы отдельных организаций за политическую власть в Азербайджане в 1917 – 1918 гг. Одновременно в монографии нашли свое отражение ужасные резни, учиненные армянами против азербайджанцев с целью претворения в жизнь несбыточной мечты о «Великой Армении», массовое изгнание азербайджанцев с их родных, исконных земель, массовый грабеж собственности изгнанных азербайджанцев армянами.

Монография «Геноцид азербайджанцев (1917 – 1918 гг.)» состоит из введения, двух глав и заключения.

В первой главе предметами исследования являются политические события, происходившие в Азербайджане в 1917 – ом году. В этой главе подчеркивается обострение борьбы между разными политическими силами за власть в Азербайджане и выясняются цели политических партий, функционирующих в главном политическом и экономическом центре Южного Кавказа – в городе Баку.

В монографии на основе разных архивных документов и материалов исследуется деструктивная, разрушительная «деятельность» армян не только в Баку, но и одновременно в других городах и селах северного Азербайджана, в южном Азербайджане и результаты скрупулезного исследования доводятся до сведения широкого круга читателей .

После крушения планов армян с помощью штыков (оружия) Великобритании, Франции и России создать армянское государство на территории Турции, главный удар был направлен на Азербайджан, который территориально и по числу населения был ведущим на Южном Кавказе. Обратим внимание на некоторые факты: В календаре 1920 – го года, созданном на основе Кавказского календаря, составленного в 1917 – ом году, территория Бакинской губернии (в кв.км.) указывалась как 39.075.15, территория Гянджинской губернии равнялась 44.371.29 кв.км, Закатальский округ имел территорию в 3.992.54 кв.км, Иреванская губерния имела территорию в 9.858.69 кв.км., кроме того, территория Иреванской губернии, считавшаяся спорной с армянами, равнялась 7.913.17 кв.км и Тифлисская губерния имела территорию 8.685.13 кв.км. Эти цифры подтверждают, что в период Демократической Республики (1918 – 1920 гг.) территория Азербайджана равнялась 113.895.97 кв.км. По вышеуказанному календарю, численность населения в Бакинской

губернии равнялась 1.281.575 человек, в Закатальском округе жили 92698 человек, численность населения Иреванской губернии равнялась 212458 человек, и наконец, отмечалось, что на территории Азербайджанской Демократической Республике жили 2.861.862 человек. Превращение Азербайджанского народа в объект армянских нападений, армянской агрессии стало причиной сильного противостояния в регионе.

Главная цель союза, созданного между Большевитской партией, руководимой в Баку С.Шаумяном, партией «Дашнакцутюн» и Армянским Национальным Советом должна была служить воспрепятствованию политической и военной организации в Южном Кавказе азербайджанцев подфлагом Советов, физическому уничтожению азербайджанцев, массовому грабежу их собственности, массовому изгнанию оставшихся в живых азербайджанцев с родных земель и в конечном итоге «освобождению» обширных территорий для создания в будущем на этих территориях армянского государства. Несомненно, что Бакинский Совет, руководимый С.Шаумяном, без использования армянских вооруженных формирований, без союза с партиями «Дашнакцутюн», «Гнчак» и Армянским Национальным Советом, представляющими интересы реакционно – террористических армянских организаций, армяне не смогли бы учинить массовую резню против мирных азербайджанцев в Баку, а также в других городах Азербайджана.

С.Шаумян, который не смог претворить в жизнь декрет основателя Советского режима В.И.Ленина «О турецкой Армении» (который был обнародован 29 декабря 1917 – го года и утвержден на III в Всероссийском съезде Советов, который проводился 15 – 26 января 1918 – го года) на территории Турции, начал осуществить в Азербайджане в союзе с партией «Дашнакцутюн» и Армянским Национальным Советом.

Армянские дашнаки, потерпевшие неудачу в Турции, опираясь на политическую власть большевиков, собирались создать армянское государство на Южном Кавказе – на исконных, родных землях азербайджанских тюрков.

Во второй главе на основе многочисленных архивных документов и научной литературы изложены, исследованы ужасные резни против азербайджанцев, учиненные армянами – большевитскими военными формированиями в центральных городах Северного Азербайджана (Баку, Шемахи, Куба), в Карабахе, в Кюрдамире, в Сальяне, в Ленкорани, а англо – русско – армянскими военными силами и в других городах Южного Азербайджана.

В монографии освещается античеловеческая деятельность армян при реализации своих сумасбродных, коварных планов против азербайджанцев. Армян пользовались сначала активным покровительством Временного Правительства, а потом нового Советского правительства России, Бакинского Совета Народных Комиссаров, а также Диктатуры Центрокаспия.

В представляемой монографии нашими свое отражение совместная освободительная военная деятельность армии Азербайджанской Демократической Республики и победоносных военных формирований Турции по вытеснению и изгнанию англо – русских и армянских военных формирований из городе Баку, а также из других территорий Азербайджана.

После восстановления государственной, политической независимости Азербайджана в конце 1991 – го года было начато серьезное и системное исследование геноцида, учиненного армянами против нашего народа в начале XX столетия. Необходимо отметить, что эта сумасбродная, античеловеческая, коварная «деятельность» армян продолжалась также в течении всего XX века и тяжелые проблемы, связанные с этим геноцидом, остаются до сих пор. Важно подчеркнуть, что проведенные научно – исследовательские достижения по изучению этой проблемы пока не могут удовлетворить наши требования. Потому, что армяне до сих пор не отказались от своих коварных планов завоевания тюркских земель и расширения территории «Армении» за счет этих территорий. К сожалению, и в начале XXI столетия армяны в этом несправедливом деле активно поддерживают некоторые государства и международные организации. Армяне до сих пор держат под оккупацией 20 % азербайджанских земель, которые отторгнула от Азербайджана в начале 90 – х годов

прошлого века. Поэтому необходимо обратить особое внимание на научное изучение этой актуальной, острой проблемы не только Азербайджанской исторической науки, но и всего Азербайджанского народа, который хранит Память о своих павших, не смирился с потерей вековых, родных очагов, не пал духом, не теряет надежду на торжество Справедливости.

SUMMARY

Great historical events occurred in the early XX century in the world-World War 1(1914-1918), political revolutions in the territory of the Russian Empire (February and October revolutions of 1917 are meant- A.V.).

Splits in world social, economic and political system happened at the result of these events caused the world to worry greatly.

Different nations, including Azerbaijani people being enslaved by Russian Empire had to face a very great and hard historical events.

Bitter enemies of Turks the Armenians-taking advantage of the Western States, in particular of Russia's support intended to establish by force their own state on the account of the lands which belonged to the ancestors of Turks from the very outset. They tried to realize their insidious plan on the account of the lands of Ottoman State Turkey and Azerbaijan.

The subject of the monograph is very actual for the history of Azerbaijan. Although the soviet historians had partially given share to Baku bloodshed's of 1918, but had deliberately hid the main essence of the matter and assessed the bloodshed's committed by Armenians against the Turks as a class struggle or a civil war.

The main goal of the monograph is to reveal the Armenians in-dicious plans against the Azerbaijanis in the struggle among different organizations for political power in Azerbaijan in 1917-1918.

It should be noted that these bloodshed's had been committed not only against the Turkish, but as well as the other nations living in Azerbaijan.

As well as how the Armenians intending to establish "Armenia" created bloodshed's against the Azerbaijanis and driving them out, from their ancestral lands robbed their property had found its reflection in the monograph.

The monograph "Genocide of Azerbaijanis (1917-1918)" consists of the introduction, two chapters and conclusion.

In chapter I is spoken about the political events happening in Azerbaijan in 1917. In this chapter is noted how the struggle among the different political forces had aggravated in Azerbaijan for seizure of the power and is revealed the aims of political parties functioning in Baku being the main political and economic center in South Caucasus

Basing on different archive materials and documents the Armenians confusion activity not only in Baku, but as well as in other towns and villages of Azerbaijan, including in the Azerbaijani lands of Iran is brought to wide readers attention in the monograph.

When the Armenian's plans to create in the territory of Turkey an Armenian state with the help of the bayonets of Great Britain France and Russia failed, then they turned the main blow at Azerbaijan which for her territory and the amount of population had superiority in South Caucasus. Let's look through some facts: In the calendar of 1920 based on the calendar of the Caucasus compiled in 1917 is shown that the territory of Baku province covered (in km²) -39.075.15, Ganja - 44.371.29; Zagatala - 3.992.54; fravan - 9.858.69, besides disputable areas with the Armenians in Iravan province (km²) 7.913.17 and in Tiflis province 8.685.13. The figures prove that at the time of the Azerbaijan Democratic Republic the territory of Azerbaijan covered 113.895.97 km². And the amount of the population was: in Baku province 1.281.575; Ganja province 1.275.131; in Zagatala district 92698, in Iravan province 212458 and finally in the whole Azerbaijan Republic 2.861.862.

As the Armenian attacks was turned against the Azerbaijani people it brought to hard confrontation in the region.

The main goal of the alliance among the Bolshevik party lead by St.Shaumyan, "Dashnaksutyun" and the Armenian National Soviet was acting under the Soviet flag not to give the Azerbaijanis a chance to be organized both politically and militarily in the South Caucasus, to kill them, burning their houses to rob their property, to drive those people out who had survived and to clear out vast areas, in order to create in the future the Armenian state in these areas.

If the Baku Soviet headed by St.Shaumyan hadn't used the Armenian armed bands and hadn't entered into the alliance with the National Soviet which represented the interests of "Dashnaksutyun", "Hnchag" and other reactionary-terrorist Armenian organizations, then, no

doubt, the Armenians wouldn't be able to commit mass bloodsheds against the peaceful Azerbaijanis in Baku and in other towns of Azerbaijan. St. Shaumyan couldn't realize V.I. Lenin's Decree about the "Turkish Armenia" (The Decree was issued on December 29, 1917, but was affirmed in the III All-Russian Congress of the Soviets held on January 15-28, 1918), then he began to realize it in Azerbaijan in the alliance of the Armenian "Dashnaksutyun" party and the Armenian National Soviet.

Being supported by the political power of Bolsheviks the Armenian dasnaks weren't been able to realize their plan in Turkey intended to create the Armenian State in the Caucasus on the account of the lands which belonged to ancestors of the Azerbaijani Turks.

In the chapter II basing on numerous archive documents and scientific literature is accounted how the Armenian-dashnak armed forces being supported by Anglo-Russian bayonets committed terrible bloodsheds against the Azerbaijanis in the main towns of north Azerbaijan-Baku and Shamakhy, as well as in Guba, Garabagh, Kurdamir, Salyan, Lankaran, and also in Salmas, Khoy, Urmiya, Maku and other places of South Azerbaijan.

In the monograph is spoken how the Armenians began to realize their perfidious plans against the Azerbaijanis at first under the patronage of the Provisional Government, then of the Soviet Russia and Baku People Commissars Soviet, as well as Centrocaspian Dictatorship.

Besides in the monograph has found reflection how the Azerbaijan Democratic Republic's Army joining with the victorious Turkish military forces drove out the Anglo-Russian and Armenian armed units from Baku, as well as the other areas of Azerbaijan.

After the restoration of Azerbaijan's independence in 1991 began the serious and systematic researches of the genocide committed by the Armenians against our nation at the beginning of the XX century.

That's why not only Azerbaijan historical science, but all the Azerbaijani people who honors the memory of their shahid sons, who don't reconcile with the seizure of historically native lands, who don't lose their optimism and believe that some day the justice will give a particular consideration to this actual and serious problem and to research it.

But, unfortunately, now at the beginning of the XXI century illegal actions of the Armenians contradicting the human laws is supported by some states.

And still more than 20 per cent of our lands being seized at early 90s of the XX century are under the occupation of the Armenians.

That's why a special consideration should be given to the research of this problem.

Abişov Vaqif Şirin oğlu
Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər)
Bakı, Nurlan, 2007

Kompüter yığımı: Ruqiyyə Talibova.
Computer dizaynı: Elmar Məhərrəmov.

Yığılmaga verilmişdir: - 11 noyabr 2006-ci ildə.
Çapa imzalanmışdır: - 6 fevral 2007-ci ildə.
Sifariş: № 23.
Formatı: 60/90 - 1/16. Həcmi: 11 ç.v. Tirajı: 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya
Müəssisəsində çap edilmişdir.

Müəssisənin direktoru N.B.Məmmədli.
Tel. 497-16-32; 427-44-61; 050-311-41-89.
Ünvan: Bakı, İcərişəhər, 3-cü Maqomayev küç., 8-ci düngə, ev 4.

Vaqif Abışov

**AZƏRBAYCANLILARIN
SOYQIRIMI**

Vaqif Şirin oğlu Abışov

1955-ci ildə İmişli rayonunda anadan olub.

1972-ci ildə 1 saylı rayon orta məktəbini qurtarıb və rayon Epidemiologiya stansiyasında təlimatçı işləyib. 1973-1975-ci illərdə orduda xidmət edib.

1986-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini bitirib.

Lənkəranda 3 saylı orta məktəbdə və Lənkəran Dövlət Universitetində müəllim. Azərbaycan MEA Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində işləyib.

Hazırda A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda elmi işçi vəzifəsində çalışır.

Əsərləri müxtəlif ölkələrin dillərlə çıxış edir.

«1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı» (2001) və «Azərbaycan tarixi və ümumi tarix» (2002) adlı kitabları çap olunub. Azərbaycanlıların soyqırım tarixini tədqiq edir.

Ailəlidir, üç övladı var.

